

ANÀLISI DELS ESPAIS D'ÚS PÚBLIC EN EL MÓN IBÈRIC

Meritxell Monrós González

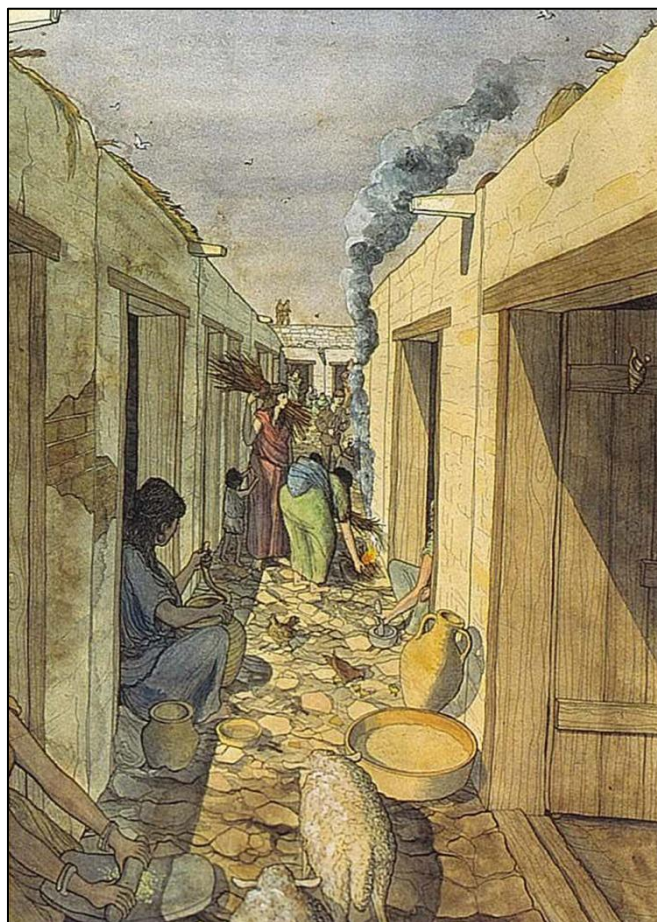
Dipòsit Legal: T. 607-2013

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

Anàlisi dels espais d'ús públic en el món ibèric

(dibuix de J. C. Golvin a Chausserie-Laprée 2005, 119).

Tesi doctoral de Meritxell Monrós González

UNIVERSITAT
ROVIRA I VIRGILI

ICAC^R
Institut Català
d'Arqueologia Clàssica

Anàlisi dels espais d'ús públic en el món ibèric

Tesi doctoral presentada per:

Meritxell Monrós González

Programa oficial de doctorat en Arqueologia

Departament d'Història i Història de l'Art

Universitat Rovira i Virgili

Dirigida per:

Dra. M. Carme Belarte Franco (ICREA-ICAC)

Dr. Jordi Principal Ponce (MAC)

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Tarragona 2012

Als meus pares

L'essentiel est invisible pour les yeux

Le Petit Prince

AGRAÏMENTS

Voldria començar aquestes línies amb unes paraules vers els meus directors, la Dra. Carme Belarte Franco i el Dr. Jordi Principal Ponce. El seu suport incondicional i la confiança que van dipositar en mi, ja fa molts anys, han fet possible que aquest treball tirés endavant. Amb el Jordi em vaig iniciar en el món de l'arqueologia i m'ha guiat, juntament amb la Carme, en el món de la investigació. Són i seran sempre el meu referent.

D'altra banda no voldria deixar d'agrair a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica el seu suport institucional i econòmic que han fet possible que aquest treball fos una realitat.

Són moltes les persones a qui voldria agrair l'ajut proporcionat al llarg d'aquests tres anys d'investigació, que m'han aconsellat, m'han facilitat informació i ajudat en la recerca: Josep Maria Carruesco (ICAC-URV); David Asensio, Rafel Jornet (Món iber Rocs S. L.); Cristina Garcia; David Garcia (Universitat de Barcelona); Gabriel de Prado, Ferran Codina, Aurora Martín (MAC-Ullastret); Enriqueta Pons (MAC-Girona); Montserrat Rocafiguera (L'Esquerda); Jaume Noguera (Universitat de Barcelona); Conxita Ferrer (Codex); Helena Bonet (Museu de Prehistòria de València); Ignasi Grau (Universitat d'Alacant); Feliciano Sala (Universtitat d'Alacant); Fernando Prados (Universitat d'Alacant); José Antonio Benavente (Consortio Patrimonio Ibérico de Aragón); Luís Fatás (Gobierno de Aragón); Salvador Melguizo (Universidad de Zaragoza); Marc Guardia (Col·lectiu de Recerca Arqueològiques de Cerdanyola); Joan Francès (Col·lectiu de Recerca Arqueològiques de Cerdanyola); Silvia Valenzuela (University of Sheffield); Marta Monjo i Xavier Bermúdez.

Voldria agrair l'esforç i dedicació que el Dr. Joaquín Ruiz de Arbulo m'ha donat perquè fos possible la meua estada a la Maison d'Archéologie et Ethnologie-René Ginovés (París). Així mateix voldria agrair l'afectuosa acollida per part del director d'aquest centre i tutor, el Dr. Pierre Rouillard. Així com totes les persones que van fer de la meua estada una gran experiència: Thaïs Fadrique, Pascal Brocard, i tots els companys del Colegio de España, doctorands que patíem junts els tràngols de la tesi, Rocío Moreno, Fran González, Pierre Clement, Nieves Limón, Javier Caravaca, Teresa Millán, Raúl Mínguez, Fátima Rodríguez i Camino Álvarez.

No vull oblidar totes aquelles persones que m'han acompanyat en aquest viatge, entre ells els companys de l'ICAC: Serena Vinci, Judith Ciurana, Horacio González, Addalberto Ottati, Joan Canela, Meritxell Oliach, Arnau Perich, Arnau Garcia, Paloma

Aliende i Maria Palacios. A les meves companyes d'aventures i batalles Pilar Camañes i Carme Muntaner, i Carles Padrós, amb els qui he compartit riures i plors.

Per últim, vull agrair el recolzament de la meva família. A la meva germana i la seva família, els quals sempre han estat quan els he necessitat, i als meus pares el seu recolzament ha estat essencial per a mi, en tot allò que he fet, des de sempre i sense dubtar, fos on fos i anés on anés.

No puc deixar d'agrair a la persona més important per mi, Pau Olmos, la seva infinita paciència, els ànims, el suport i la confiança que sempre m'ha donat, en els moments bons i en els dolents. Ell és el company i l'amic, l'estrella que em guia en aquest llarg camí de la vida.

Tots aquests són els que m'han acompanyat i m'han recolzat durant aquest llarg camí de la formació com a investigadora, i possiblement em deixo algú, perdoneu-me. No obstant voldria tenir unes últimes paraules d'agraïment per a totes aquelles persones que m'han posat traves, que m'han menystingut o infravalorat, els hi vull donar les gràcies perquè les seves actituds m'han fet més forta i m'han ajudat a aconseguir allò que sempre havia desitjat.

A tots, moltes gràcies!

ÍNDEX

Résumé	11
1.- Introducció	14
1.1.- Objectius.....	16
1.2.- Metodologia	18
1.3.- Antecedents i estat actual de la recerca.....	21
2.- Descripció del concepte d'espai públic des del punt de vista urbanístic i antropològic	24
3.- Espai públic o espai privat?	27
4.- Evolució i tipologia urbanística.....	33
4.1.- Concepte d'urbanisme	34
4.2.- Estat de la qüestió i evolució de l'urbanisme	34
4.3.- Noves propostes de models urbanístics.....	39
5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats.....	46
5.1.- Catalunya.....	48
5.1.1.- Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà).....	48
5.1.2.- Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà)	63
5.1.3.- Puig Castellet (Lloret de Mar, la Selva)	71
5.1.4.- Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà)	78
5.1.5.- El Cogulló (Sallent, Bages).....	87
5.1.6.- L'Esquerda (Les Masies de Roda, Osona)	90
5.1.7.- Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Barcelona).....	94
5.1.8.- Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)	99
5.1.9.- Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès).....	105
5.1.10.- Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)	112
5.1.11.- Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre).....	127
5.1.13.- Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre).....	131
5.1.12.- La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià).....	137
5.1.14.- Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell).....	141

5.1.15.- Estinçlells (Verdú, l'Urgell).....	154
5.1.16.- Els Vilars (Arbeca, les Garrigues).....	159
5.2.- País Valencià.....	165
5.2.1.- Puig de la Nau (Benicarló, Baix Maestrat).....	165
5.2.2.- Tossal de Sant Miquel (Llíria, Camp de Túria).....	174
5.2.3.- Kelin (Caudete de las Fuentes, La Plana de Utiel).....	179
5.2.4.- Puntal dels Llops (Olocau, Camp de Túria).....	184
5.2.5.- Castellet de Bernabé (Llíria, Camp de Túria).....	189
5.2.6.- La Bastida de les Alcusses (Moixent, la Costera).....	195
5.2.7.- Puig d'Alcoi (Alcoi, Alcoià).....	201
5.2.6.- L'Oral (Sant Fulgenci, Baix Segura).....	204
5.2.9.- Illeta dels Banyets (El Campello, Alacantí).....	209
5.3.- Baix Aragó.....	213
5.3.1.- Taratrato (Alcanyís, Baix Aragó).....	213
5.3.2.- Sant Antoni (Calaceit, Matarranya).....	217
5.3.3.- El Cabo (Andorra, Andorra-Serra d'Arcs).....	224
5.3.4.- El Palomar (Oliete, Andorra-Serra d'Arcs).....	227
5.3.5.- La Tallada (Casp, Baix Aragó-Casp).....	230
6.- Interpretació de les activitats i ús dels espais col·lectius.....	233
6.1.- Gestió de l'espai públic.....	233
6.1.1.- Gestió del rebuig.....	234
6.1.2.- Gestió de l'aigua.....	243
6.1.3.- Ocupació/privatització de l'espai públic.....	246
5.2.- Activitats domèstiques i lúdiques.....	260
5.2.1.- Activitats domèstiques.....	260
5.2.2.- Activitats lúdiques: el joc.....	270
6.3.- Activitats econòmiques.....	278
6.3.1.- Activitats productives.....	279
6.3.3.- Intercanvi i comerç.....	282

6.3.2.- La circulació rodada	284
6.3.4.- Activitats ramaderes: els tancats de bestiar	289
6.4.- Activitats rituals.....	292
6.4.1.- Restes humanes adultes	294
6.4.2.- Dipòsits rituals.....	315
6.4.3.- Els banquetes	321
6.4.4.- Danses i processons	324
7.- Conclusions	327
8.- Bibliografia.....	332
9.- Índex de figures	368

RÉSUMÉ

Les études sur la culture ibérique ont été très intenses au cours des trente dernières années, en particulier en ce qui concerne les questions de la planification urbaine, des études sur la population, l'architecture et l'archéologie du paysage. Malgré la richesse de l'information produite ces dernières années en raison de l'augmentation du nombre des fouilles de sites archéologiques en extension et de l'intérêt croissant pour la vie quotidienne de cette culture, les espaces d'usage public ont été et continuent d'être les grands absents de la recherche.

Le manque de recherche dans ce domaine nous a conduit à proposer une analyse en profondeur des fonctionnalités et des applications que peuvent avoir les espaces publics.

La méthodologie de cette étude est basée sur un recensement bibliographique complet et la réalisation d'un catalogue de sites qui fournit une description formelle de l'ensemble du domaine public documenté pour chacun d'entre eux, et à partir de laquelle nous avons proposé une nouvelle typologie urbaine adaptée à l'organisation interne des établissements. Ces nouvelles propositions permettent de refléter plus précisément la diversité des types de planification qui existent dans le monde ibérique.

Enfin, la compilation des données fournies par les descriptions formelles des espaces publics sélectionnés nous a permis de recueillir les informations nécessaires pour reconnaître et mettre en place les différentes activités documentées dans les espaces publics. Cependant, il arrive souvent que certaines activités ne puissent pas être détectables archéologiquement ou que les données fournies soient pauvres; c'est pourquoi nous avons eu recours aux cultures contemporaines au domaine ibérique, comme les cultures grecque et romaine, mais aussi à l'ethnographie ce qui nous a permis de tester différentes hypothèses.

Plusieurs activités ont été identifiées et prennent place dans le cadre social, économique et rituel. Dans l'étude présentée ici, nous avons cherché à donner une vision plus large de la société ibérique à travers des questions spécifiques. Le premier problème à traiter est celui de la gestion de l'espace public, car nous croyons que la planification urbaine nécessite l'implication d'une personne (ou d'un groupe) avec assez de pouvoir pour accomplir cette tâche. Elle se poursuit avec la désignation des parcelles, l'organisation de la construction de colonies, la construction de systèmes de gestion de l'eau, de gestion des déchets générés par chaque activité familiale et

quotidienne, ou encore avec la gestion de l'occupation de l'espace public par le logement privé ou la construction d'édifices communautaires.

Par ailleurs, nous avons également parlé des activités domestiques, qui peuvent être identifiées à partir du matériel archéologique trouvé dans les espaces publics. Ceci suggère que certaines actions, telles que le broyage ou le tissage, pouvaient être menées dans les espaces publics, tout comme la documentation sur les structures de combustion indique que la cuisson des aliments pouvait se faire de manière communautaire. Dans le même ordre d'idée, on peut citer les activités ludiques, concentrées surtout sur les jeux : les activités de ce genre sont très difficiles à identifier car il est rare qu'ils laissent des traces archéologiques. Ils ne se décèlent qu'à partir de signes qui nous font penser aux possibles jeux entre petits et grands dans le monde ibérique.

De même, l'activité économique a été identifiée à travers des structures ou des éléments qui suggèrent que les espaces publics ont été utilisés comme une zone de production d'objets (textiles, objets en bois, objets métalliques, etc.) En outre, nous proposons de nouvelles hypothèses sur l'apparition de marques de voie routière à l'intérieur des colonies ibériques, qui, comme nous le verrons, se concentrent principalement à Valence et sur la documentation des espaces ouverts (tels que les places) destinés à des moments précis au bétail.

Enfin, nous abordons les activités rituelles. Dans cette section, nous avons développé un chapitre complet sur l'exposition de restes humains dans les espaces publics, qui a, semble-t-il, une origine celtique. En outre, nous abordons les questions de dépôts rituels, qui peuvent identifier les divers types d'armes (tels que les chars), des enterrements d'enfants ou des dépôts votifs d'animaux, souvent situés dans les zones d'accès aux sites. Nous étudions également les banquets, en particulier ceux où la totalité ou la plupart des personnes de la communauté sont impliquées et, enfin, les danses cérémonielles et les défilés, activités à l'identification difficile mais qui, au travers des céramiques peintes, peuvent être proposées comme des activités réalisées dans l'espace public.

Les conclusions indiquent que les espaces publics deviennent des espaces multifonctionnels, c'est-à-dire qu'ils sont le théâtre de différentes activités à différents moments en fonction des besoins de la population. L'analyse effectuée permet d'affirmer que l'espace public est essentiel dans la société ibérique : il est le point de

rencontre de communication, d'expression, de partage... C'est l'espace de la communauté et l'espace de la vie quotidienne.

Cette analyse des activités et des usages des espaces publics nous donne une nouvelle vision de la vie quotidienne et de l'organisation sociale qui, durant l'ibérique plein (IVe – IIIe s. av. J.-C.), devient fortement hiérarchisée. En outre, nous pensons que cette étude va changer la perception actuelle des espaces publics, qui n'ont pas constitué jusqu'à présent des priorités de la recherche. Nous espérons qu'ils constituent un nouveau domaine d'études, afin de fournir des informations sur les sites ibériques et de développer l'archéologie des études sociétales.

1.- INTRODUCCIÓ

Els estudis sobre cultura ibèrica han estat molt intensos en els darrers trenta anys, especialment pel que fa a temàtiques com l'urbanisme, el poblament, l'arquitectura o l'arqueologia del paisatge. Malgrat l'abundant informació generada durant els últims anys gràcies a l'augment de les excavacions arqueològiques en extensió i del interès per la vida quotidiana en aquesta cultura, els espais d'ús públic han estat i continuen sent els grans absents en els treballs d'investigació.

Si bé carrers i places, elements que organitzen els hàbitats, els podem trobar integrats en estudis arquitectònics, des d'un punt de vista més aviat urbanístic, dins de treballs monogràfics o memòries d'excavació, malauradament manquen estudis que tractin el tema des d'un punt analista, micro i semi-micro espacials dins de l'assentament, identificant funcionalitats, com es fa, per altra banda, amb els espais domèstics. Bona part d'aquesta problemàtica es deu a la manca d'excavacions dels eixos viaris o de les places, ja que aquests es tendeixen a considerar àmbits secundaris i amb poca informació per aportar als estudis de societat o vida quotidiana.

Per aquesta raó creiem necessària la investigació en profunditat dels espais públics a partir d'una visió més funcional que formal, sense que siguin excloents entre elles, per aportar una nova forma d'entendre aquests espais i una revalorització de la seva funció i el seu ús dins de la comunitat ibèrica. Amb aquest estudi, que s'emmarca dins del programa "Formació i desenvolupament de les societats complexes a la protohistòria catalana" de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, es vol abordar una nova temàtica de recerca, que podria semblar agosarada i inaccessible degut a l'ampli ventall d'aspectes per analitzar. Tanmateix, no pretenem resoldre en aquest treball tota la vida pública en el món ibèric sinó més aviat obrir la porta a nous estudis que permetin aprofundir sobre una temàtica encara poc tractada.

L'estudi que aquí exposarem sobre l'anàlisi dels espais d'ús públic en el món ibèric s'emmarca, principalment, en els territoris actuals de Catalunya, País Valencià i Baix Aragó. Per a cada zona s'ha fet un recull de tots aquells jaciments que hem considerat que aportaven informació prou clara i interessant de cara al nostre estudi. Malgrat que els seus espais públics no sempre han estat excavats, la seva concepció i plantejament urbanístic permeten proposar algunes funcionalitats per aquests espais. S'ha escollit aquesta amplitud territorial per tal de donar una visió extensa del món ibèric, alhora que ens permetrà comprovar l'existència d'homogeneïtat funcional entre territoris.

Som conscients que els jaciments seleccionats només són una petita representació del gran nombre d'assentaments ibèrics, que per sort, s'han pogut documentar a l'est peninsular, i és possible que es trobin a faltar assentaments ben coneguts com Sant Julià de Ramis (Gironès), l'Assut (Tivenys, Baix Ebre), la Picola (Santa Pola, Baix Vinalopó) o l'Alcúdia (Elx, Baix Vinalopó), però la manca de temps no ha fet possible estendre'ns en la compilació de jaciments i per tant d'informació, principalment, arqueològica. Tanmateix, els jaciments escollits han aportat informació importantíssima per al nostre estudi i que en el moment de les interpretacions, si ha estat necessari, s'ha complementat a partir dels coneixements i dels treballs en assentaments no inclosos en el catàleg. D'altra banda, ens hagués agradat poder incloure els assentaments del sud de França per donar una major uniformitat al context ibèric, no ha estat possible, principalment per la manca de temps, tanmateix hem fet ús del estudis realitzats en assentaments de la Gàl·lia mediterrània per cercar-hi paral·lelismes i poder completar les funcionalitats establertes.

L'àmbit cronològic que s'ha decidit treballar se situa entre els segles VIII i el II aC, és a dir, entre el primer ferro i l'ibèric final. Aquesta àmplia perspectiva temporal ens permetrà obtenir una visió evolutiva de l'ús dels espais públics, tot i que el gruix de la informació s'obtindrà del període ibèric ple, el qual acostuma a ser el més ben documentat i conservat i, per tant, el que aporta major informació arqueològica utilitzable per a les posteriors interpretacions.

1.1.- Objectius

L'objectiu principal d'aquesta tesi doctoral és establir els usos i activitats que es duïen a terme en els espais públics del món ibèric, entenent com a espais públics els carrers i les places, i en conseqüència les portes d'accés. Han quedat fora del nostre estudi els sistemes defensius. Tot i que entenem que aquests són de construcció i d'ús comunitari, creiem que és un tema àmpliament tractat en els últims anys (Moret 1996; Moret 2001; Diloli, Ferré, Sardà 2009; Montanero, Asensio 2009; Bonet, Vives-Ferrándiz 2009) i, a més, l'extensió i la periodització per a realitzar el treball no ens permetia tractar un tema tan extens, volent-nos centrar principalment en aquells espais amb una manca d'investigació més evident, com són els carrers i les places.

L'objectiu doncs és analitzar les possibles activitats realitzades en els espais públics. Més enllà de les idees preconcebudes per arqueòlegs i investigadors que consideren aquestes àrees simples espai d'accés a les edificacions i abocadors dels residus diaris, ens vam plantejar la hipòtesis de la possible realització d'altres activitats (de caire econòmic, social i ritual), que es tendeixen a considerar que es desenvolupaven en espais privats. A partir del buidatge bibliogràfic i, especialment, de les memòries d'excavació ens vàrem plantejar un seguit de preguntes que posteriorment donarien lloc a les interpretacions que aquí presentarem.

És força evident que l'espai públic, un carrer o una plaça, és molt més que un abocador o un espai de pas. Ho constatem diàriament, només cal sortir de casa o treure el cap per la finestra, per veure que el carrer és un espai de circulació, de trànsit rodat i de vianants, és un espai de trobada entre veïns, familiars i amics, de propaganda, ja sigui de productes comercials com de partits i personatges polítics, també hi ha lloc per al comerç amb botigues que ocupen la via pública per mostrar els seus productes o bars que estenen les seves cadires i taules per sobre les voreres. Sovint també es poden veure mercats ambulants que se situen en places un o dos cops per setmana, i no hem d'oblidar els cercaviles de les festes majors, les processons religioses, les bodes o les comunions que passen, o passaven, pels carrers seguint un ruta determinada. Amb aquesta simple mirada al nostre entorn ens preguntem: com vivien i com usaven els ibers l'espai públic? Qui i com gestionava i organitzava l'espai públic? Realment es considerava un abocador? Per què es documenten determinats rituals en el carrer?

Totes aquestes qüestions i moltes més són les que ens hem plantejat en el nostre estudi i que han anat sorgint a mesura que compilàvem la informació aportada per les

excavacions arqueològiques i a les quals hem mirat de donar resposta. De manera que intentarem tractar temàtiques socials, econòmiques i religioses des de diferents punts de vista, com ara la gestió de l'espai públic, les activitats domèstiques i lúdiques, les activitats econòmiques i les activitats rituals. No obstant, hi ha preguntes que possiblement no trobin resposta, ja que, malauradament, moltes activitats no deixen restes materials i la manca de textos clàssics que hi puguin fer referència encara fa més difícil la seva detecció, però si més no, proposarem un plantejament hipotètic de la seva existència. Per aquesta raó farem ús dels estudis sobre espais públics realitzats en cultures contemporànies a la ibèrica, com la grega i la romana, amb les quals es poden trobar nombrosos paral·lelismes. A més a més de la recerca etnogràfica, que ens aportarà idees i arguments comparables i extrapolables al món ibèric.

És, doncs, important cercar la informació que doni resposta a aquestes preguntes i que permeti oferir una nova visió del que realment podria haver estat l'espai públic en el món ibèric.

A banda de la identificació dels usos i activitats en els espais públics, un altre objectiu és la realització d'un catàleg d'assentaments on es compili la informació generada a partir de les excavacions arqueològiques i dels estudis posteriors sobre els espais públics. Aquest recull d'informació, tot i que pugui semblar una finalitat secundària dins del nostre treball, ha estat, en realitat, imprescindible per a l'anàlisi interpretativa de carrers i places.

1.2.- Metodologia

Era essencial per a la nostra investigació iniciar el treball amb una definició sobre el que entenem per espai públic, ja que és un terme que pot conduir a confusions, alhora que volem donar una visió tant des del punta de vista actual com des del punt de vista de l'antiguitat. La descripció ens condueix de forma intrínseca a plantejar la problemàtica entre el concepte de públic i el de privat, i si realment existeix una diferenciació clara entre aquests dos tipus d'espais, que de forma obligada va lligada al concepte de propietat.

També hem volgut presentar un breu estat de la qüestió sobre les propostes de tipologia urbanística i la seva evolució, les quals s'han anat succeint durant dècades. Aquestes s'han realitzat en el marc de treballs d'àmbit territorial o localista que, si bé han aportat abundant informació, han mancat d'una uniformitat dins l'àrea ibèrica, ja que sovint en zones diferents es proposaven les mateixes pautes i tipologies urbanes. Creiem que seria necessari realitzar un treball de síntesi conjunt per a tota la zona ibèrica. Aquest estat de la qüestió no és més que una plataforma per a realitzar una nova proposta de models, plantejats des d'un punt de vista purament arquitectònic o urbanístic, a partir de l'estructura interna dels poblats i, realitzat per a facilitar la nomenclatura dels jaciments que s'han analitzat en aquesta tesi.

D'altra banda, s'ha realitzat la descripció dels assentaments escollits, ordenats per ordre geogràfic, de nord a sud, començant per l'extrem nord de Catalunya fins a l'extrem sud del País Valencià, i finalitzant amb els jaciments del Baix Aragó. L'elecció d'aquests nuclis, trenta en total, no ha estat aleatòria. S'ha primat que fossin assentaments que s'haguessin excavat en extensió, de manera que se'n pogués identificar mínimament l'urbanisme, i, si era possible, que els carrers haguessin estat excavats. A partir d'aquí s'ha realitzat un exhaustiu treball de camp en el qual s'ha dut a terme un registre dels espais públics, amb les mesures pertinents i s'han fotografiat. Així mateix, també s'ha intentat recuperar el màxim de planimetries originals, que s'han digitalitzat i modificat en funció de les necessitats de la investigació. Tota aquesta informació ens ha permès realitzar una descripció inicial bàsica de cada un dels assentaments i un estudi més detallat dels espais públics detectats.

La nostra principal font d'informació han estat les memòries arqueològiques, les quals ens proporcionen l'estratigrafia, el material arqueològic i les estructures documentades, com llars o forns, imprescindibles per tenir una base per a les futures interpretacions. Tanmateix, en general en les excavacions arqueològiques es dona

poca importància a aquests espais, cercant sempre estructures i espais privats, que es considera que donen major informació sobre la societat, en definitiva espais on el material arqueològic sigui ric i proporcioni el major grau d'informació. En molts casos el carrer és l'últim espai per excavar dels jaciments, ja que amb el perjudici que aportarà poca informació s'utilitza com espai de pas per traslladar el material de l'excavació o traslladar la terra del punt de treball a la terrera.

En altres casos, en què sí s'han excavat els espais públics han estat de gran importància les memòries d'excavació, tot i que en alguns casos ens trobem amb informació molt pobre, poc detallada i on es nota la manca d'interès per a un estudi més aprofundit, que s'ha de complementar amb articles on es parla de resquillada dels espais públics. No obstant, hi ha jaciments on s'han fet estudis aprofundits, que buscaven donar una visió general del jaciment, com per exemple Mas Castellar de Pontós (Pons 2002). Al jaciment de l'Esquerda, tot i no tenir publicada una monografia, disposem de la memòria de les campanyes d'excavació dels anys 1998 i 1999 (Rocafiguera 2000; Rocafiguera 2001), que es dedicaren exclusivament al carrer principal.

Un cop realitzada la cerca d'informació s'ha dut a terme un intens treball de camp, en el qual s'han visitat tots els jaciments inclosos en aquesta tesi, s'han realitzat fotografies de tots els espais públics (en cas que es digui el contrari, totes les fotografies són de l'autora) i s'han pres les mesures pertinents. Aquest treball de camp ha permès la creació d'un catàleg de jaciments, on es reflecteix la seva situació geogràfica i topogràfica en metres sobre el nivell del mar, expressat segons la normativa de l'IEC *msm* (*metra supra mare*); un petit recull d'història de la investigació; les fases cronològiques i evolutives de l'assentament, amb especial atenció als espais públics; una descripció de la tipologia urbanística, per entendre el funcionament i disposició de les vies de comunicació; i la descripció estrictament arqueològica dels espais públics documentats.

També s'han realitzat visites a altres centres de recerca per entrevistar als investigadors que han excavat els jaciments objecte d'estudi. Les dades recollides d'aquestes entrevistes ens han proporcionat informació complementària molt interessant.

Durant el 2012 hem tingut l'oportunitat de realitzar una estada en el centre de recerca Maison d'Archéologie et Ethnologie-René Ginovés de París, dirigit pel Dr. Pierre Rouillard. Aquesta estada ha permès dur a terme un important buidatge bibliogràfic i

recollida de dades sobre altres cultures, especialment la grega i la romana, però també aprofundir en el tema de l'etnoarqueologia, ja que el centre compta amb una important biblioteca sobre aquesta especialitat.

Finalment, el recull de tota la informació que han aportat els assentaments descrits ens ha permès proposar un seguit d'activitats que es podrien realitzar en els espais públics, des de diferents punts de vista, que hem agrupat en: gestió de l'espai; activitats domèstiques i lúdiques; activitats econòmiques i activitats rituals. Per a la realització d'aquests apartats hem plantejat un seguit d'hipòtesis basades en les dades arqueològiques i argumentades a partir de la recerca de paral·lels en cultures contemporànies.

1.3.- Antecedents i estat actual de la recerca

L'aplicació generalitzada d'una metodologia d'excavació sistemàtica inspirada en el model Harris, més precisa i basada en el treball en extensió, va facilitar des de mitjan anys 80 l'obtenció de dades més fiables i determinants per abordar estudis formals, especialment arquitectònics i urbanístics als jaciments ibèrics, els quals, posteriorment, s'encaminaran cap a estudis funcionals o interpretatius dels espais i elements descoberts. Aquesta pràctica vindrà acompanyada de la incorporació de nous estudis analítics aplicats a l'arqueologia procedents dels camps de les ciències experimentals (com ara la biologia o la geologia), que donaran a l'arqueologia un sentit i una praxi pluridisciplinària.

En aquesta línia, els espais públics, com ara els carrers o places, començaran a rebre un tractament metodològic semblant al que fins aquest moment es donava a les estructures domèstiques, culturals o religioses, les quals havien centrat en gran mesura i de manera tradicional, els treballs i estudis arqueològics. És a dir, que l'inici de l'interès en l'estudi dels espais públics, dels carrers i les places, podria relacionar-se amb la necessitat d'estendre el tractament metodològic sistemàtic a tots els àmbits dels jaciments, equalitzant-ne el seu estudi formal

Una mostra d'excavació d'espais públics amb un tractament metodològic i un registre sistemàtic pot trobar-se en els treballs realitzats a Alorda Park, durant els anys 80 i els 90, en què els carrers van ser estudiats estratigràficament, associant-ne l'evolució a les diferents fases d'ocupació de l'hàbitat.

Un altre exemple d'excavació dels espais públics amb una metodologia acurada i un registre sistemàtic el trobem a Mas Castellar de Pontós. El resultat es reflecteix en una monografia (Pons 2002), que compila tota la informació generada per les excavacions realitzades entre 1990 i 1998 a l'assentament, i es presenta un detallat estudi del poblat fortificat i de l'assentament rural, dins del qual es dedica especial atenció a les vies de circulació, tot i que des d'un punt de vista formal, amb la tipologia constructiva, les mesures, l'estratigrafia i el registre de material. Una altra monografia amb la qual podem comptar és la de l'assentament d'Olèrdola (Molist 2009), on també ens ofereixen un estudi sobre els espais viaris, en aquest cas de la zona 01. Altres monografies en les quals podem trobar una descripció arqueològica dels espais públics són Castellet de Bernabé (Guérin 2003), Puntal dels Llops (Bonet, Mata 2002), Puig de la Nau (Oliver 2006) o la Bastida (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011), en aquest últim cas, tot i que l'apartat dedicat als espais públics està molt centrat en aspectes

urbanístics, dins d'altres capítols podem trobar referències a les activitats dels espais com el comerç o els rituals.

És a la zona de la Gàl·lia mediterrània on trobem alguns treballs referents als carrers i les places, des d'un punt de vista no tan sols formal sinó estudis aprofundits i pluridisciplinats d'aquests espais. Aquestes investigacions suposen l'inici de les propostes d'activitats i funcions dels espais públics. Un referent per excel·lència és el jaciment de Lattes (Hérault), sobre el qual el 1996 es va dedicar un volum de la sèrie monogràfica *Lattara* a l'urbanisme i l'arquitectura, amb un extens capítol dedicat als carrers i les places (Lebeaupin 1996, 103-139), on es detallava no només l'estratigrafia i l'evolució d'aquests espais, sinó també la seva funció. D'aquest mateix assentament hem de destacar el fantàstic treball de R. Buxó, juntament amb L. Chabal i A. Gardeisen (2003), els quals realitzaren un treball pluridisciplinari sobre l'excavació de la plaça 123, que ha aportat informació interessantíssima.

Un altre jaciment que és referència per al nostre estudi és l'Île de Martigues (B.-du-Rh.). Entre 1984 i 1990 es publicaren diversos estudis sobre aquest assentament (Chausserie-Laprée, Nin, Domallain 1984; Chausserie-Laprée, Nin 1987; Chausserie-Laprée, Nin 1990), entre els quals el que resulta més interessant per nosaltres és el dedicat als espais públics. D'altra banda i de forma més general per a la zona de Martigues, trobem el llibre *Martigues, terre gauloise. Entre Celtique et Méditerranée* (Chausserie-Laprée 2005), en el qual es dona una pinzellada general als espais públics de diversos assentaments de la zona, on es parla de funcionalitats i usos d'aquests espais.

Per contra, en el món grec i romà els estudis sobre l'espai públic, tant des d'un punt de vista urbanístic i arquitectònic com funcional, són nombrosos i tenen ja una important tradició. En aquest sentit un llibre que reuneix tan aspectes formals com funcionals dels espais públics del món clàssic són les actes del col·loqui de Poitiers, realitzat el setembre 2006 dedicat exclusivament als carrers: *La rue dans l'antiquité. Définition, aménagement et devenir de l'Orient Méditerranéen à la Gaule* (2008).

Pel que fa als investigadors del món romà, destaquem C. Saliou, especialitzada en arquitectura i urbanisme, qui ha dedicat diversos treballs a l'estudi de la gestió administrativa i jurídica dels espais públics en el món romà (1999; 2003; 2008). Un altre treball interessant és el de A. Zaccaria (1985), la qual va dedicar el llibre *Spazio privato e spazio pubblico nella città romana* a tractar la diferència entre espai públic i espai privat, des del punt de vista arqueològic i també des de la jurisprudència romana.

D'altra banda, podem trobar referències als espais públics en treballs de temàtiques específiques, com és el cas del llibre sobre *Prácticas alimentarias en el mundo ibérico. El ejemplo de la fosa FS362 de Mas Castellar de Pontós (Empordà-España)*, dirigit per E. Pons i L. Garcia (2008), on s'estudia la gestió del rebuig i la seva relació amb l'espai públic. Es tracta d'un tema molt innovador que fa pocs anys que s'ha començat a tractar.

En aquesta línia tenim també les actes del col·loqui realitzat al 2002 a Poitiers, *La ville et ses déchets dans le monde romain: rebuts et recyclages*, actes, dirigit per P. Ballet, P. Cordier, N. Dieudonnés-Glad (2003), dedicat exclusivament a la gestió del rebuig en el món romà.

D'altra banda, en alguns casos podem trobar petites referències o pinzellades a determinades activitats que es podien realitzar en els espais públics, com passa amb els treballs realitzats per Paloma González Marcén, Sandra Montón i Marina Picazo (2005).

Finalment, pel que fa a l'etnoarqueologia les investigacions realitzades sobre els espais públics són pràcticament inexistents. Tanmateix trobem treballs en els quals es tracta la diferència entre el dins i el fora (González Ruibal, 2001) i plantegen usos dels espais oberts des de l'interior dels habitatges. També trobem diversos treballs d'Estats Units, centrats principalment en les cultures d'Amèrica central i Amèrica del sud on es tracta l'espai públic des d'aquesta visió de contraposició entre l'interior i l'exterior dels espais privats (Robin 2002; Robin, Rothschild 2002).

2.- DESCRIPCIÓ DEL CONCEPTE D'ESPÀI PÚBLIC DES DEL PUNT DE VISTA URBANÍSTIC I ANTROPOLÒGIC

Per començar a tractar el tema objecte d'aquesta recerca primerament hem de definir que entenem per espai d'ús públic.

Sovint es fa ús de l'expressió "espai públic" per a qualificar o designar aquelles edificacions que es troben a l'interior dels hàbitats i que són d'ús col·lectiu, com poden ser els temples, edificis polítics o administratius, etc., però aquest terme també es fa servir indistintament per referir-se als eixos viaris o aquelles zones sense construcció, fet que pot portar a confusió. Per aquesta raó creiem imprescindible, abans de començar, exposar les diferències entre l'espai públic i l'espai col·lectiu, ja que "públic" i "col·lectiu" són dos mots que s'utilitzen com a sinònims però que en realitat no ho són.

La paraula col·lectiu es defineix com un conjunt de persones (DIEC2, Enciclopèdia Catalana), entenent que no necessàriament ha d'involucrar a totes les que viuen en un mateix hàbitat. És a dir, que la paraula col·lectiu implica la restricció a determinades persones per accedir a uns espais concrets.

La paraula públic significa allò de què en pot fer ús tothom (DIEC2, Enciclopèdia Catalana), és a dir, que és lliure, que no té restriccions. En aquest cas sí que es podria usar com a sinònim la paraula comunitari, que implícitament ens indica el mot comú, és a dir, relatiu a tothom.

En conclusió, un temple o un espai de reunió poden ser espais col·lectius però no necessàriament han de ser públics, ja que molt probablement l'accés a aquests espais està restringit a un determinat grup de persones. De manera que creiem que l'espai públic és tot aquell espai lliure de construcció dins d'un hàbitat on tothom hi pot circular lliurement, en contraposició a l'espai privat.

En un primer moment l'espai públic s'identifica en els carrers, i és així en el nostre estudi, ja que aquests són els espais vertebradors de l'urbanisme. Els eixos viaris esdevenen un element essencial per a la distribució interna d'un assentament. El carrer és aquell espai delimitat a banda i banda per edificis, que permet la circulació entre ells i entre els diferents llocs de la ciutat. La diversitat de carrers en una ciutat crea una xarxa viària, que pot estar més o menys jerarquizada i integrada dins l'urbanisme (Border 2008, 51).

Els carrers es planifiquen per tenir quatre funcions bàsiques: a) la circulació de persones, animals o vehicles; b) l'evacuació d'aigua de pluja; c) l'entrada de llum natural i d) el corrent d'aire o ventilació de les cases (fig. 1) (Margueron, Muller 2008, 18). Tanmateix, el carrer esdevé molt més que l'acompliment d'aquestes quatre funcions bàsiques que hem esmentat, ja que és el punt de reunió de la comunitat, és un espai d'intercanvi, en definitiva és on es desenvolupa la vida social. En paraules de A. Zaccaria (1995, 10) l'espai públic esdevé espai social, és a dir, que és socialment utilitzable.

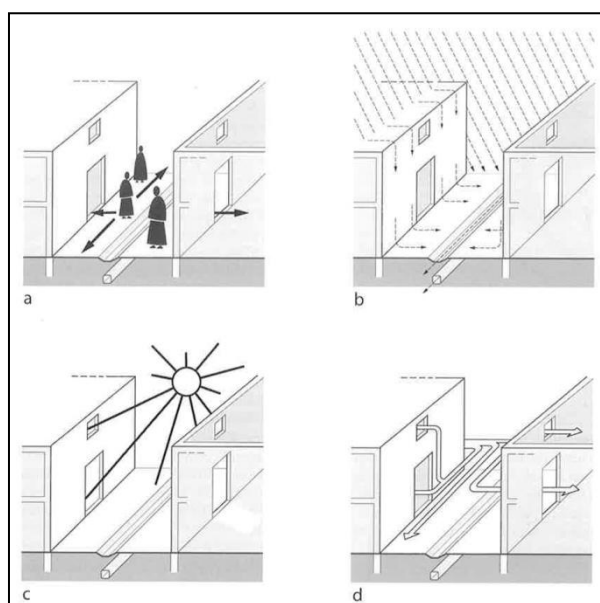

Fig.1.- Les quatre funcions bàsiques dels carrers segons J. C. Margueron i B. Muller (2008, 19).

Actualment l'espai públic, des d'un punt de vista arquitectònic i urbanístic, es concep com alguna cosa més que l'espai físic (carrers i places); és, sense dubte, un espai estructurador de la xarxa urbana, però també és un element simbòlic, en tant que és un espai d'expressió política, d'intercanvis, de manifestacions ciutadanes i que fins i tot poden esdevenir símbols d'una identitat col·lectiva. Tanmateix, l'espai públic en l'actualitat és un element determinat per una administració política tot i ser un producte d'ús social (Borja 2002). Per aquesta raó, tot i que tothom pot fer ús de l'espai públic, acaba sent l'administració política qui decideix quan i com es pot fer ús d'aquests espais.

Possiblement els conceptes urbanístics actuals i el tipus d'administració i ús de l'espai públic són divergents dels de l'antiguitat. Tot i així, creiem que la idea bàsica, allò que dóna sentit a l'espai públic, es pot trobar tant en l'antiguitat com en les ciutats actuals, en tant que l'espai públic és l'espai estructurador on la comunitat pot fer vida social. Un

jurista romà descriu la via pública com aquella que es troba en sòl públic, el qual és designat com a públic en tant que és propietat del poble (D. 43.8.21 *Ulpian ad Edictum* 68) . És l'ús públic el que justifica l'existència de l'espai públic (Saliou 2008, 65).

3.- ESPAI PÚBLIC O ESPAI PRIVAT?

Absolutament vinculada a la definició anterior ens trobem amb la contraposició entre públic i privat. Aquestes dues paraules estan necessàriament relacionades amb el concepte físic de propietat, tot i que també hi ha una vessant moral, en tant que totes les persones necessiten de privacitat o de relacions socials. És pot parlar, doncs, d'una consciència real de la propietat al món ibèric? Existeix el sentiment entre allò que forma part de la comunitat i allò que és propi?

Des del punt de vista actual la diferència entre privat i públic pot resultar òbvia, i fins i tot donaria resposta afirmativa a les preguntes acabades de formular. Privat és l'espai familiar, domèstic, íntim, i públic és on hi té cabuda el grup social. Però aquesta divisió tan clara entre públic i privat va necessàriament vinculada a l'organització social i a la gestió que fa la comunitat d'aquests dos espais.

Tanmateix, la problemàtica és molt més complexa, principalment perquè en bona part desconeixem el funcionament real de la societat ibèrica, de manera que és necessari plantejar una hipòtesis sobre la gestió dels espais dins de la comunitat.

Els últims estudis sobre societat ibèrica ens il·lustren un món fortament jerarquitzat, especialment a l'ibèric ple (Aranegui 1998; Ruby 1999; Martín Ortega *et al.* 2004; Asensio *et al.* 2005; Álvarez *et al.* 2008; Sanmartí *et al.* 2009; Monrós 2010). La identificació d'aquesta jerarquia es fa a través de l'arquitectura, sumptuoses residències, espais de reunió, temples, grans muralles i torres, etc., en contraposició a les cases simples, més nombroses i comunes en tots els assentaments; a través de la cultura material, objectes d'importació o béns de prestigi, en oposició al material local i comú; o a través de les necròpolis, on les estructures funeràries i els aixovars marquen la diferència entre els que ostentaven el poder econòmic i social i els que no. Però aquesta desigualtat social és el resultat d'un llarg procés d'evolució de la societat protohistòrica, que remunta al bronze final.

L'estructura social del bronze final a la plana occidental i prelitoral català estaria basada en famílies que s'organitzarien en un poblament rural dispers. Aquestes famílies realitzarien entre elles determinades activitats conjuntes, com la construcció de cisternes o certes infraestructures, o compartirien certs béns, com els animals de tir. A raó d'aquestes activitats comunes es creu que seria necessària l'existència d'una o varies persones que organitzarien i gestionarien aquestes activitats o béns comunitaris (López Cachero 2007, 105; Sardà 2010, 84). La territorialització, la

competitivitat per aconseguir les millors terres, provocaran l'inici de les desigualtats socials, així com les aliances i els pactes matrimonials ajudaran a potenciar i equilibrar les relacions entre grups. Per dur a terme aquestes accions serien necessàries determinades persones amb autoritat i prestigi que representessin a cada comunitat, les quals aprofitarien aquests contactes per iniciar una xarxa de relacions clientelars (López Cachero 2007, 107; Sanmartí *et al.* 2009, 224; Sardà 2010, 84).

Més endavant, caldria afegir a aquest procés de canvi social la progressiva adquisició de béns de prestigi, procedents principalment del comerç colonial, els quals esdevenen un potencial social i un símbol que determinats grups poden usar per legitimar la seva posició social dins de la comunitat (Sardà 2010, 80).

Aquesta concentració d'assentaments finalitzarà amb la formació d'entitats territorials centralitzades, les quals estaran dirigides per aristocràcies legitimades per un poder heretat (Sanmartí 2004, 21; Sanmartí *et al.* 2009, 230) que viuran el seu esplendor a l'ibèric ple. La jerarquització del poblament, la sumptuositat de les cases més complexes, la monumentalització de les muralles, la construcció de grans magatzems i el desenvolupament i expansió de l'escriptura fan pensar en la formació, a partir de finals del segle V aC d'un sistema polític i administratiu dins d'estats arcaics (Sanmartí 2004, 23-25; Sanmartí *et al.* 2009, 231). Aquest tipus de sistema polític comportaria la creació d'impostos, de lleis, de burocràcia, etc., per mantenir el seu poder fins a la invasió romana (Sanmartí 2004, 25).

Tota aquesta complexitat social ens ajuda a entendre la gestió de l'espai públic i de l'espai privat. La planificació urbanística, la distribució de les cases i de les infraestructures necessàries en els primers poblats estables del bronze final necessitarien d'una gestió dels treballs a realitzar, la responsabilitat de la qual recauria en un o més personatges capacitats (López Cachero 2007, 105). És evident que amb l'evolució social que es produirà en les èpoques posteriors la gestió de l'espai públic estarà a càrrec del grup familiar que governi, entenent que serà aquest qui assignarà a les famílies les parcel·les per als habitatges segons l'estatus social un cop planificat l'assentament, qui organitzarà les tasques de treball per a la construcció dels equipaments comunitaris, com els sistemes defensius o els grans magatzems, i qui mantindrà l'ordre públic i assumirà el manteniment dels espais públics, és a dir, pavimentacions, clavegueram, recaptació i evacuació d'aigua, construcció i gestió dels equipaments comunitaris com els forns, etc.

Per tant, i en resposta a les qüestions que ens plantejàvem a l'inici d'aquest capítol, el sentit de propietat es va iniciar ben aviat, com hem vist, al bronze final, amb l'establiment d'assentaments i la territorialització d'aquests. Més endavant, la jerarquització de la societat farà obligat el sentiment de propietat pública i propietat privada, tot i que els termes i els usos continuen sent ambigus, l'ús de l'espai públic acabaria estant regulat per un o més personatges.

Una situació semblant des del punt de vista de l'evolució sociopolítica es documenta al món celta. En aquest cas, l'establiment dels nuclis i l'inici d'un control sobre les produccions metàl·liques a les darreries del bronze final, són indicatius d'un poder polític emergent que es comença a consolidar a l'inici de l'edat del ferro, amb una base econòmica més sòlida i l'adquisició de béns de prestigi (Brun 1999, 35). Al final de l'edat del ferro el poder polític s'ha institucionalitzat en la persona d'un sobirà o magistrat que exercirà el seu poder a través de les xarxes clientelars, les grans famílies aristocràtiques (Brun 1999, 39; Brun, Ruby 2008, 87), de manera que possiblement, com succeeix en el món ibèric, les persones o grups que adquireixen el poder dins dels assentaments seran els que organitzin, planifiquin i gestionin l'espai públic.

En definitiva, hem vist com l'evolució social, que es va fent més complexa i desigual, implica una pèrdua de la llibertat en l'ús de l'espai públic a favor de l'augment de l'espai privat, és a dir, hi ha un augment del sentit de propietat i de la privacitat, sent l'urbanisme un reflex de la moral dominant. Un exemple molt clar d'aquesta evolució la podem trobar a l'assentament de Ceremeño (Herrería, Guadalajara) (fig. 2). A la fase inicial el nucli presenta un urbanisme d'espai central, aquest tipus de planificació urbana està pensat perquè totes les estances obrin a un mateix espai públic, que esdevé el centre del nucli (Arenas 2007, 130). Es mostra un equilibri entre la vida familiar i la vida comunitària. En canvi, a la segona fase del Ceremeño l'espai públic es veu reduït a favor de l'espai privat, que augmenta, amb la conseqüent pèrdua d'espai comunitari i l'augment de la diferència social entre grups familiars (Arenas 2007, 130).

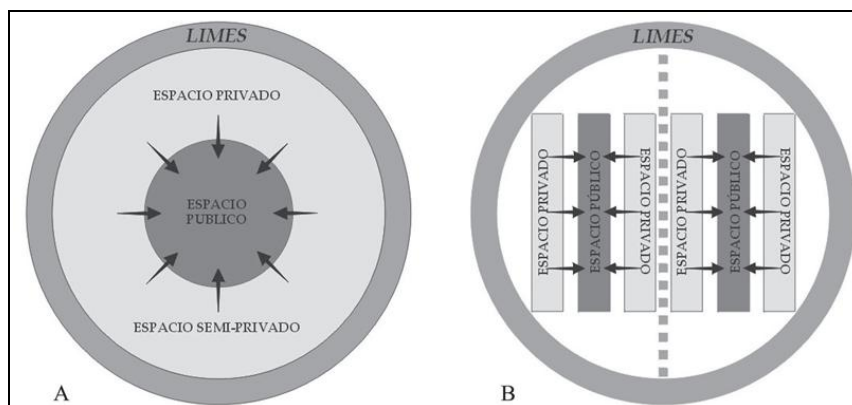

Fig. 2.- Distribució de l'espai a El Ceremeño: fase Ceremeño I (A) i fase Ceremeño II (B)
(Arenas 2007, 129).

Ben diferent és el grau de coneixement sobre l'espai públic i privat en el món grec i romà, ja que els escrits conservats de l'època permeten tenir un millor coneixement sobre els conceptes i la gestió d'aquests espais.

En el món grec es documenta l'existència de mots per identificar les propietats públiques i les privades. Dins de les públiques es diferencia entre la *chora* i la ciutat, amb jurisprudències ben marcades per a cada una. La primera menció on es fa referència a les vies públiques és del segle V aC i es denomina *hodos demosia*. La paraula *demosia* pertany al mot *demos*, que vol dir el cos cívic, la ciutat unitària. No obstant aquest terme (*hodos demosia*) no especifica si es tracta d'una via urbana o d'una rural. En aquest sentit, una inscripció d'Eritrea, del segle IV aC, distingeix entre via pública (*hodos demosia*) i vies per a vianants (*androbasmoi*); alguns autors han interpretat aquest terme com aquelles vies que eren prou estretes com per què no hi pogués accedir un carro (Broder 2008, 53). Tot i així, en èpoques anteriors sembla ser que ja existien els termes *demosia* i *idion* (privat), tot i que possiblement els conceptes no estaven tan definits (Spahn 1995, 40). D'altra banda també existia el terme *koinós* o *xunós*, que significa comú, és a dir que pertany a tothom, al poble (Zaccaria 1995, 40).

Tanmateix, sembla ser que cada ciutat tenia les seves pròpies lleis. A Atenes, una llei de finals del segle IV aC, prohibeix construir sobre la via pública balcons o sortints sobre el carrer, o fins i tot tenir finestres que obrin a aquest (Broder 2008, 54). En relació a una llei semblant, segons Aristòtil, el tirà Hípies va posar en venda tot allò que es trobés a la via pública, com ara sortints, escales, etc., i fins i tot les portes que obrien cap a fora (Aristòtil, *Económica*, II.4a). Els propietaris havien de tornar-ho a comprar per recuperar-ho, era una manera de recaptar diners (Broder 2008, 54). Però aquestes lleis sobre les vies públiques, que a Atenes s'anomenaven *asty*, tant sols

tenien validesa sobre les vies públiques de les ciutats; fora d'aquestes, a la *chora*, no existia una regulació tan estricta (Broder 2008, 55).

En món romà, el concepte de públic s'expressa en termes com *populus* i *res publica*, és a dir, allò que pertany a tothom com a cosa comuna (Zaccaria 1995, 40). Per A. Zaccaria (1995, 31-33) la pròpia expressió d'espai públic esdevé origen del dret de propietat, per tant un dret que reconeix allò que és privat. Pel que respecte a aquest tema la documentació sobre la gestió de l'espai públic estava molt regulada, des de l'inici de la República. La documentació principal que fa referència a la gestió de les vies públiques prové d'una compilació de fragments d'escrits jurisprudencials agrupats als segle VI d.C al *Digestum*. Aquesta obra jurídica és un recull de lleis des de finals de l'època Republicana fins al Baix Imperi (Saliou 2008, 63).

Entre altres, trobem el jurista Ulpià qui especifica que les vies públiques són aquelles que es troben en sòl públic, les quals han de tenir unes mides determinades i els seus usos estan oberts a tothom, en contraposició a les vies privades a les quals només es tenia dret a passar-hi i dur-hi al bestiar. Aquesta diferenciació sembla que només faria referència a les vies fora de les ciutats, per a les vies públiques dins de centres urbans especifica que aquestes estaran sota la responsabilitat dels magistrats (Saliou 2008, 65).

També es fa referència, com hem vist pel cas grec, a l'ocupació privada de l'espai públic. Per al qual la legislació, obligava a restablir l'estat original de la via pública si s'hi havia construït a sobre. Com veurem més endavant (*vide infra*), a partir de l'Alt Imperi aquest fet, la construcció d'habitatges o locals sobre les vies públiques, acabarà esdevenint comú, el propietari hauria d'enderrocar la construcció o pagar un lloguer, en el cas que aquesta no destorbés. Possiblement aquesta última opció acabaria sent la més usada, ja que era una manera de recaptar fons econòmics (Alba 2002, 381).

Tanmateix, cal tenir present que en el món romà el carrer està dividit en dos espais: la calçada, per on circulen els vehicles i les voreres, que es defineixen com un porció d'espai públic estretament lligat a les propietats veïnes (Saliou 1999, 198).

El propi concepte de públic està vinculat al sentit de propietat i per tant a l'aparició d'allò privat, allò que pertany a l'individu o a un grup familiar tancat (Zaccaria 1995, 32), en contraposició d'allò que és comú. És difícil afirmar amb rotunditat la diferència estricta d'aquests dos termes en el món ibèric, com hem vist pel món grec i romà la documentació escrita ha estat essencial per a aquest tipus d'estudi, de tota manera la

l'evolució social, com hem vist, ens pot deixar entreveure un augment del sentit de propietat, i una diferenciació, tot i que de vegades pugui semblar ambigua, entre el públic i el privat.

A diferència amb el món grec i romà, on els espais estaven clarament diferenciats, en el món ibèric aquestes diferències no s'han documentat, fet que de vegades fa difícil veure una diferència clara entre públic i privat, i sovint es pensa que aquestes dues diferències no existirien en el món ibèric. Quan documentem determinades activitats domèstiques o artesanals, activitats generalment relacionades amb el món privat, en els espais públics, probablement no les hem d'entendre com una manca de diferenciació entre espais sinó que potser la seva visió era més aviat una diferència entre el dins i el fora, de manera que els ibers consideraven l'espai públic com l'espai per a la interacció social, és a dir, per a les relacions humanes. Com apunta González Ruibal (2001) per a les comunitats subsaharianes la diferència entre espai públic i espai privat és, en molts casos, equivalent a dins i fora, interior i exterior.

Amb tot, creiem que existeix la necessitat de privacitat, és a dir, un espai on tenir intimitat, però també existeix la necessitat de mostrar en públic.

4.- EVOLUCIÓ I TIPOLOGIA URBANÍSTICA

Amb la realització d'aquest treball s'han presentat un seguit de problemàtiques en torn de l'urbanisme que els nombrosos estudis previs realitzats fins el moment no reflecteixen. Per aquesta raó, en aquest capítol es vol fer un recull de l'estat de la qüestió sobre l'urbanisme i la seva evolució però també un replantejament de les tipologies urbanístiques per tal de definir, segons les necessitats del nostre estudi, l'organització interna dels assentaments.

L'augment de la desigualtat social s'identifica a partir de l'augment de l'ús diferencial de l'espai; és a dir, l'estructuració interna dels assentaments reflecteix una segregació segons la condició social, de manera que es poden identificar cases de majors dimensions i complexitat arquitectònica junt amb habitatges de planta simple, edificis d'ús comunitari, etc (Belarte, Miró, Noguera 2009; Bonet, Mata 2009). A nivell de l'urbanisme, aquesta evolució social permet diferenciar, dins de l'organització interna dels assentaments, carrers principals i carrers secundaris. Els primers acostumen a donar accés a residències nobles, edificis d'ús comunitari o cultural, com veiem, per exemple al Molí d'Espígol o Puig de Sant Andreu, i sovint neixen en les zones d'entrada o són propers a aquestes, fet que fa pensar en el poder de les classes dominants sobre el control de la distribució de l'espai, de les zones d'accés i dels edificis comunitaris. Per contra, els carrers secundaris donen accés a les cases més senzilles. Aquesta diferenciació de zones o de barris també es documenta en assentaments més petits, com per exemple Estinclells, Puntal dels Llops (Bonet, Mata 2002) o Castellet de Bernabé (Guérin 2003).

Les darreres investigacions han posat de manifest que la tipologia urbanística no només es basa en la situació geogràfica, funcionalitat del jaciment i la seva posició jeràrquica a nivell territorial sinó també en la planificació urbanística i estructura interna, reflex de la complexitat social (Noguera 2006; Belarte, Miró, Noguera 2009; Bonet, Mata 2009). Tanmateix, tots aquests elements, que condicionen la construcció d'un assentament, influiran en les característiques i usos dels espais públics.

4.1.- Concepte d'urbanisme

Pocs autors s'han aventurat a proposar una definició d'urbanisme ibèric¹, ja que aquest tema sempre s'ha tractat des d'un punt de vista d'estructuració del territori i d'organització social i econòmica (per citar alguns exemples López Cachero 1999; Asensio *et al.* 2001; Gardes 2001), possiblement degut a la manca d'un model únic. Aquí volem plantejar una breu definició d'urbanisme ibèric, tot i que sabem que la complexitat social i territorial d'aquesta cultura no permet plantejar definicions massa restrictives.

Estrictament el terme urbanisme s'entén com un conjunt de normes i disposicions tècniques, administratives, poblacionals, socials i econòmiques que es refereixen al desenvolupament harmònic, racional i humà dels centres d'hàbitat (DIEC2). Aquestes normes són els criteris que determinen que una agrupació d'habitatges es disposi de forma ordenada, amb una planificació prèvia, amb una distribució dels espais segons funcionalitat i jerarquia a través dels carrers i les places. Creiem que la planificació urbanística i la construcció del nucli implica, per tant, la participació de tot el grup social; però també el control, per part d'una persona o grup amb poder sobre la població, de la planificació, distribució de l'espai i, fins i tot, l'assignació de les parcel·les.

4.2.- Estat de la qüestió i evolució de l'urbanisme

Els estudis de poblament i evolució urbanística s'han anat succeint des de fa dècades a Catalunya, Aragó i País Valencià. Al Principat, són abundants els estudis sobre poblament a la zona costanera (Pou *et al.* 1993; Sanmartí, Santacana 1994; Sanmartí, Belarte 2001), així com també a la vall mitjana de l'Ebre (Burillo, Vicente 1994), al curs baix del riu Ebre (Noguera 2006; Asensio *et al.* 1994-96; Diloli, Bea 2005) o la vall de l'Ebre de forma general (Gardes 2001). En canvi, a la zona central i occidental catalana, així com el nord-est, tot i disposar d'estudis que tracten el tema, aquests són insuficients (Molas 1993; Asensio *et al.* 2001; Martín, Plana 2001; Martín, Puig 2001; Junyent 2002; Bermúdez 2005), com succeeix a l'Aragó, on els treballs no són gaire nombrosos (Burillo 2001; Moret 2006). Al País Valencià s'hi han realitzat importants avenços gràcies a les excavacions i reestudis de treballs antics, (Bonet, Guerin, Mata

---

¹ Tot i que no està dedicat a la definició d'urbanisme ibèric, un punt d'inflexió en els treballs sobre aquesta temàtica és el número 10 de la revista Cota Zero (1994), dedicat exclusivament a l'hàbitat i la seva estructuració interna.

1994; Mata, Martí, Iborra 1994-96; Bonet, Mata 2001; Grau 2000; Grau 2002; Abad, Sala 2007).

L'hàbitat a l'aire lliure a Catalunya, conegut des del Neolític, previ als primers assentaments permanents, es caracteritza per la construcció de cabanes associades però sense una organització urbanística (Pons 1994, 9). Aquest tipus de poblament consistia en la construcció de diverses cases sense espais col·lectius definits i sense obres comunals (Asensio *et al.* 1994-96, 301). És també el cas de l'àrea valenciana; al IV mil·lenni aC s'hi detecta un augment de l'hàbitat a l'aire lliure, tot i que aquí s'ha documentat algun cas d'hàbitats amb cases construïdes sobre sòcol de pedra i parets de fang (Díes 2007, 48).

Els primers assentaments estables a Catalunya es documenten a la zona del Segre – Cinca i vall mitjana de l'Ebre entre el segon i el primer mil·lenni aC (Junyent *et al.* 1994, 75; Burillo 2001, 189; Bermúdez 2005, 443). Aquests hàbitats es caracteritzen per ser poblats tancats amb un mur perimetral al qual les cases s'adossen i obren a un espai central, que bé pot ser una plaça o un carrer (Junyent *et al.* 1994, 77-78; Asensio *et al.* 1994/96, 301; Bermúdez 2005, 444) segons l'espai topogràfic disponible (fig. 3).

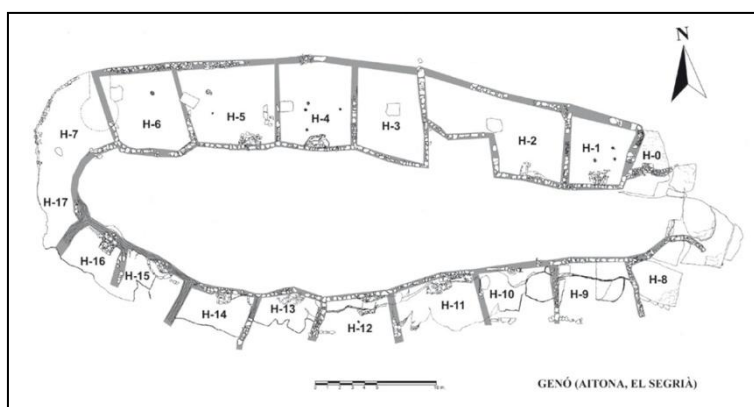

Fig. 3.- Poblament de Genó (López Cachero 2007, 106).

Aquests primers assentaments estables són els anomenats **poblats d'espai central** (López Cachero 1999, 73-74; Burillo 2001, 189), que vers el bronze final comencen a identificar-se a la zona del Baix Aragó i cap al segle VII aC al curs inferior de l'Ebre (Noguera 2006, 93). Són pocs els assentaments que no segueixen aquest model urbanístic, com és el cas de Barranc de Gàfols (Ginestar) format per grups de cases en bateria separats per carrers estrets i rectilinis (Sanmartí *et al.* 2000) però sense un mur de tanca (fig. 4).

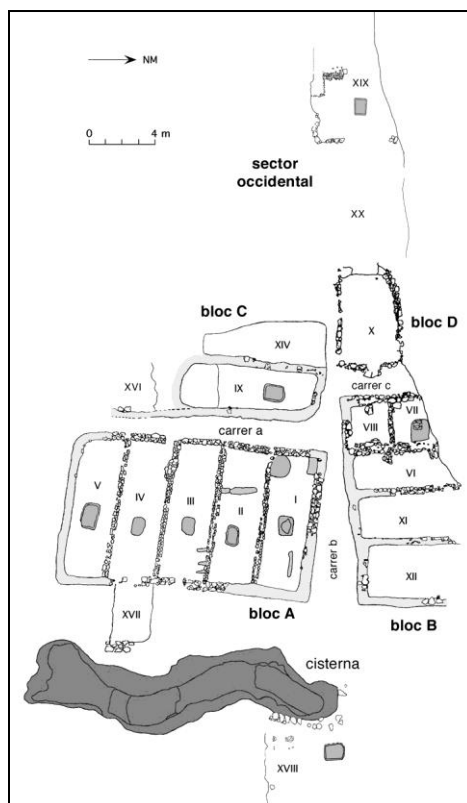

Fig. 4.- Plànol de l'assentament de Barranc de Gàfols (Sanmartí *et al.* 2000).

Com a norma general, en aquest període, els habitatges d'aquests poblats tenen la mateixa mida i en el seu interior es troba, més o menys, el mateix tipus d'aixovar domèstic (Burillo 2001, 189).

No succeeix el mateix al País Valencià. Al II mil·lenni aC, a la zona compresa entre el Vinalopó i el Palància, es localitzen els primers assentaments estables, rodejats total o parcialment per una muralla de grans dimensions, fins i tot en alguns casos amb torres adossades (Díes 2007, 70). Al sud, a finals d'aquest mil·lenni, es detecta una concentració de poder a causa de la productiva explotació agrícola i ramadera. En canvi, al nord del País Valencià no és fins el segle IX aC, i especialment al VIII aC, quan comencen a documentar-se habitatges construïts amb materials permanents i on sembla existir una planificació prèvia, aquesta fase s'ha documentat a Puig de la Nau (Benicarló) o Tossal de Sant Miquel (Llíria) (Bonet 1995, 505; Díes 2007, 99). L'urbanisme d'aquests assentaments és possible que correspongui a models d'espai central, tot i que les restes conservades acostumen a ser parcials i no permeten concretar.

Els models urbanístics més complexos, és a dir, amb una xarxa de carrers que organitza l'espai intern per barris, comencen a aparèixer, a l'ibèric antic, en el moment

en què s'identifica una jerarquització del territori i una especialització dels assentaments. És així al País Valencià i a Catalunya on es localitzen assentaments que ocupen grans superfícies, com Puig de Sant Andreu o l'Illa d'en Reixac (Ullastret) (Martín, Plana 2001, 45; De Prado 2009, 337), el Tossal de Sant Miquel (Llíria) (Bonet, Mata 2001, 180) o l'Oral (Sant Fulgenci) (Bonet, Mata 2001, 176; Mata, Martín, Iborra 1994-96, 202). En aquests assentaments es detecten les primeres diferències socials en els habitatges, com és el cas de l'Oral, en què s'han identificat un grup de cases complexes amb pati que indiquen l'existència d'una classe social privilegiada (Sala, Abad 2006, 35).

D'altra banda, a la zona del Segre – Cinca, vall mitjana de l'Ebre (Junyent et al 1994, 82; Bermúdez 2005, 444) i Baix Aragó (Moret 2006) es documenta la continuïtat del model urbanístic de poblat d'espai central. Tot i que no entren dins de cap model urbanístic, cal mencionar que en aquesta última zona el model d'espai central conviu amb les fortificacions anomenades **cases-torre** (Moret 2006, 239-241), com poden ser Tossal Montañés (Valdetormo) o la Guàrdia (Alcorisa), amb una clara funció de control del territori.

L'ibèric ple, sens dubte, és el moment d'esplendor de la societat ibèrica: un augment del nombre d'assentaments, una forta jerarquització del territori i un creixement de les ciutats que destaquen com a centres de poder, són alguns dels elements que ens permeten identificar el grau de complexitat que assoleix la societat ibèrica. Cal afegir que aquest augment de la desigualtat social es veu reflectit en l'urbanisme. En aquest moment l'urbanisme ibèric viu el seu esplendor en els centres de poder. En aquests es percep una forta organització social, ja que són assentaments que precisen d'una gestió pública molt important: planificació urbanística, parcel·lació, gestió d'estructures comunals com són els sistemes de subministrament d'aigua, els sistemes defensius o el manteniment de l'espai públic.

L'augment de jaciments descoberts ha permès identificar una diversificació d'assentaments i de les seves funcions a nivell territorial, i plantejar, segons la seva situació topogràfica diferents models urbanístics, amb estudis de referència per a Catalunya com pot ser el de Sanmartí i Santacana (1994):

- Poblat d'erola: són aquells assentaments situats dalt de turons, formats per un mur perimetral al qual s'adossen els diferents edificis, separats per parets mitgeres, que obren a un carrer. La zona central pot estar destinada a un espai obert o a un barri de cases o altres dependències.

- Poblats de barrera: són assentaments emplaçats sobre esperons o petites penínsules a les quals només es podia accedir a través d'un istme, el qual quedava protegit per una muralla transversal.
- Poblat en vessant: es tracta d'assentaments que ocupen la part alta d'un turó i les seves vessants. El terreny s'aterassa per construir els habitatges, que sovint s'agrupen en illes de cases, les quals obren a les vies de circulació que segueixen les corbes de nivell.

Per al País Valencià Bonet, Guérin i Mata (1994) també proposen uns models urbanístics, que no resulten gaire diferents dels proposats per Catalunya:

- Urbanisme regular: es tracta d'un tipus d'urbanisme documentat principalment en assentaments situats al pla o en altiplans. Topogràficament no tenen impediments per desenvolupar l'urbanisme, amb carrers rectilinis que s'entrecreuen creant illes de cases, de manera que es forma una distribució en parcel·les molt regulars.
- Urbanisme en vessant: es tracta del mateix model vist anteriorment en el cas de Catalunya. Són assentaments situats en turons que ocupen la zona més elevada i les seves vessants. El terreny s'aterassa per poder construir els habitatges que obren als eixos viaris.

Aquest tipus d'urbanisme es documenta al País Valencià des del bronze final.

- Urbanisme amb carrer central: com ja hem vist, són els assentaments emplaçats en petits turons, amb habitatges adossats a un mur de tanca i oberts a un carrer o plaça central.

L'arribada dels romans a la península Ibèrica suposa un trencament tant a nivell social com a nivell polític i econòmic, fet que queda reflectit en l'estructuració territorial. De forma generalitzada es detecta un progressiu abandó dels poblat, des de finals del segle III fins el segle I aC, establint-se la població en assentaments rurals dispersos. Alguns centres de poder són destruïts violentament i d'altres resisteixen com a hàbitat residual (Martín, Plana 2001, 49; Bonet, Mata 2001, 182; Bermúdez 2005, 445; Bonet 2006, 22-24; Moret 2006, 259; Noguera 2006, 286-287; Abad, Sala 2007, 62). Cal mencionar que al sud del País Valencià alguns centres de poder són destruïts, com la Serreta passant la capitalitat a *Saiti*, i en canvi d'altres continuen exercint el poder polític i econòmic, com *Ilici* (Abad, Sala 2007, 64-65).

4.3.- Noves propostes de models urbanístics

A l'hora de realitzar el catàleg de jaciments, hem pogut observar que en tot el territori estudiat trobem una gran uniformitat, com ja hem vist en l'apartat anterior, tant en l'urbanisme com en l'ús de l'espai públic. Tot i que el nombre d'assentaments que hem estudiat és relativament petit, si tenim en compte el gran nombre de jaciments descoberts en les últimes dècades, creiem que és suficient per permetre un replantejament de les tipologies urbanístiques proposades fins el moment. Els models proposats fins ara no defineixen l'urbanisme com a tal sinó que es basen, com hem vist, en la ubicació topogràfica sense tenir en compte l'organització interna.

Les propostes que presentem a continuació no impliquen l'anul·lació de les elaborades fins ara, ans al contrari, en són un complement, ja que la nostra proposta ens permet precisar més i reflectir millor la diversitat dels tipus d'urbanisme que existeixen.

- **Assentaments d'espai central:** poblats tancats on les cases s'adossen a un mur perimetral, comparteixen parets mitgeres i obren a un espai central, aquest pot ser una plaça o un carrer segons l'espai disponible i l'adaptació a la topografia del terreny. La forma d'aquests poblats tendeix a ser oval o circular, com és el cas del Tartrato (Alcanyís), Anseresa (Olius), Puntal dels Llops (Olocau) (fig. 5), l'Assut (Tivenys), Estinclells (Verdú), la Tallada (Casp), Castellet de Bernabé (Llíria), entre altres; però també en podem trobar de forma quadrangular, com Puig Castellet (Lloret de Mar) (fig. 6), ja que la seva forma correspon a l'adaptació a la topografia del terreny.

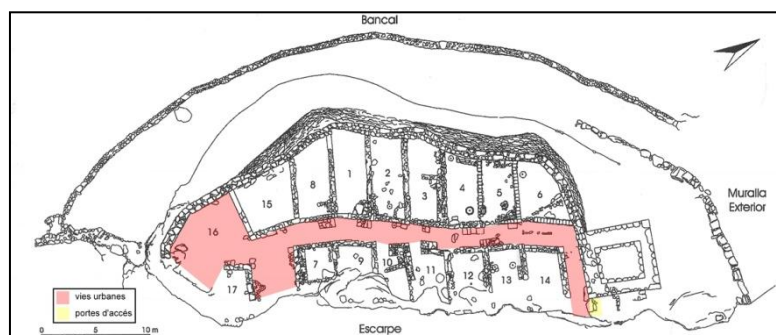

Fig. 5.- Planta de l'assentament de Puntal dels Llops (Olocau) (modificada a partir de Bonet, Mata 2002, 9).

Aquest model presenta algunes característiques comunes, sense que siguin una norma general, com poden ser les petites places situades en un extrem del carrer o la bassa o cisterna, que acostuma a construir-se al centre del nucli.

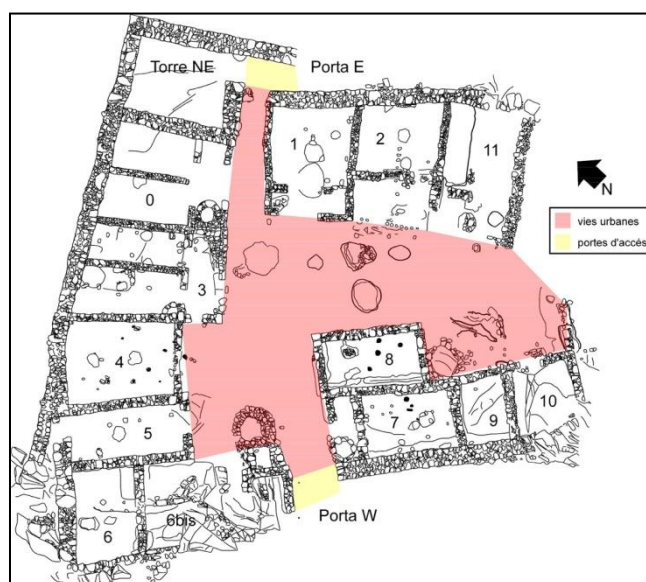

Fig. 6.- Planta de l'assentament de Puig Castellet (Lloret de Mar) (planta cedida per E. Pons, modificada per l'autora).

Com hem vist, aquest model urbanístic ja es documenta en el bronze mitjà a la zona del Segre-Cinca i té continuïtat fins el segle II aC. Hem pogut comprovar, com a mínim en els assentaments que estudiem en aquest treball, que aquests nuclis, per norma general, tenen dues funcions: explotació agropecuària del territori circumdant o control territorial. Els primers se situen en turons de poca alçada mentre que els segons busquen zones molt elevades, per una qüestió evident de visibilitat.

En relació a aquest primer tipus d'assentament, uns estudis realitzats en poblats del primer ferro del Pròxim Orient (1.200 - 1.000 aC) han demostrat que segueixen una planificació urbanística de forma oval amb espai central (fig. 7), semblants als que es localitzen en el món ibèric, i que generalment es troben en zones altes o de frontera amb el desert (Finkelstein, Silberman 2003, 124).

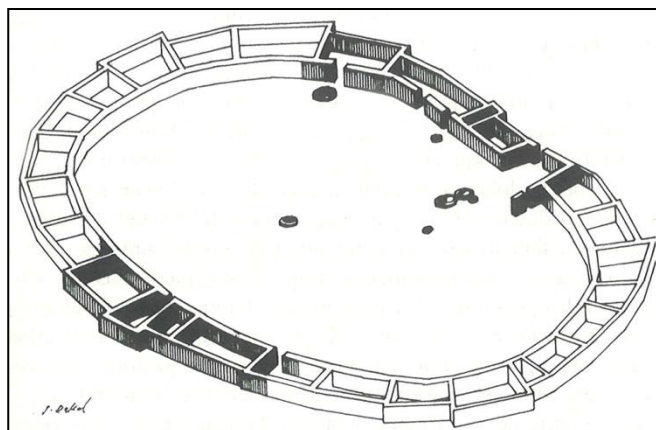

Fig. 7.- Dibuix del poblat Isbet Sartah (Israel) a l'edat del ferro I (Finkelstein, Silberman 2003, 125).

Finkelstein i Silberman consideren que aquest tipus de poblat del ferro I israelià és molt semblant als campaments de tendes beduïnes. L'estructura d'aquests campaments es basa en la col·locació de tendes de forma oval deixant l'espai central lliure per a guardar els ramats d'animals a la nit (fig. 8) (Finkelstein, Silberman 2003, 126-127).

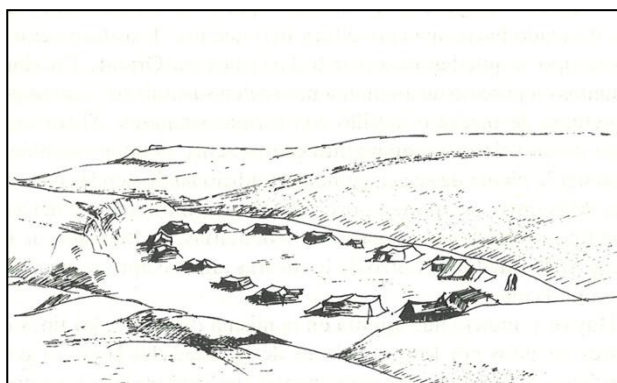

Fig. 8.- Dibuix del segle XIX d'un campament beduí, a prop de Jericó (Cisjordània) (Finkelstein, Silberman 2003, 125).

Aquesta hipòtesi sobre l'origen nòmada ramader dels poblats del ferro I israelià la podem traslladar al nostre territori, ja que, com hem dit, una de les funcions dels poblats d'espai central és l'explotació tant agrícola com ramadera del territori i podria ser hereva del nomadisme ramader d'èpoques anteriors (Belarte 1997, 201; Nadal, Alziburi 1999). Hem pogut comprovar que la ubicació geogràfica dels assentaments amb aquesta funcionalitat es concentra en zones potencialment agrícoles, com poden ser la zona del Segre-Cinca i el Baix Aragó.

Pel que fa als assentaments amb funcions de control del territori, tenen tendència a situar-se en turons força elevats des dels quals es pugui mantenir un control visual del territori circumdant i les vies de comunicació. No es pot precisar si existeix una concentració en zones concretes, com hem vist pels poblats amb funció agropecuària, perquè precisament aquests assentaments se situen en aquelles zones que necessitin un major control.

- **Assentaments amb xarxa viària radial:** poblats tancats on les cases s'adossen a un mur perimetral, comparteixen parets mitgeres i obren a un carrer que discorre paral·lel al mur de tanca. L'espai central també està construït, en alguns casos amb habitatges i en d'altres amb edificis de caràcter comunal, com ara magatzems o tallers.

Aquests poblats es caracteritzen per tenir més d'un carrer paral·lel al mur perimetral i, per tant, de traçat circular, units per petits carrerons perpendiculars que permeten l'accés entre vies i donen aquesta imatge d'urbanisme radial.

Troblem aquest model urbanístic en assentaments com la Moleta del Remei (Alcanar), Vilars (Arbeca) (fig.10), Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) (fig. 9), el Cogulló (Sallent) o Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès).

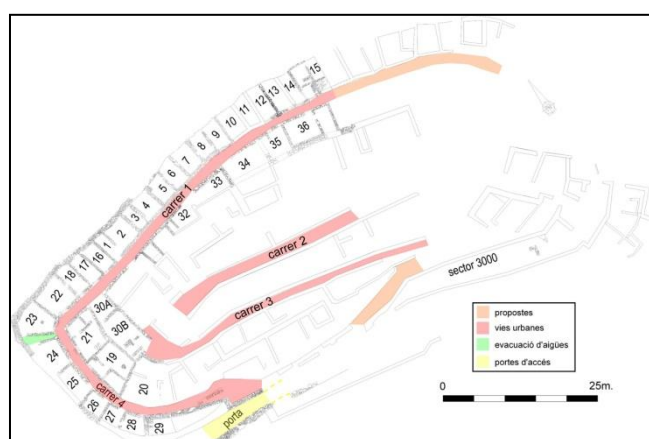

Fig. 9.- Planta de Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) (cedida per C. Ferrer, modificada per l'autora).

Tant la forma com l'estructura interna ens pot recordar als assentaments d'espai central, i en alguns casos és possible que aquest sigui l'origen de la planificació urbanística però que per necessitats demogràfiques o d'espai s'amplia i ocupa l'espai central. Cal dir que sovint la manca d'excavacions no permet veure la totalitat de l'urbanisme d'aquest tipus d'assentaments i sovint es confonen amb assentaments d'espai central.

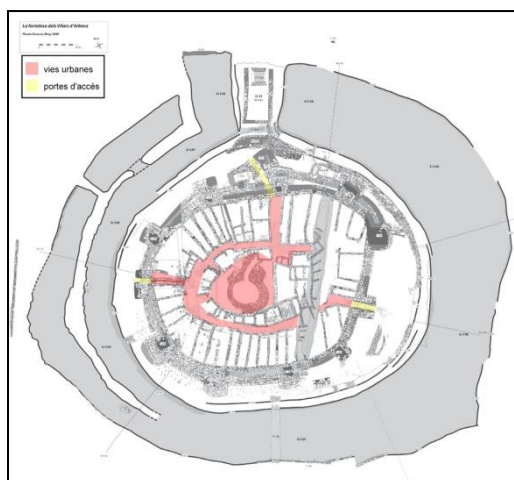

Fig. 10.- Planta de Vilars (Arbeca) (modificada a partir de Junyent *et al.* 2009, 308).

- **Assentaments amb xarxa viària ortogonal:** poblats tancats caracteritzats per tenir carrers rectilinis que es creuen en angle recte creant illes de cases rectangulars o quadrangulars.

Els exemple més clars que trobem a l'àrea ibèrica són l'Oral (Sant Fulgenci) (fig. 11), Molí d'Espígol (Tornabous), Alorda Park (Calafell) (fig. 12), Castellet de Banyoles (Tivissa), Mas Castellar (Pontós), Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac (Ullastret), entre altres.

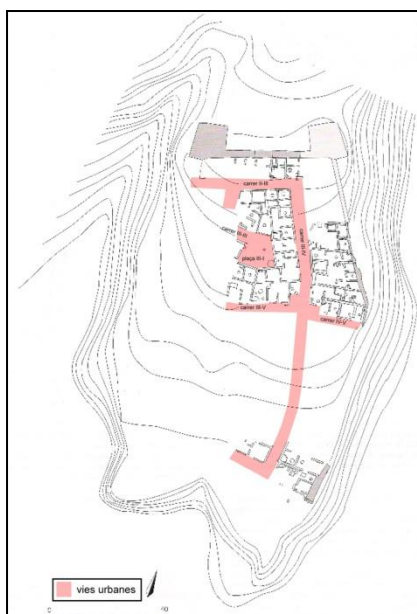

Fig. 11.- Planta de l'Oral (Sant Fulgenci) (modificada a partir d'Abad, Sala 2001, 19).

Fig. 12.- Planta d'Alorda Park (Calafell) a la fase AP IIb (cedida per C. Belarte, modificada per l'autora).

- **Assentaments amb xarxa viària irregular:** poblats tancats que es caracteritzen per la manca d'ortogonalitat, és a dir, les cases s'agrupen sense

un ordre aparent. Tot i que no hem trobat gaires exemples d'aquest model urbanístic hem cregut necessària la seva creació. Un dels exemples més clars seria la Bastida de les Alcuses (Moixent) (fig. 13).

Fig. 13.- Planta de la Bastida de les Alcuses (Moixent) (modificada a partir de Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 65-66).

Com hem dit a l'inici, les propostes que hem exposat descriuen exclusivament l'urbanisme, per la qual cosa no impliquen l'anul·lació de les tipologies anteriors, sinó que es complementen. En aquest sentit podem trobar un assentament de xarxa viària ortogonal en vessant o un assentament d'espai central en barrera.

5.- DESCRIPCIÓ DELS ESPAIS D'ÚS PÚBLIC DELS JACIMENTS SELECCIONATS

El catàleg que tot seguit presentem s'emmarca en els territoris actual de Catalunya, País Valencià i Baix Aragó, amb una ordenació dels assentaments de nord a sud (fig. 14). De cada zona s'ha fet un recull de tots aquells jaciments que hem considerat que aporten informació prou clara i interessant de cara al nostre estudi. Tot i que, com veurem la informació presentada variarà en funció dels treballs realitzats al respecte i de l'accessibilitat a aquests. Es tracta, doncs, d'una descripció formal dels jaciments, on es proposa una tipologia urbanística en funció de les plantejades en el capítol anterior i una descripció dels espais públics identificats en cada assentament.

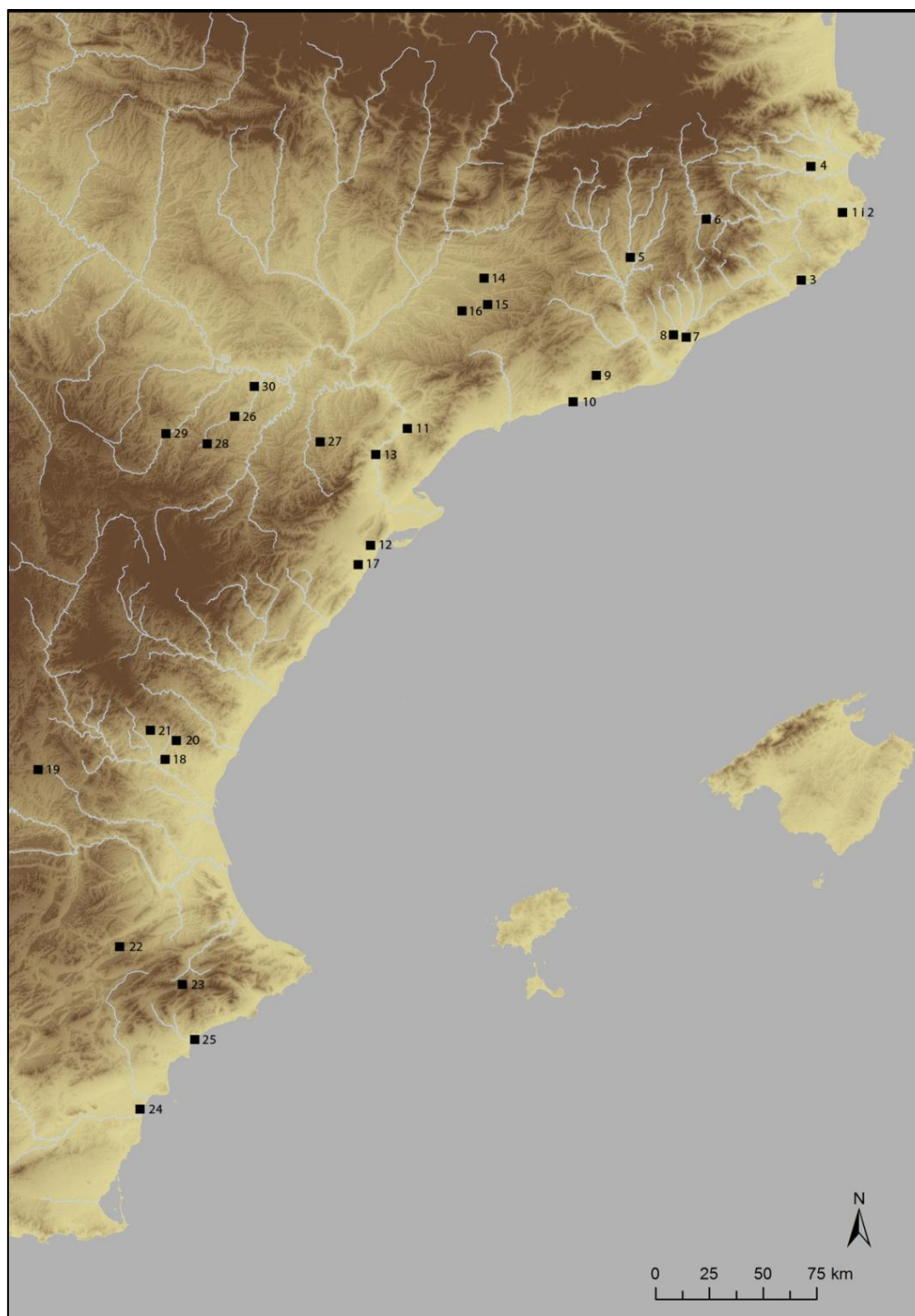

Fig. 14.- Mapa dels assentaments estudiats (cartografia de Joan Canela). 1.- Puig de Sant Andreu; 2.- Illa d'en Reixac; 3.- Puig Castellet; 4.- Mas Castellar de Pontós; 5.- El Cogulló; 6.- L'Esquerda; 7.- Puig Castellar; 8.- Turó de Ca n'Olivé; 9.- Olèrdola; 10.- Alorda Park; 11.- Castellet de Banyoles; 12.- Moleta del Remei; 13.- Castellot de la Roca Roja; 14.- Molí d'Espígol; 15.- Estinclells; 16.- Els Vilars; 17.- Puig de la Nau; 18.- Tossal de Sant Miquel de Lliria; 19.- Los Villares; 20.- Puntal dels Llops; 21.- Castellet de Bernabé; 22.- La Bastida; 23.- Puig d'Alcoi; 24.- L'Oral; 25.- La Illeta dels Banyets; 26.- Taratrato; 27.- Sant Antoni de Calaceit; 28.- El Cabo; 29.- El Palomar de Oliete; 30.- La Tallada.

5.1.- Catalunya

5.1.1.- Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà)²

El jaciment ibèric del Puig de Sant Andreu està situat al terme municipal d'Ullastret, a la comarca del Baix Empordà. El trobem emplaçat sobre un turó triangular a 54 *msm* que dominava tota una antiga zona d'aiguamolls. Dista 500 m al sud de l'assentament ibèric de l'Illa d'en Reixac i 15 km de la colònia grega d'Empúries (Martín Ortega 1997; Martín Ortega *et al.*, 2010, 90). Amb una cronologia que abasta dels del segle VII al II aC.

Les primeres excavacions s'iniciaren el 1947 a càrrec de Miquel Oliva, i perduraren fins el 1976. Aquests treballs es concentraren principalment al Puig de Sant Andreu, mentre que a partir de 1976 les intervencions començaren de forma exclusiva a l'Illa d'en Reixac. No seria fins el 1995 quan es reprengueren les excavacions al Puig de Sant Andreu, que perduraren fins a l'actualitat (Casas *et al.* 2002, 237).

Les excavacions que es duen a terme al Puig de Sant Andreu des del 1947 han permès plantejar una periodització (comuna per Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac) (Martín Ortega *et al.* 2010) que s'inicia al primer ferro, tot i que s'hi han documentat restes d'activitat i/o freqüentació humana ocasional durant el neolític final/calcolític (De Prado 2009, 337):

- ❖ Ullastret I (650-550 aC): desenvolupament de l'hàbitat en cabanes, dues aglomeracions, una de 6.000 m² corresponent a l'Illa d'en Reixac i l'altra de 2.000 m² a Puig de Sant Andreu.
  - Dins d'aquest període es poden diferenciar dues subfases:
  - la (625-575 aC): moment de les primeres aparicions d'importacions d'origen mediterrani.
  - Ib (575-550 aC): aparició de produccions etrusques i gregues, a més de les àmfores fenícies del Cercle de l'Estret ja documentades en la fase Ia.
- ❖ Ullastret II (550-525 aC): en aquest moment apareixen les primeres construccions ibèriques. A l'Illa d'en Reixac sembla que l'urbanisme que perdurarà fins a l'ibèric final es consolida ara, com a mínim l'eix principal (zona 9). De la mateixa manera, a l'assentament de Puig de Sant Andreu s'organitza

---

² Les dades generals d'historiografia i fases d'ocupació es presenten de forma conjunta amb l'assentament de l'Illa d'en Reixac, ja que són dos assentaments fortament vinculats.

l'espai urbanístic a través de l'eix principal carrer 2 (zona 13), que unirà les portes 1 i 4 de la primera muralla a la fase posterior.

- ❖ Ullastret III (525-450 aC): a l'Illa d'en Reixac es construeix la muralla igual que al Puig de Sant Andreu, amb la diferència que en aquest últim s'hi construeixen les torres troncocòniques. En aquest moment l'assentament assoleix una superfície de 3 ha.
- ❖ Ullastret IV (450-380 aC): a l'Illa d'en Reixac l'organització interna, que sembla seguir un urbanisme regular, perdurarà sense canvis fins el moment d'abandó del nucli. Contràriament al que succeeix al Puig de Sant Andreu ja que és el moment d'ampliació de *l'oppidum*, construint un barri artesanal a la zona de l'Istme (al nord).
- ❖ Ullastret V (380-325 aC): a mitjan segle IV aC a l'Illa d'en Reixac es construeix una muralla, de tipologia semblant a la del Puig de Sant Andreu, de la qual només se'n coneixen 30 m. Pel que fa al Puig de Sant Andreu, s'amplia la muralla, tancant completament l'hàbitat i arribant a ocupar una superfície aproximada de 8 ha. En aquesta fase es construeixen les residències aristocràtiques al nord-est de l'assentament i el primer edifici religiós de caràcter públic.
- ❖ Ullastret VI (325-220 aC): al Puig de Sant Andreu es produeixen un seguit de reformes a la muralla, concretament a la zona de la porta 1 i es construeix un avant mur. Així com també es creu que la construcció de la torre quadrada correspondria a inicis d'aquesta fase. Respecte a l'urbanisme intern, es construeix un gran espai sagrat a la zona més alta de la ciutat format per dos temples *in antis* (datats a la segona meitat del segle III aC) i es construeixen un seguit de cisternes de recaptació d'aigua. L'Illa d'en Reixac no presenta canvis importants en aquesta fase.
- ❖ Romanització: l'arribada dels romans el 218 aC a causa de la II Guerra Púnica es tradueix en una decadència social, política i econòmica que es veu reflectida en l'anul·litat d'algunes portes o en les remodelacions de l'edifici de la zona 14. Per acabar abandonant-se tant el Puig de Sant Andreu com l'Illa d'en Reixac, a inicis del segle II aC.

L'urbanisme que podem veure actualment respon a la trama urbana de l'Ibèric Ple, ja que l'organització interna en períodes anteriors no es coneix massa bé. De tota manera, es creu que l'urbanisme actual tindria el seu origen en el moment de la construcció de la primera muralla al segle VI aC. Això s'ha pogut constatar amb

l'excavació del carrer 2, que juntament amb el carrer D, uniria les portes 4 i 1, abans de la remodelació d'aquesta última a l'ibèric ple (Martín Ortega 2005, 327-328).

Dins de la tipologia urbanística general, el Puig de Sant Andreu correspondria al model de xarxa viària ortogonal (fig. 15), ja que, tot i que l'hàbitat es concentra al vessant oest del turó, aquest està organitzat amb carrers rectilinis que s'entrecreuen creant illes de cases.

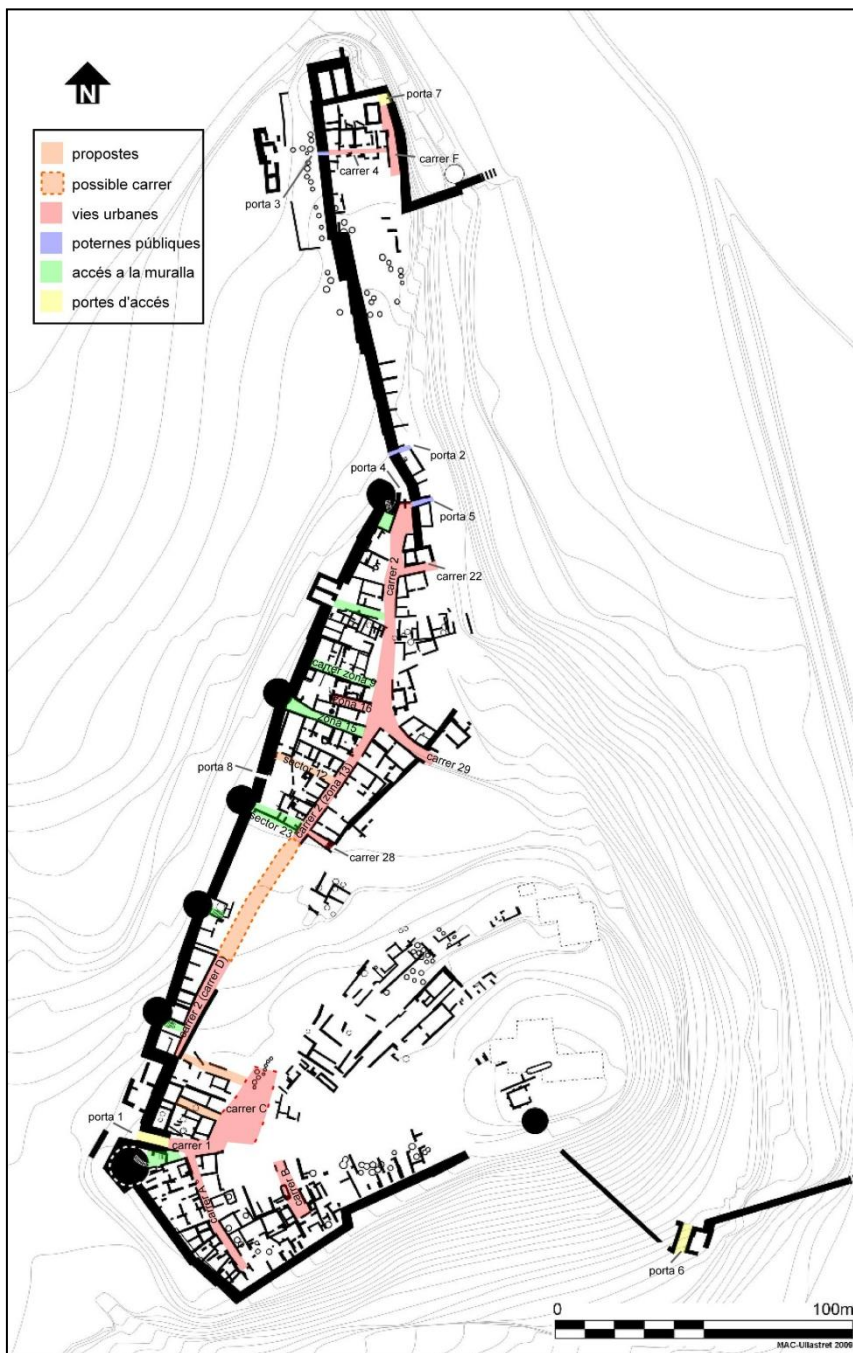
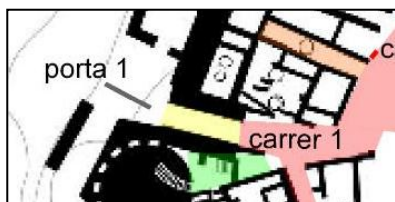

Fig. 15.- Planta de l'assentament del Puig de Sant Andreu amb els espais públics identificats (cedida per MAC-Ullastret, modificada per l'autora).

A l'assentament del Puig de Sant Andreu s'han pogut identificar fins a vint-i-cinc espais públics, dels quals només en descrivim a continuació quinze, però solament proporcionen informació òptima per a l'estudi quatre.

- **Carrer 1:**

Aquesta via presenta una orientació en sentit est – oest, unint l'accés principal amb la zona més alta del puig (fig. 16). S'inicia a la porta 1, una de les portes principals del jaciment, on sembla obrir-se una petita plaça. L'amplada mínima de la porta és de 3,44 m (De Prado 2009, 338) i la plaça s'inicia amb una amplada de 6,16 m fins arribar a la una màxima de 8,26 m per tornar-se a estretar fins a 7 m.

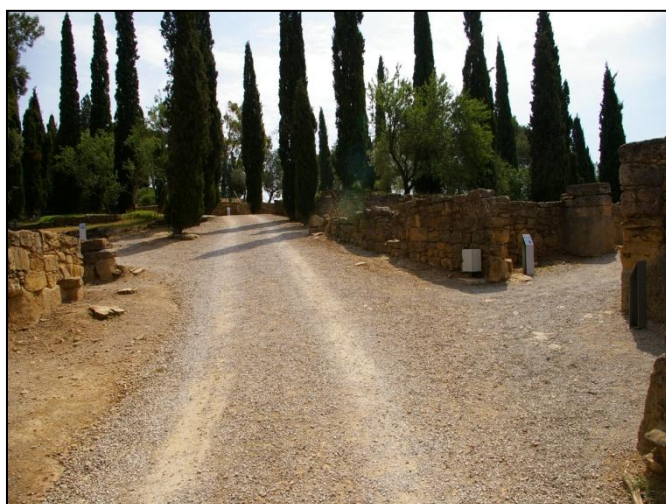
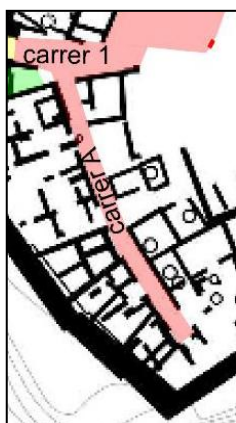

Fig. 16.- Vista del carrer 1 des de la porta 1.

D'aquesta via transversal neixen carrers perpendiculars, més estrets, que segueixen les corbes de nivell del turó, com són els carrers A, B i C (Martín Ortega 1977, 10; Martín Ortega 1997, 21).

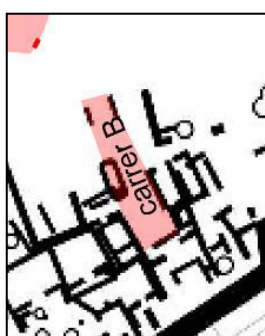
- **Carrer A:**

Aquesta via neix a la dreta del carrer 1, s'orienta en sentit nord-sud, seguint les corbes de nivell del puig, paral·lel a la muralla, amb una amplada de 2,90 m. Aquest carrer dóna accés a la bateria de cases adossades a la muralla sud – oest, així com també a les del costat est.

Inicialment es cregué que aquesta via desembocava a una plaça pública, de 10 m x 7 m, envoltada per unes cases porticades (Martín Ortega 1977, 12; Martín Ortega 1985, 17), però estudis posteriors van reconsiderar aquest espai com un possible pati d'una residència aristocràtica, datada de la segona meitat del segle III aC, és a dir, l'última fase de l'assentament (Martín Ortega 1997, 22).

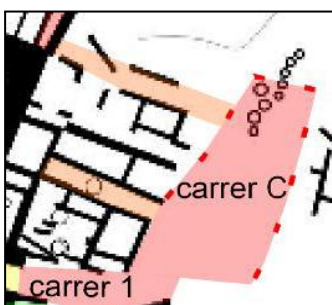
○ **Carrer B:**

Aquesta via també neix a la dreta del carrer 1 i discorre paral·lela al carrer A, és a dir, en sentit nord – sud, amb una amplada de 3 m. Aquest carrer presenta un enllosat datat del III aC, i sembla que podria haver estat porticat, ja que es van trobar basaments de columna *in situ* (Martín Ortega 1977, 10; Martín Ortega 1997, 22).

Cal mencionar la localització, a la cruïlla amb el carrer 1, d'una bassa o dipòsit de forma rectangular, en la qual s'hi documentà una conducció de plom. Més entrat el carrer es documentà una cisterna datada del segle III aC, a imitació de les d'Empúries (Martín Ortega 1977, 10; Martín Ortega 1997, 23).

○ **Carrer C:**

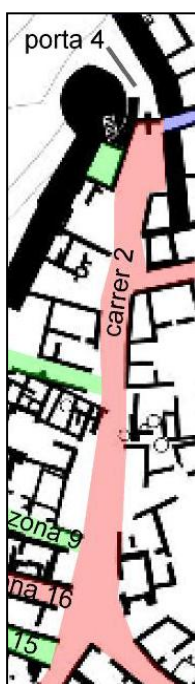
Aquesta via neix a l'esquerra del carrer 1, amb una orientació nord – sud. L'amplada d'aquest carrer no queda massa definida, ja que les cases del costat est no tenen un límit clar. Destaquem, d'altra banda, la localització en aquest espai de diferents sitges excavades a la roca (Martín Ortega 1977, 11; Martín Ortega 1997, 25), i proposem dos possibles carrers que naixerien en aquest eix C, diferenciant dues illes de cases. Actualment desconeguem a on o que donarien accés ja que no han estat objecte d'estudi.

○ **Carrer 2:**

És el carrer més llarg conegut a l'assentament, discorre paral·lel a la muralla amb una amplada mitjana de 3 m i una longitud aproximada de 200 m (De Prado 2008, 195).

Al llarg de les excavacions realitzades al Puig de Sant Andreu, aquest eix ha rebut diferents nomenclatures segons la zona, sent el carrer 2 pròpiament dit el tram nord, per anomenar-se zona 13 davant de les zones 14, 15 i 16, i finalment dir-se carrer D el tram sud de la via. Pel fet d'haver estat excavat en moment diferents, hem decidit descriure cada tram per separat, seguint la denominació atorgada pels excavadors tot i que, com ja hem explicat, es tracta del mateix carrer.

▪ **Carrer 2:**

Aquest eix és l'accés directe de la porta 4, discorre paral·lel a la muralla, en sentit nord – sud amb una amplada de 3,55 m (fig. 17). Una petita cala realitzada en les campanyes del 1995-1997 en un tram del carrer 2 va permetre deixar al descobert un enllosat datat de l'última fase de l'*oppidum* (Martín, Caravaca 1997). Aquest paviment ja s'havia localitzat, tot i que de forma més irregular, en campanyes anteriors (Martín Ortega 1977, 11; Martín Ortega 1997, 26).

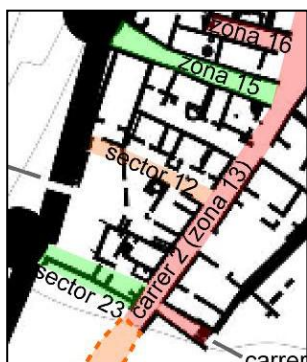
A la mencionada porta 4 es va documentar un llindar format per lloses de grans dimensions, juntament amb el qual es va localitzar una canalització per desguassar l'aigua, que passaria per sota de la porta, provinent de l'interior de l'assentament, per expulsar les aigües residuals a l'exterior. Aquest canal sembla perdre's cap a l'interior, integrant-se en la preparació de petits còdols del paviment (Martín Ortega 1977, 11; Martín Ortega 1997, 26; Martín Ortega, Caravaca 1997; De Prado 2008, 195). D'altra banda, cal mencionar la troballa d'un possible paviment de petxines col·locades de forma plana, com a decoració, al costat de la porta 4 (Martín Ortega, Caravaca 1997).

Fig. 17.- Vista del carrer 2 i la porta 4.

D'aquesta via n'arrenquen d'altres que donen accés a la muralla o a les terrasses superiors, obrint-se a les illes de cases construïdes a banda i banda de l'eix.

- Zona13:

Aquest eix correspon al tram central del carrer 2, s'orienta en sentit nord – est/sud – oest, amb una amplada mitjana de 3 m (fig. 18). Aquest tram de carrer és un dels més ben estudiats del jaciment, ja que dona accés a un seguit de cases complexes, entre elles la coneguda zona 14, considerada una residència aristocràtica (Martín Ortega *et al.* 2004). Al nord d'aquest carrer trobem la unió amb el tram anomenat carrer 2, on

es detecta un eixample provocat per la cruïlla amb el carrer 29. Són d'altres els carrers secundaris que neixen en aquesta via transversal, com els que donen accés a la muralla i a les torres: zona 15, 9, 14, entre altres, i els que comuniquen amb la terrassa superior, com el 28.

L'excavació d'aquesta zona a les campanyes del 2001 al 2003 han permès aportar informació importantíssima sobre les activitats quotidianes en l'última fase de l'assentament (segles III – II aC) (Casas *et al.* 2004).

Fig. 18.- Vista del carrer 2 o zona 13.

Seguint les fases proposades per la zona 14 (Martín Ortega *et al.* 2004) (fig. 19), la seqüència seria la següent :

Fig. 19.- Planta de la 14 i la seva evolució per fases (Martín Ortega *et al.* 2004, 268).

- Fase I (segona meitat del segle IV aC): en el moment més inicial de l'edifici el pati meridional (sector 12) s'enllosa donant accés de la zona 13 a la muralla. Aquest pati orientat en sentit est-oest, presenta una amplada de 2,15 m i una longitud de 23,5 m. A l'inici del sector 12, a tocar de la zona 13, es troba un petit dipòsit rectangular que controlaria la sortida de les aigües cap al carrer (Martín Ortega *et al.* 2004, 269; De Prado 2008, 194).

Pel que fa al carrer 2 (zona 13) en aquesta fase es localitzà un paviment de terra batuda als laterals i petites pedres, que formen un canal, al centre de la via. L'enllosat del sector 12 s'uneix al paviment del carrer i l'aigua es desvia cap al canal, com també ho fa l'aigua que sortiria del canal de desguàs del sector 17 (Casas *et al.* 2004; Martín Ortega *et al.* 2004, 269; De Prado 2008, 195). Sobre aquest nivell de circulació, davant del sector 10, es va localitzar un petit forn metal·lúrgic (Casas *et al.* 2004; Martín Ortega *et al.* 2004, 269).

En aquesta fase, cal mencionar també el sector 23, que, des del carrer 2, donaria accés a la torre 3.

- Fase II: sembla que en aquesta fase els carrers 2 i 23 no pateixen canvis, tanmateix el sector 12 es privatitza i es construeix un mur que obstaculitzarà l'accés a la muralla.
- Fase III (segle III aC): en el nivell de reompliment que cobria el paviment de la fase I van aparèixer, entre les portes d'accés als sectors 12 i 13, dues espases de La Tène inutilitzades, una d'elles amb beina, i una beina, juntament amb restes de cranis i mandíbules humanes, que podrien haver penjat de les façanes (Martín Ortega *et al.* 2004, 273) (fig. 20).

Per sobre d'aquest estrat aparegué un nivell de circulació, l'últim en funcionament abans de l'abandó de la zona 14, de color gris clar, amb bossades de cendres i taques vermelloses (Casas *et al.* 2004).

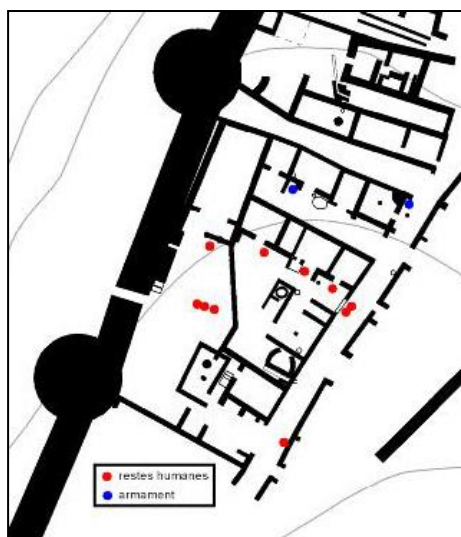
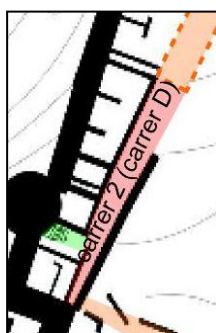

Fig. 20.- Planta amb la distribució de les restes humanes i d'armament (cedida per MAC-Ullastret modificada per l'autora).

Cal destacar d'aquesta fase la privatització del sector 23, compartimentant-se i adjuntant-se al complex residencial (Martín Ortega *et al.* 2004, 273), tanmateix les últimes excavacions fan pensar que aquest fet es produeixi durant la fase anterior³.

- Fase IV (segle II aC): és el moment d'abandó de l'assentament, i entre les restes de l'enderroc, davant del que corresponen als sectors 5 i 12a, s'identificaren i documentaren diverses restes de cranis humans (Martín Ortega *et al.* 2004, 274; Casas *et al.* 2004).

▪ Carrer D:

Aquest eix correspon al tram sud del mencionat carrer 2. Aquest carrer s'orienta en sentit nord – sud, paral·lel a la muralla, amb una amplada mínima d'1,70 i màxima de 3,35 m. Pel costat oest, dóna accés a una bateria de cases que s'adossen a la muralla, separades entre elles per carrerons que donen accés a les torres.

³ Informació aportada per l'equip del MAC-Ullastret.

○ **Zona/Carrer 9:**

Dins de la zona 9, situada entre la muralla i el carrer 2, es troba un eix (sense nom) el qual podria haver donat accés, des del carrer 2, a la muralla. Està orientat en sentit est – oest i presenta una amplada de 3,10 m. A aquest carrer s'obra un bateria de cases en les dues fases que s'han documentat en aquesta zona.

La fase constructiva més antiga que s'ha detectat data de la segona meitat del segle V aC. En aquest moment la via es presentava enllosada amb una lleugera inclinació cap al carrer 2, degut a un canal de desguàs, de 80 cm d'ample i completament enllosat, que conduiria l'aigua cap al carrer principal.

Sobre el paviment del segle V aC es van poder registrar dues estructures de combustió de forma semicircular, una davant del vestíbul UH3 i l'altra davant dels vestíbuls UH4. A més a més, es va trobar una llar entre els accessos a UH1 i UH2, adossada al mur perimetral.

A l'última fase detectada també es documentà un paviment de lloses, no tant ben col·locades com les de la fase anterior, que no es conservava en tota l'extensió del carrer. Datat, segons el nivell d'amortització, d'inicis del segle III aC (Gracia et al. 2000, 63-65).

○ **Zona/Carrer 15:**

El carrer 15 neix a l'esquerra del carrer 2, orientat en sentit est – oest, amb una amplada de 2,40 m. Aquest carrer donaria accés a la torre 4 (fig. 21).

Les cales d'excavació fetes en aquesta zona no han donat informació important, ja que només s'ha documentat un nivell d'enderroc amb abundant material (Casas et al. 2004). A partir de la fase 2 de la zona 14, les reformes realitzades en el sector 9, destruint el mur nord, fan que aquest es converteixi en un carreró d'accés des del carrer 15 al pati 13 (Martín Ortega et al. 2004, 272).

Fig. 21.- Vista de la zona 15 des de la zona 13.

○ **Zona/Carrer 22:**

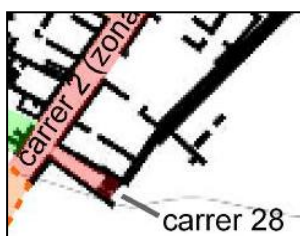
Aquest eix neix a la dreta del carrer 2, orientat en sentit est – oest i amb una amplada de 2 m. A finals dels anys '90 es va dur a terme l'excavació d'un sondeig que va permetre plantejar tres fases constructives (Martín Ortega *et al.*2000, 73):

- Primera fase (final del segle VI - inicis del V aC): dos estrats anivellen el terreny cobrint la roca mare, i es construeixen dos murs, un al sud i l'altre al nord. Aquest espai ha estat interpretat com un accés al recinte emmurallat pel costat nord-est de la ciutat (Martín Ortega *et al.*2000, 73; De Prado 2009, 346). D'aquest primer carrer es van documentar diversos nivells de circulació, dos construïts amb terra batuda i un amb lloses. Aquests paviments es daten del segle V aC, tot i que es van trobar en molt mal estat de conservació degut a una fossa de la fase posterior que els tallava.
- Segona fase (segle IV aC): el mur nord és desmuntat i els nivells de circulació són coberts per diversos estrats de terres cremades, on es van obrir dues fosses i una rasa que retallen els estrats de la primera fase. Aquestes fosses van ser cobertes per nivells de reompliment, que a la vegada foren coberts per dos nivells de circulació. Segons els arqueòlegs en aquest moment l'espai sembla estar privatitzat.

- Tercera fase (segle III – II aC): es construeix de nou un mur al costat nord, al qual s'hi recolza un nivell de circulació, altre cop sembla funcionar com un carrer, on hi aparegueren nombroses restes ceràmiques, carbons i un molí rotatori, i s'hi localitzà un possible canal de desguàs de les aigües de pluja. Aquest paviment, datat del segle III aC, es creu que seria coetani a la reforma urbanística d'aquesta zona.

Els nivells que cobreixen el carrer en aquesta última fase corresponen, ja, a l'abandó de l'assentament datat de finals del segle III - inicis del II aC (Martín, Caravaca 1997; Martín Ortega *et al.* 2001).

- **Carrer 28:**

Aquest eix neix a la dreta del carrer 2, davant per davant del sector/carrer 23, de la zona 14. Presenta una orientació en sentit est – oest, amb una amplada entre 1 i 1,5 m. Aquesta via donaria accés a la terrassa superior des del carrer 2.

A l'excavació realitzada a la campanya del 2007 es va poder detectar un nivell de paviment, cobert per l'enderroc i on es van trobar abundants restes ceràmiques. També sobre aquest paviment es va localitzar una canalització que serviria per evacuar les aigües de la zona 17. Per sota d'aquest nivell de circulació (l'últim abans de l'abandó) van aparèixer diferents estrats, possiblement de rebliment (Martín Ortega 2007).

- **Carrer 29:**

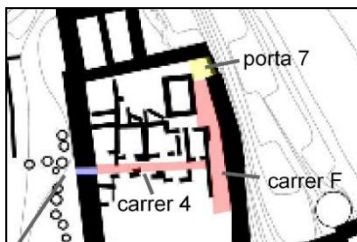

Aquesta via neix a la dreta del carrer 2, orientada en sentit est – oest, amb una amplada aproximada de 3,25 m, donaria accés a la terrassa superior (Martín Ortega 2007).

- **Carrer F:**

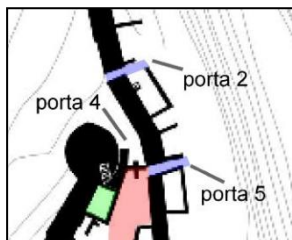
Aquest eix neix de la porta 7, a l'extrem nord – oriental del jaciment, anomenat Istme. Discorre paral·lel a la muralla en sentit nord – sud, amb una amplada aproximada 3,25 m (Martín Ortega 1977, 11; Martín Ortega 1997, 26). La seva

61 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

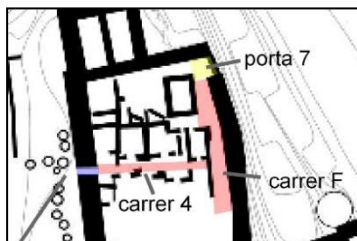
amplada podria estar relacionada amb la necessitat de poder accedir a les cases d'aquesta zona amb carros o animals de càrrega, ja que es tracta d'una zona de produccions ceràmiques que necessitaria de grans espais de circulació (De Prado 2009, 344).

○ **Porta 2:**

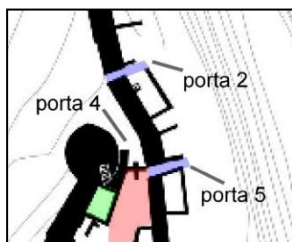
D'aquesta porta, situada a prop de la porta 4, en neix un carrer enllançat orientat en sentit est – oest i amb una amplada aproximada 1,70 m. Aquesta via possiblement comunicaria amb un eix transversal que actualment no es pot identificar degut a una afectació moderna del terreny en aquesta zona (De Prado 2009, 347). Vora d'aquesta porta, i dins una petita estança, es va trobar un forn que els excavadors consideren podria haver estat d'ús comunal (Martín Ortega 1997, 24).

○ **Carrer 4:**

Neix a la porta 3, situada a l'istme a l'extrem nord – occidental de l'assentament, i deuria haver comunicat amb el carrer F. Aquesta via es troba enllançada, amb una amplada aproximada de 1,75 m. Sembla que les cases que obren a aquest carrer estan porticades.

○ **Porta 5:**

D'aquesta porta en neix un accés amb escales en sentit est – oest (zona 20), amb una amplada de 1,30 m, i entre 1,50 i 1,60 l'escala, que uniria la plataforma superior amb les terrasses inferiors, salvant el desnivell amb una escala, de la qual se'n conserven vuit graons i possiblement comunicaria amb un eix transversal desaparegut actualment (De Prado 2009, 348).

Voldríem destacar d'aquest assentament el fet que tota la bateria de cases construïdes entre el carrer 2 i la muralla segueixen un patró metrològic que permet l'organització de l'espai. Aquest patró permetria la creació d'accessos públics directes a les estructures defensives.

Seguint aquesta teoria voldríem proposar la possibilitat que el sector 12 de la zona 14 a la fase I és un carrer que donaria accés a la muralla. El sector 12 fou considerat pels excavadors com un pati privat que donaria accés des del carrer 13 a la muralla ja des de la fase I, datada del darrer quart del segle IV aC. Però si seguim el patró metrològic que plantejem aquest pati seria un carrer, que posteriorment es privatitzaria. Precisament en aquesta fase I, el sector 12 es troba enllosat fins a la muralla, com ho estan el carrer 9 o el carrer 4 en el segle III aC.

De manera que, començant per la zona meridional del carrer 13 trobem (fig. 22): el sector 23, que fou privatitzat, possiblement, a la fase II i donaria accés a la torre 3; el sector 12 que donaria accés a la muralla; el carrer 15 per on s'accedeix a la torre 4; el carrer de la zona 9, segurament també privatitzat en els últims moments de l'assentament, i que donaria accés a la muralla; seguidament trobaríem el carrer, sense numerar, que donaria accés a la torre quadrada; després d'aquest un altre carrer no numerat d'accés a la muralla, i finalment, el petit accés a la torre 5 que sorgiria de la porta 4 i inici del carrer 2. Per confirmar aquestes hipòtesis, però, caldrà esperar a futures excavacions.

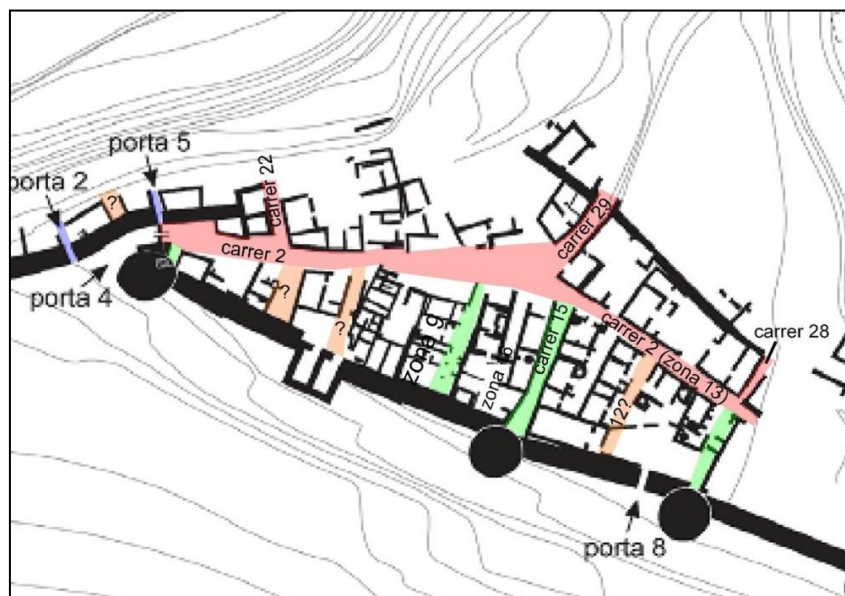

Fig. 22.- Detall de la planta on es poden observar els diferents carrers d'accés a la muralla que comencen en el carrer 2.

Aquest sistema de carrerons o carrers d'accés a la muralla s'ha localitzat en altres assentaments com l'Illa d'en Reixac (Ullastret), Mas Castellar (Pontós) o Castellet de Banyoles (Tivissa), mostrant una organització interna per a la defensa pública de l'assentament força interessant.

5.1.2.- Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà)

L'assentament ibèric de l'Illa d'en Reixac es troba al terme municipal d'Ullastret, a la comarca del Baix Empordà. El jaciment està situat en el costat nord-est del municipi, en un altiplà a 13 *msm*, a 400 m de l'*oppidum* de Puig de Sant Andreu, amb el qual va mantenir un fort vincle. Les primeres restes daten del segle VII aC, l'hàbitat perdura fins el segle II aC.

Les primeres notícies de troballes a Ullastret són de finals del segle XIX. Els treballs inicialment se centraren al Puig de Sant Andreu, descobert molt abans que l'Illa d'en Reixac. Fou M. Oliva qui, a partir de les campanyes d'excavacions al Puig de Sant Andreu, prospectar les zones immediates a aquest i localitzar el jaciment de l'Illa d'en Reixac. Les primeres excavacions, dirigides pel propi M. Oliva, es varen realitzar entre 1965 i 1967, la darrera fou al 1974. Entre 1975 i 1986 es realitzaren diversos treballs que van permetre establir la cronologia de l'assentament. Finalment, l'any 1987 s'inicià un nou projecte d'excavacions que durà fins el 1995, els resultats del qual es publicaren a una monografia (Martín Ortega *et al.* 1999a) (Martín Ortega 1999a, 11-13).

Les excavacions realitzades entre 1965 i 1995 van posar al descobert gran part de l'assentament així com també van permetre establir unes fases d'ocupació que s'inicien a principis de l'Edat del Ferro (Martín Ortega *et al.* 2010):

- ❖ Ullastret I (650-550 aC): desenvolupament de l'hàbitat en cabanes, dues aglomeracions, una de 6.000 m² corresponent a l'Illa d'en Reixac i l'altra de 2.000 m² a Puig de Sant Andreu.
  - Dins d'aquest període es poden diferenciar dues subfases:
  - la (625-575 aC): moment de les primeres aparicions d'importacions d'origen mediterrani.
  - Ib (575-550 aC): aparició de produccions etrusques i gregues, a més de les àmfores fenícies del Cercle de l'Estret ja documentades en la fase Ia.
- ❖ Ullastret II (550-525 aC): en aquest moment apareixen les primeres construccions ibèriques. A l'Illa d'en Reixac sembla que l'urbanisme que perdurarà fins a l'ibèric final es consolida ara, com a mínim l'eix principal (zona 9). De la mateixa manera, a l'assentament de Puig de Sant Andreu s'organitza l'espai urbanístic a través de l'eix principal carrer 2 (zona 13), que unirà les portes 1 i 4 de la primera muralla a la fase posterior.

- ❖ Ullastret III (525-450 aC): a l'Illa d'en Reixac es construeix la muralla igual que al Puig de Sant Andreu, amb la diferència que en aquest últim s'hi construeixen les torres troncocòniques. En aquest moment l'assentament assoleix una superfície de 3ha.
- ❖ Ullastret IV (450-380 aC): a l'Illa d'en Reixac l'organització interna, que sembla seguir un urbanisme regular, perdurarà sense canvis fins el moment d'abandó del nucli. Contràriament al que succeeix al Puig de Sant Andreu ja que és el moment d'ampliació de *l'oppidum*, construint un barri artesanal a la zona de l'Istme (al nord).
- ❖ Ullastret V (380-325 aC): a mitjan segle IV aC a l'Illa d'en Reixac es construeix una muralla, de tipologia semblant a la del Puig de Sant Andreu, de la qual només se'n coneixen 30 m. Pel que fa al Puig de Sant Andreu, s'amplia la muralla, tancant completament l'hàbitat i arribant a ocupar una superfície de 10 ha. En aquesta fase es construeixen les residències aristocràtiques al nord-est de l'assentament i el primer edifici religiós de caràcter públic.
- ❖ Ullastret VI (325-220 aC): al Puig de Sant Andreu es produeixen un seguit de reformes a la muralla, concretament a la zona de la porta 1 i es construeix un avant mur. Així com també es creu que la construcció de la torre quadrada correspondria a inicis d'aquesta fase. Respecte a l'urbanisme intern, es construeix un gran espai sagrat a la zona més alta de la ciutat format per dos temples *in antis* (datats a la segona meitat del segle III aC) i es construeixen un seguit de cisternes de recaptació d'aigua. L'Illa d'en Reixac no presenta canvis importants en aquesta fase.
- ❖ Romanització: l'arribada dels romans el 218 aC a causa de la II Guerra Púnica es tradueix en una decadència social, política i econòmica que es veu reflectida en l'anul·litat d'algunes portes o en les remodelacions de l'edifici de la zona 14. Per acabar abandonant-se tant el Puig de Sant Andreu com l'Illa d'en Reixac, a inicis del segle II aC.

L'emplaçament de l'Illa d'en Reixac en una zona pràcticament plana va permetre una construcció en extensió del nucli amb un urbanisme de xarxa viària ortogonal. L'organització interna, a partir de l'àrea excavada, sembla basar-se en un carrer principal (zona 9), a partir del qual neixen de secundaris (zona 6, 11, 12, 13, 14) que distribueixen les illes de cases. Tanmateix, les restes que actualment es poden veure (fig. 23) mostren dues fases no contemporànies de l'assentament, de manera que la part més elevada del jaciment, on trobaríem les zones 6, 11 i 9 i les *insulae* 5A, 5B, 7 i 4, han perdut pràcticament tota l'estratigrafia i estructures corresponents a la fase VI,

65 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

degut a l'ús d'aquests terrenys per a conreus des del segle XVIII. Les zones 3, 12, 13, 14, 15 i 16 semblen haver conservat els nivells de la fase VI, això permet plantejar la hipòtesi que la trama que es pot veure a les estructures més properes a la muralla, datades del segle III aC, possiblement mantingui la continuïtat de l'urbanisme establert entre els segles V i IV aC, que podem trobar a la zona més alta del jaciment (Llorens, Mataró 1999, 35-38).

Fig. 23.- Planta de l'assentament de l'Illa d'en Reixac i els seus espais de circulació (modificada a partir de Martín Ortega *et al.* 1999, 16).

A l'assentament de l'Illa d'en Reixac s'han pogut identificar onze carrers, dels quals només proporcionen informació sis⁴, que són els descrits a continuació:

○ **Zona/carrer 9:**

Aquest eix està orientat en sentit nord – sud, amb una amplada aproximada de 4 m i una llargada documentada de 65 m. D'aquesta via no se'n coneix ni l'inici ni el final, tot i que es possible que enllacés amb alguna porta d'accés al assentament.

A partir de la distribució dels altres carrers es pot deduir que aquest n'és el principal a partir del qual en sorgeixen de secundaris. Cal destacar d'aquest eix l'eixamplament que pateix davant de les zones 15 i 16, aquests eixamples semblen funcionar a mode de plaça, a més de reduir el vent de la tramuntana, segons opinen els excavadors (Llorens, Mataró 1999, 37).

En aquest carrer es va realitzar un sondeig a la part més alta de l'assentament, on només s'han pogut documentar els estrats corresponents a la fase V, a causa dels treballs agrícoles esmentats anteriorment. Sobre el nivell de circulació d'aquesta fase es van registrar diferents taques de cendres, que segons els excavadors, podrien correspondre a la neteja del rebuig de les llars domèstiques, i unes fosses retallades en el paviment que foren reomplertes o bé amb sediment o bé amb material de construcció de rebuig (Llorens, Mataró 1999, 37).

L'altre sondeig realitzat en aquest carrer va ser davant de la zona 15 (fig. 24). L'excavació va permetre arribar al nivell de circulació datat de segona meitat del segle III aC. Després de retirar l'estrat d'abandó, es va poder comprovar que aquest nivell de circulació s'estenia pels sectors 16, 19 i 4 de forma uniforme, fet que fa pensar que es tracta d'un únic espai, com a mínim en aquesta fase (Martín Ortega 1996, 32).

---

⁴ Cal mencionar que les excavacions realitzades en els espais viaris a l'Illa d'en Reixac han estat a partir de sondeigs, fet que no permet conèixer de forma global les activitats que s'hi realitzaven.

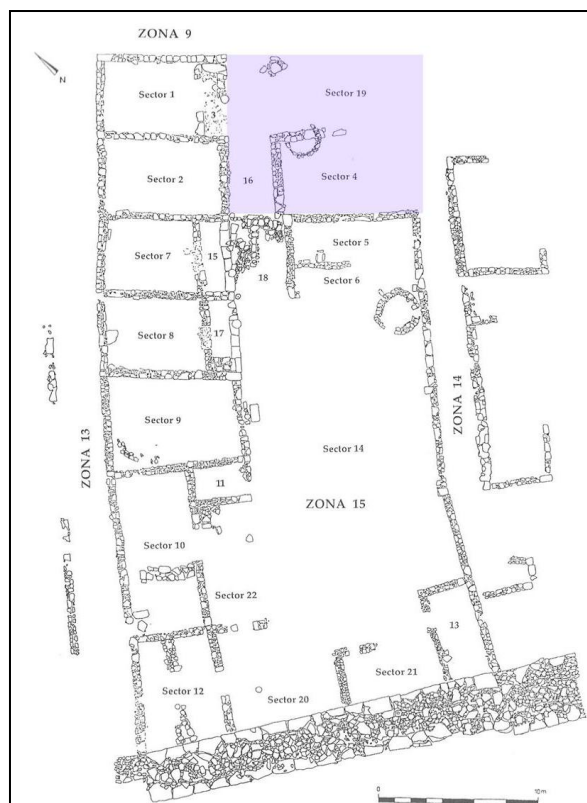

Fig. 24.- Planta detallada de la zona 15 amb els sectors 19, 16 i 4 marcats en lila (modificada a partir de Martín, Mataró, Caravaca 1997, 48).

En aquest paviment, cal destacar la localització d'una estructura circular, entre els sectors 4 i 19. Aquesta estructura fou interpretada pels excavadors com una llar ritual, tot i que ells mateixos la comparen amb una de molt similar trobada en el sector 6 de la mateixa zona 15 i que interpreten com un forn (Martín Ortega 1996, 32). Al nostre parer, aquesta estructura circular podria ser un forn, ja que es troba en un espai públic i té un paral·lel en la mateixa zona, i que possiblement seria d'ús comunitari, com trobem en assentaments com Puig Castellet o Alorda Park.

Molt a prop de l'estructura de combustió aparegué una alineació de ceràmica en posició vertical i pedres petites creant un semicercle, dins del qual es trobà una arracada de plom, un pondus i una peça de collar de vidre, entre altres elements ceràmics (Martín Ortega 1996, 32).

A la confluència entre els sectors 19, 16 i carrer 9 es localitzà una concentració important tant d'escòria i metall com de restes humanes (fig. 25). Entre el carrer 9 i el sector 19, davant del sector 1, es va documentar un basament de pedra sorrenca, al voltant del qual es trobaren restes d'una espasa de ferro del tipus La Tène I i un fragment de crani humà (Martín, Mataró, Caravaca 1997, 47). A la

cantonada nord del sector 4 amb el sector 16 també s'hi localitzaren restes humanes associades a restes d'espasa del tipus La Tène I (Martín Ortega 1996, 40-41; Martín, Mataró, Caravaca 1997, 61). Aquesta associació d'espasa i crani humà la trobem a l'interior del sector 2 (Martín, Mataró, Caravaca 1997, 59), com també s'han registrat en altres jaciments com Puig de Sant Andreu o Mas Castellar de Pontós. D'altra banda, podem trobar fragments de cranis o cranis sencers, sense la vinculació a una arma, a la mateixa Illa d'en Reixac o a Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet).

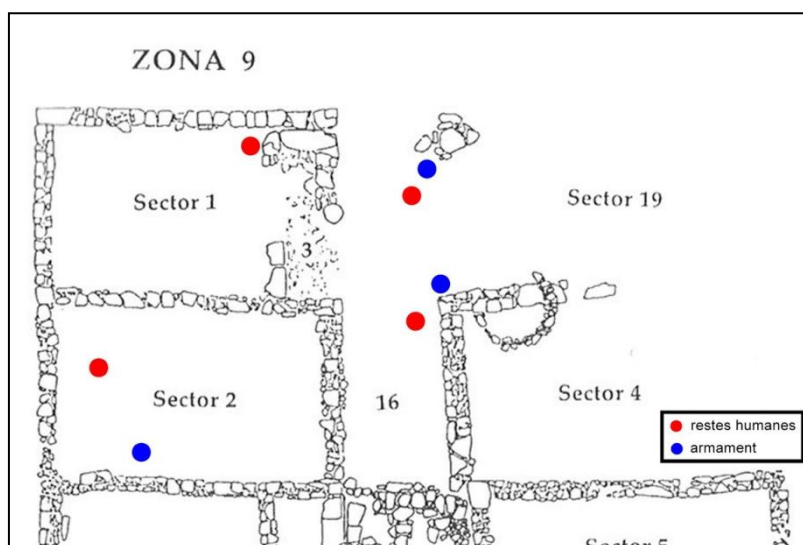

Fig. 25.- Planta detallada de la plaça amb la situació de les restes humanes i metal·lúrgiques (modificada a partir de Martín, Mataró, Caravaca 1997, 49).

No podem acabar aquest apartat sense parlar d'un fet que sembla passar bastant desapercebut. Entre els sectors 18 i 16, els excavadors van detectar que la disposició de les pedres de l'enllosat del sector 18, a tocar amb el sector 16, prenen una disposició que podria indicar l'existència d'una porta de tancament (Martín, Mataró, Caravaca 1999, 47). Aquest fet és clau per entendre el dins i el fora, ens marca la diferència entre l'espai privat i el públic, de manera que totes les restes humanes i armamentístiques localitzades a la zona 15 es troben fora de l'edifici, la majoria a l'espai viari i la resta als sectors 1 i 2, que queden completament oberts a la plaça.

○ **Zona 6/carrer 6:**

Aquesta via s'orienta en sentit nord-oest/sud-est, amb una amplada entre 3,5 i 4 m. Aquest neix al carrer 9 però desconeixem on donaria accés pel costat sud – est, ja

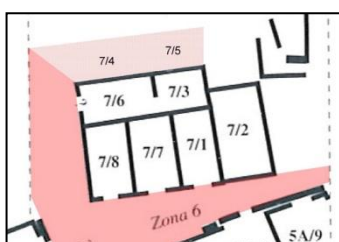
69 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

que és el límit d'excavació. La zona 6 separa les *insulae* 7 i 5, les quals obren a aquest carrer.

En el sondeig realitzat en aquest via només es va poder detectar la fase V, on el nivell de circulació presentava zones amb taques de combustió, possiblement com a resultat de la neteja de les llars domèstiques, i força material dispers (Martín Ortega *et al.* 1987-89, 79).

○ **Sectors 7/4 i 7/5:**

Aquesta via s'orienta en sentit est – oest, perpendicular al carrer 9 i paral·lela al carrer 6. Les mesures d'aquest espai no es coneixen ja que es tracta d'una ampliació de l'excavació realitzada a la zona 7, que només va consistir en la retirada del nivell superficial.

De tota manera, en el sector 7/5, s'hi documentaren dues petites fosses. Tanmateix, no sabem si aquest nivell on es localitzaren les fosses era un nivell de circulació, ja que només es menciona que és un estrat de terres recarbonatades (Martín Ortega *et al.* 1987-89, 71).

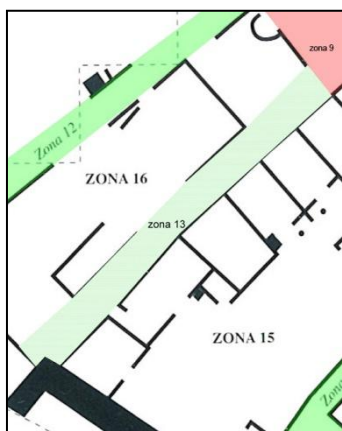
○ **Zona/carrer 12:**

Aquest via s'orienta en sentit est – oest, i presenta una amplada de 3,20 m. Aquesta via discorre paral·lela al carrer 13, separa la zona 16 d'una àrea sense excavar, i donaria accés des del carrer 9 a la muralla.

D'aquest eix s'han pogut documentar dues fases: una datada al segle III aC, que correspondria a la fase VI de l'Illa, i una altra datada al segle IV aC corresponent a la fase IIIa V. De la primera fase mencionada no es va poder recuperar informació. En canvi a la fase V es va poder localitzar un nivell de circulació amb zones amb restes de cendres, igual que en el carrer 9 o 6, així com una fossa reomplerta amb sediments argilencs (Martín Ortega *et al.* 1990-1992, 22).

○ **Zona/carrer 13:**

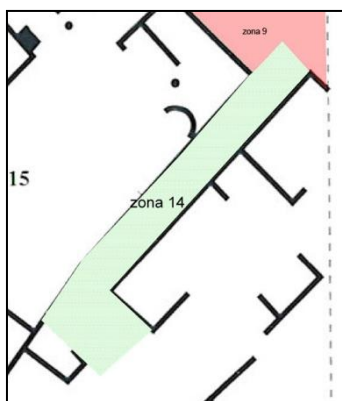

La zona o carrer 13 té una orientació en sentit est – oest, amb una amplada entre 2,5 i 3 m. Aquesta via neix al carrer 9, donaria accés a la muralla, separant les zones 15 i 16, i discorre paral·lel als carrers 12 i 14.

En aquesta via es van realitzar dos sondeigs que van permetre registrar dues fases corresponents a la fase VI i V de l'Illa, com hem vist en el carrer 12. De la fase VI, datada del segle III aC, no hi ha massa informació degut a l'important arrasament de la zona, tot i que, se'n pot destacar la gran quantitat de ceràmica trobada.

De la fase V, datada del segle IV aC, a part de l'abundant material moble, caldria destacar l'aparició de carbons (Martín Ortega *et al.* 1990-92, 23-24), fet que no ens hauria d'estranyar tenint en compte les troballes realitzades en els carrers 9 i 6, on es localitzen cendres procedents de la neteja de les llars.

○ **Zona/carrer 14:**

El carrer 14 s'orienta en sentit est – oest, amb una amplada entre 2,60 i 2,40 m. Aquesta via neix en el carrer 9, des d'on s'accediria a la zona sud (a diferència dels carrers 12 i 13, aquesta via no arriba fins a la muralla, girant uns metres abans per donar accés a la *insula*) i discorre paral·lel al carrer 13.

En aquest carrer es van realitzar dos sondeigs, els qual mostraren una estratigrafia molt semblant a l'apareguda en els carrers 12 i 13. Com en aquests últims, es van poder registrar dos moments: el més modern, datat del segle III aC, on es localitzà abundant ceràmica, i la fase datada del segle IV-III aC on, altre cop, aparegueren materials mobles i carbons (Martín Ortega *et al.* 1990-92, 24-25).

5.1.3.- Puig Castellet (Lloret de Mar, la Selva)

Aquest jaciment està situat a 2 Km de la vila de Lloret de Mar, a la comarca de la Selva. El poblat es troba emplaçat dalt d'un petit turó de no més de 200 *msm* (Pons, Toledo, Llorens 1981, 13; Pons, Llorens, Toledo 1989, 192). Puig Castellet ocupa una superfície total aproximada de 650 m² (Pons, Llorens, Toledo 1989, 197) i hauria estat ocupat entre el 250 i el 210 aC (Pons, Llorens, Toledo, 1987, 212).

El jaciment va ser excavat entre 1968 i 1986 de forma intermitent, sent els anys entre 1975 i 1986 el període en el qual les intervencions foren continuades i exhaustives (Pons, Llorens, Toledo 1989, 194-195).

Tot i que la morfologia de l'establiment de Puig Castellet és quadrangular, la seva organització interna fa que la incloguem en el model urbanístic d'espai central, ja que el poblat s'organitza al voltant d'una plaça (fig. 26). L'assentament consta d'onze estances, repartides en tres blocs, que s'adossen al mur perimetral, adaptant-se a la topografia del terreny. El recinte presenta dos accessos, un a l'est i l'altre a l'oest, d'es d'on s'accedeix a un espai obert o petita plaça a la qual obren totes les estances.

Fig. 26.- Planta de l'assentament de Puig Castellet amb els espais públics diferenciats (cedida per E. Pons i modificada per l'autora).

L'anàlisi del material i les estructures ha permès plantejar una seqüència constructiva i d'ús de l'assentament, però sense que sigui possible atribuir-hi una cronologia

concreta a cada una, a causa del poc temps d'ocupació del recinte (Pons, Llorens, Toledo 1989, 217-219; Pons, Llorens, Merino 1999, 27):

- ❖ Fase 1: és el moment de fundació de l'assentament. Es construeix la muralla est i nord, entre les quals se situa la porta d'entrada, protegida per una torre. La zona oest queda lliure de construcció ja que queda protegida de forma natural (fig.27).

Es construeixen un seguit d'estances adossades al mur de tanca, dividides entre elles per parets mitgeres.

Pel que fa a l'espai públic en aquesta fase, és una gran zona oberta on s'excava la fossa 1, utilitzada com abocador, i les fosses 9 i 10, possiblement per a captació d'aigua.

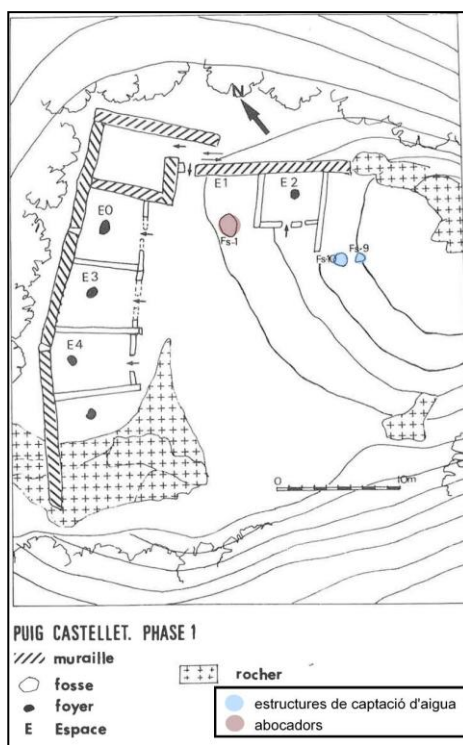

Fig. 27.- Fase 1 amb les estructures detectades en l'espai públic (modificada a partir de Pons, Llorens, Toledo 1989, 217).

- ❖ Fase 2: moment de reconstrucció i ampliació del poblat. Es construeixen les estances de la zona oest i es reformen les estances 0 i 3, afegint-hi una avantsala a cada una i compartimentant-les. A l'avantsala del sector 0, i a tocar del sector 3, s'hi construeix una estructura de combustió que sembla haver funcionat com un forn artesanal (fig. 28).

73 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

Pel que fa a l'espai central queda reduït, ja que es construeix a l'oest un grup d'estances, on destaquem el forn situat a l'avantsala del sector 7 i que sembla quedar obert a l'espai comunitari. D'altra banda, desapareixen les fosses 1, 9 i 10 amb la construcció dels sectors 1 i 11 respectivament, però se n'excaven de noves, com la fossa 2, que sembla tenir les mateixes funcions que la 1, així com les fosses 7 i 8, que també s'usaran com abocadors.

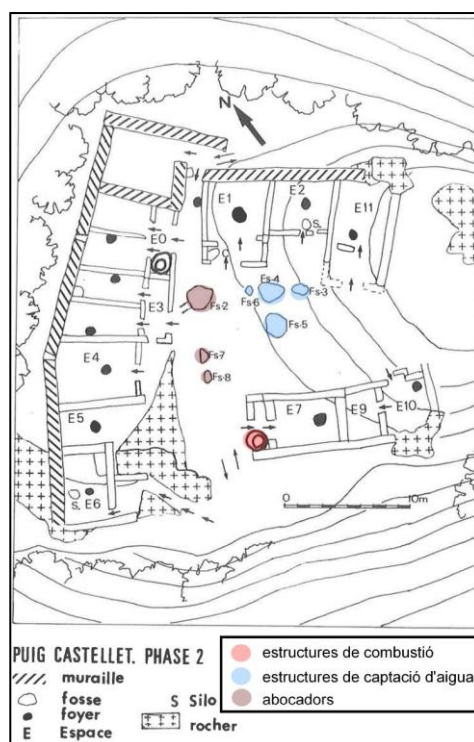

Fig. 28.- Fase 2 amb les estructures detectades en l'espai públic (modificada a partir de Pons, Llorens, Toledo 1989, 218).

- ❖ Fase 3: en aquest moment final es construeix la muralla oest, juntament amb la torre i la porta d'accés. Els sectors 7 i 9 es tapien i semblen funcionar amb l'estructura defensiva. Tanmateix, es construeix el sector 8 just davant d'aquestes estances amortitzades, reduint l'espai viari (fig. 29).

Pel que fa a la plaça o espai central, es pavimenta amb petites pedres, amortitzant les fosses 7 i 8. El forn de l'avantsala del sector 7 queda anul·lat i és substituït per un de nou al costat de la torre oest.

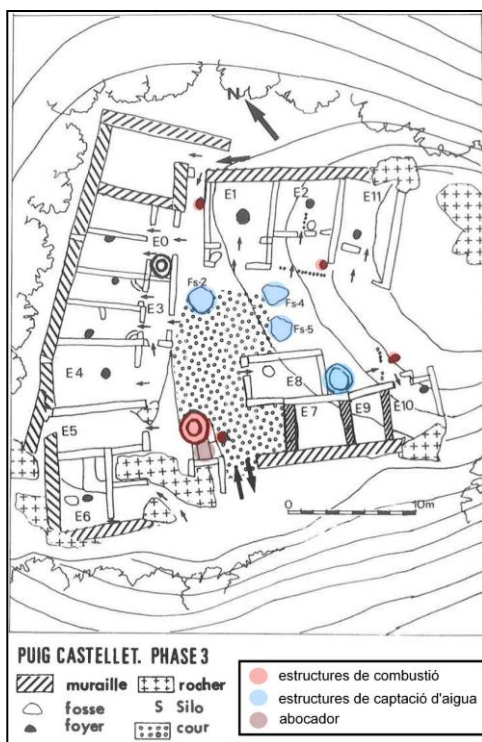

Fig. 29.- Fase 3 amb les estructures detectades en l'espai públic (modificada a partir de Pons, Llorens, Toledo 1989, 220).

○ **Espai de circulació:**

Es tracta d'un espai central al qual s'accedeix per les portes est i oest del recinte i on obren totes les estances. La plaça no té una forma massa comuna, ja que l'evolució de l'urbanisme li ha donat el que els excavadors anomenen forma de "T" (Pons, Llorens, Toledo 1989, 211). A aquest espai de circulació obren pràcticament totes les estances de l'establiment, en ell s'han localitzat equipaments col·lectius com fosses de deixalles, pous i fosses per a la recollida d'aigües, així com un forn (dels tres trobats en tot el jaciment) (Pons, Llorens, Merino 1999, 11).

L'estratigrafia registrada en tot l'espai central no és massa complicada, però la forta pendent que trobem entre els blocs d'estances est i oest ha provocat una erosió dels sediments, per aquesta raó a la zona compresa entre els sectors 11 i 10 pràcticament no s'ha documentat estratigrafia, ja que aflora la roca mare en tota la zona (Pons, Llorens, Toledo 1987, 6). En més bon estat de conservació s'han trobat els estrats registrats davant dels sectors 4 i 5, on s'ha pogut localitzar un paviment de pedretes de l'última fase, que possiblement cobriria tota l'àrea pública. Per sota apareixien altres nivells de circulació que cobrien un estrat d'anivellament de la roca mare. Cal esmentar que aquests dos sectors tenen el nivell d'ús a una

cota més baixa que la del carrer; per salvar aquest petit desnivell s'hi construïren uns graons (Pons, Llorens, Toledo 1987, 7).

Pel que fa als equipaments localitzats en l'espai central, destaquen les fosses per a captació o distribució d'aigua, documentades en les tres fases d'ocupació, la qual cosa ens demostra la importància de la gestió de l'aigua per a la població que hi residia (fig.30).

Fig. 30.- Vista aèria de l'espai central a l'alçada de les estances 2 i 11, on es poden distingir algunes de les fosses (fotografia cedida per E. Pons).

Cal mencionar també les estructures de combustió que trobem dins d'un assentament de dimensions tan reduïdes. Es tracta de tres forns, dos dels quals funcionen coetàniament, un destinat a funcions domèstiques i l'altre a activitats artesanals (Pons, Llorens, Merino 1999, 23-24). El primer, construït a la fase 2, es troba a l'avantsala del sector 0, utilitzada possiblement per a coure ceràmica a mà (Pons, Llorens, Merino 1999, 23). Aquesta mateixa fase correspon el forn de l'avantsala del sector 7 que, per la seva tipologia constructiva (base de pedra i volta d'argila), els excavadors consideren que la seva funcionalitat seria coure pa (Pons, Llorens, Merino 1999, 24), i per la seva situació suggereix que seria accessible des de l'espai de circulació i no només des del sector 7. A la fase 3, aquest forn perd l'ús i és substituït per un altre situat al costat de la porta oest, amb les mateixes característiques i per tant, possiblement amb la mateixa funcionalitat.

Les característiques que presenten els dos forns propers a la porta oest: la situació (en l'espai públic) i la possible funcionalitat (coure pa) fan pensar que es tracta d'uns forns d'ús comunitari, tant a la fase 2 com a la 3 (fig. 31).

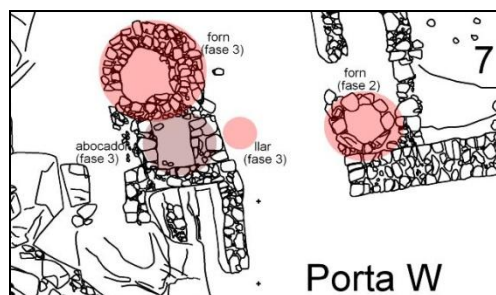

Fig. 31.- Zona detallada de situació dels forns del sector 7 i de l'espai públic (planta cedida per E. Pons i modificada per l'autora).

També es troben llars i focs eventuals, alguns en l'espai d'avantsala de les estances i d'altres en l'espai de circulació, com són els focs localitzats a la zona d'accés de la porta est; davant del sector 10 o la llar a la zona d'accés de la porta oest, al costat d'un dels forns (Pons, Llorens, Toledo 1987, 155).

Les altres estructures que es troben en l'espai públic de Puig Castellet són un seguit de fosses, la majoria de les quals foren utilitzades per a contenir, recollir o canalitzar aigua provinent d'un corrent subterrani del turó (Pons, Llorens, Toledo 1989, 215) o de l'aigua de pluja. L'aigua que no s'aprofitava s'evacuava cap a l'exterior del recinte a través d'unes obertures realitzades a la muralla, com trobem en el sector 5, considerat pels arqueòlegs com una gran claveguera (Pons, Llorens, Merino 1999, 25-26).

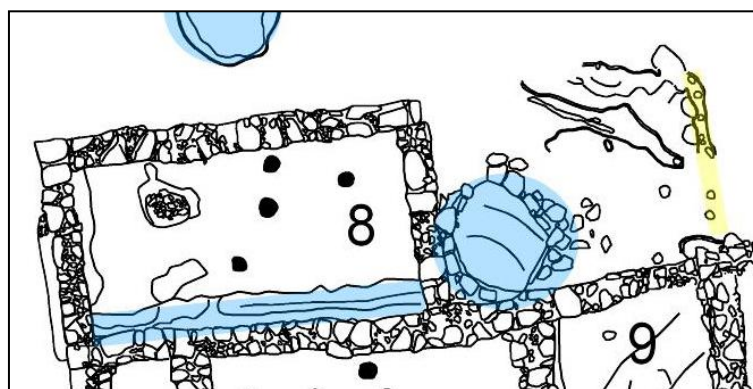

Fig. 32.- Zona detallada de situació de l'estructura d'aigua i el tancat (planta cedida per E. Pons i modificada per l'autora).

D'entre totes les fosses per a aigua una, per la seva ubicació, ens ha suscitat una possible funcionalitat complementària a la proposada pels excavadors. Es tracta de la fossa situada en l'angle entre els sectors 8 i 9, que es va trobar envoltada de

pedres que delimitaven el seu perímetre; sembla ser que en sortiria un canaló per on s'evacuaria l'aigua cap el sector 8 (Pons, Llorens, Toledo 1989, 215). Paral·lel a la paret del sector 8, on s'adossa l'estructura per a l'aigua, s'hi localitzà una filera de forats de pal, considerats pels excavadors com una possible tanca (Llorens, Pons, Toledo 1986, 6) (fig. 32). Volem plantejar la hipòtesi que aquest espai es tractés d'un tancat per a animals, on l'estructura per a l'aigua fos un abeurador. Tot i que els forats de pal no tanquen l'espai, és possible que fos un lloc perquè beguessin, mengessin i/o hi quedessin protegits els animals.

5.1.4.- Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà)⁵

El jaciment està situat al municipi de Pontós, a la comarca de l'Alt Empordà, proper a les colònies de *Rhode* i d'*Emporion* (Pons 2002, 11).

Les primeres dades sobre l'existència de restes arqueològiques a la zona arriben per part dels propietaris dels terrenys, abans de que l'any 1968 J. Maluquer i M. Oliva visitessin les restes. Les primeres excavacions es duen a terme entre els anys 1975 i 1978 pel Centre d'Investigons Arqueològiques de Girona. L'any 1990 es reinicien el treballs d'excavació, dirigides pel mateix centre, que es perllongaran fins a l'actualitat (Pons 2002, 12-15).

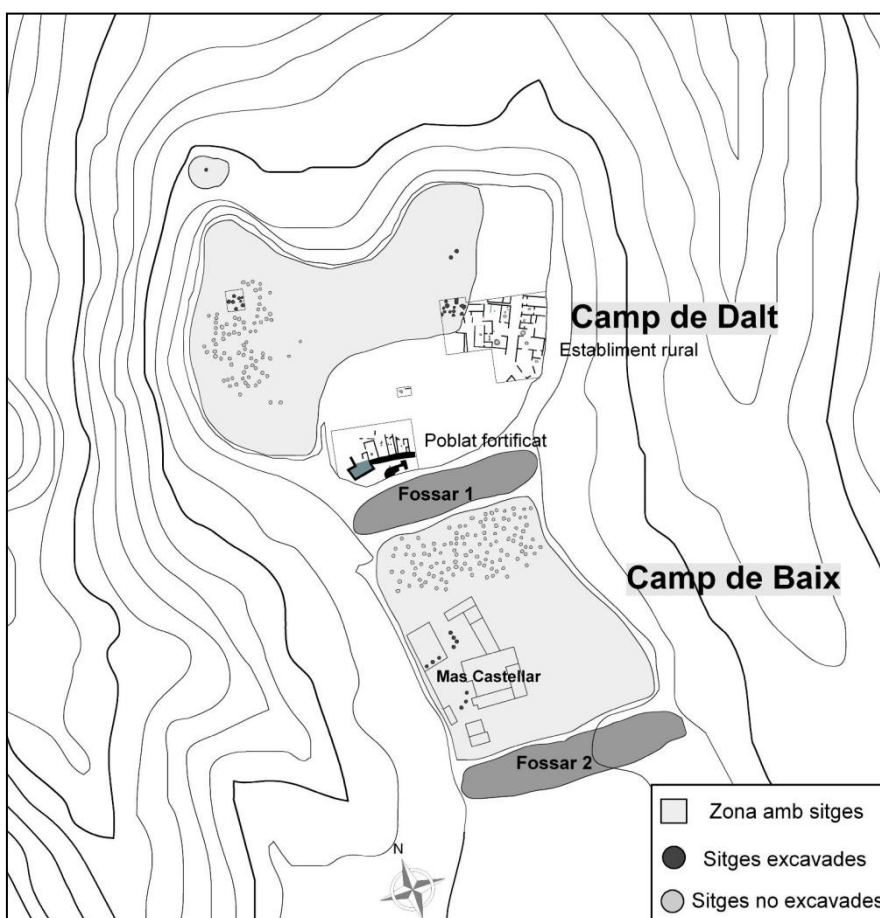

Fig. 33.- Planta de situació dels dos nuclis (cedida per E.Pons).

El complex arqueològic es divideix en dues grans zones: al Camp de Dalt trobem un poblat fortificat de l'ibèric ple, un establiment rural de l'ibèric final i un gran camp de sitges; i al Camp de Baix on es localitza un altre camp de sitges i alguna estructura

⁵ Tota la informació, algunes imatges i planimetria de l'assentament de Mas Castellar de Pontós ha estat proporcionada amablement per la Dra. Enriqueta Pons.

urbana, en total ocupa una superfície no inferior a les 5 ha (Pons *et al.* 2010, 105-106) (fig. 33). Aquest primer nucli sembla reunir les característiques dels *oppida* ibèrics, amb una potent muralla, a la qual s'adossen les cases que obren a un possible espai viari. En aquest poblat fortificat només s'hi ha pogut identificar una fase ocupacional datada entre el 450-375/350 aC.

Un cop s'abandona aquest nucli es construeix un nou assentament, amb un urbanisme molt més regular, amb cases complexes, ocupat entre el 250 i el 180 aC. El poc que s'ha descobert d'aquest assentament ens mostra un carrer molt ample al qual obren, a banda i banda, dues cases complexes amb pati i dues cases simples, i que finalitza pel sud en una bifurcació.

Les excavacions dutes a terme a Mas Castellar de Pontós des de l'any 1990 han permès establir la següent seqüència cronològica d'ocupació (Pons *et al.* 2010, 107):

- ❖ I: 850-700 aC
- ❖ II: 700-425: ocupació anterior al poblat fortificat.
- ❖ III: 425-375/350: construcció, vida i destrucció del poblat fortificat.
- ❖ IV: 375/350-250 aC: barri ibèric coetani a l'*oppidum*, que perdura fins poc després de la destrucció.
- ❖ V: 250-180aC: ocupació de l'establiment rural.

▪ **Poblat fortificat:**

Està situat a la part meridional i central del Camp de Dalt. No es coneix la data de fundació del poblat, però sí es coneix la del seu abandonament, que se situa entre el 425 i el 375 aC, per tant de la fase III, tot i que per sobre del nivell d'abandó es van documentar fosses amortitzades a la fase V. Al 400 aC es documenta el desmuntatge del sistema defensiu: la muralla i la torre són enderrocades i el passadís d'entrada és utilitzat com abocador; tot i així les vivendes continuen en ús fins el 325 aC. En aquest període on, aparentment, l'hàbitat es presenta sense defenses, es produeix una gran concentració de sitges per emmagatzemar, que al final de l'ocupació s'amortitzaran i s'utilitzaran com abocadors (Pons *et al.* 2010, 107-110).

Les excavacions realitzades en aquesta zona han permès plantejar unes subfases dins dels períodes generals del complex arqueològic (memòria 2010):

- ❖ Fase 3A: nivell superficial.

- ❖ Fase 3B: ús de l'espai després de l'abandó de l'hàbitat (segona meitat del segle IV aC – II aC). Correspon als períodes IV i V de la datació general.
- ❖ Fase 3C: desmantellament de la muralla i remodelacions en l'hàbitat. Correspon a la fase IIIb.
- ❖ 3D: ocupació de les cases adossades. Correspon a la fase IIIa.

La poca extensió excavada no permet plantejar un model urbanístic clar, tant es podria tractar d'un model de poblat d'espai central com un model de xarxa viària ortogonal (fig. 34); en tot cas, esperem que les properes excavacions ens aclareixin aquest dubte.

En el poblat fortificat s'hi han pogut identificar quatre espais públics, dels quals dos són propostes.

Fig. 34.- Planta del poblat fortificat amb els espais públics identificats i les propostes (cedida per E. Pons, modificada per l'autora).

- **Carreró entre la casa 3 i la 2:**

Aquest eix presenta una orientació nord – sud, amb una amplada màxima de 99 cm i mínima de 80 cm (fig. 35). Neix, possiblement, d'una via principal que encara no s'ha excavat, i dóna accés a la muralla.

Fig. 35.- Vista del carreró des del nord cap el sud.

Aquest carreró es va excavar en la campanya realitzada l'octubre del 2010, en aquesta intervenció es va procedir a retirar el nivell de rebliment, possiblement d'abandó, arribant a un paviment més o menys uniforme. El material relacionat amb aquest paviment era ceràmica molt rodada. Aquesta informació ens corrobora la funcionalitat d'aquest carrer com una simple via d'accés a la muralla on no s'hi realitzarien activitats socials.

L'existència de carrers que donen accés a la muralla documentat en altres assentaments com el Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac o Castellet de Banyoles.

- **Plaça/sector 5e:**

Aquest espai, possiblement, connectava amb el carrer principal, encara per excavar. L'espai donava accés a la torre de la muralla, amb una amplada de 7 m i una llargada de 10 m, i discorria paral·lel als altres carrers d'accés a la muralla (fig. 36). Per les dimensions que té els excavadors sempre l'han considerat un pati, però creiem que seria més adequat parlar de plaça.

Fig. 36.- Vista de la plaça amb el canal de desguàs (fotografia E. Pons).

L'excavació en aquest sector va permetre documentar dues fases d'ús (fig. 37):

- 3C2: fase en què funciona com un espai de circulació amb un paviment de pedres i petits còdols i on es localitzà un canal de desguàs.

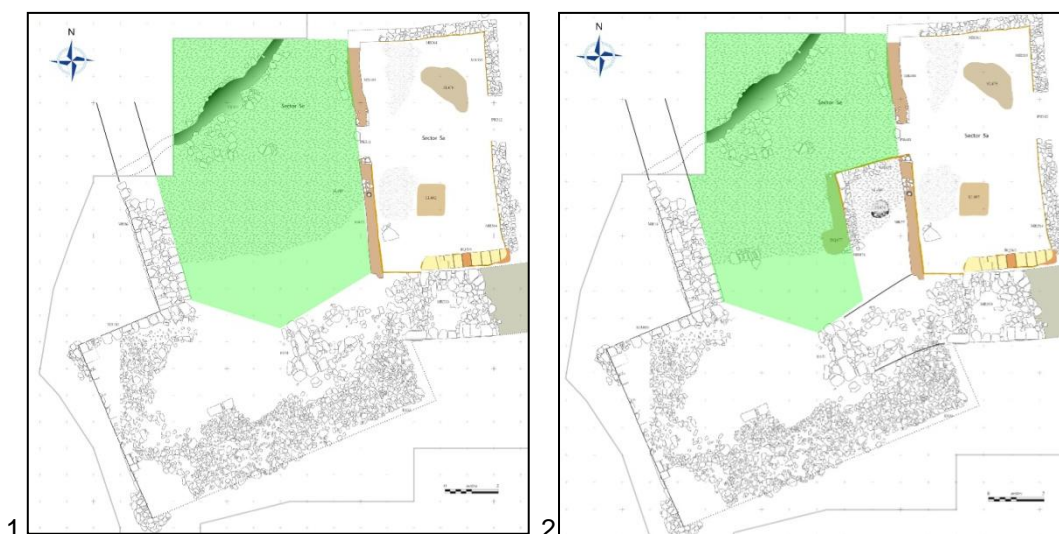

Fig. 37.- 1.Planta detallada del sector 5e a la fase 3C2. 2.Planta detallada del sector 5e a la fase 3D1 (planta cedida per E. Pons, modificada per l'autora).

- 3D1: en aquest moment part de la plaça es privatitza, construint-s'hi una petita cel·la (sector 5d), que ocuparia la zona sud-est del sector 5e. A l'exterior del sector 5d, en el mur oest, s'hi construeix una banqueta, de manera que creiem que aquest espai continua funcionant com espai públic, en què destaca aquesta banqueta com un element d'ús comunitari.

83 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

Tot i que tan sols hem descrit un carrer, l'únic identificat com a tal, creiem que seria possible que n'haguessin existit d'altres que queden emmascarats per reformes en els espais domèstics, privatitzant els eixos viaris (fig. 38). Aquests possibles carrerons estan situats a la casa 2 i a la casa 4.

El carrer de la casa 2, del qual sembla que es conservi un mur adossat a la muralla, s'hauria privatitzat en les últimes fases d'ocupació del poblat, com succeeix a la casa 4, però d'aquest últim no queden restes. Hem pogut detectar aquests carrerons a través de les mesures de cada espai: els carrerons presenten una amplada entre 80 cm i 1 m, i les cases fan una amplada entre 4 i 5 m.

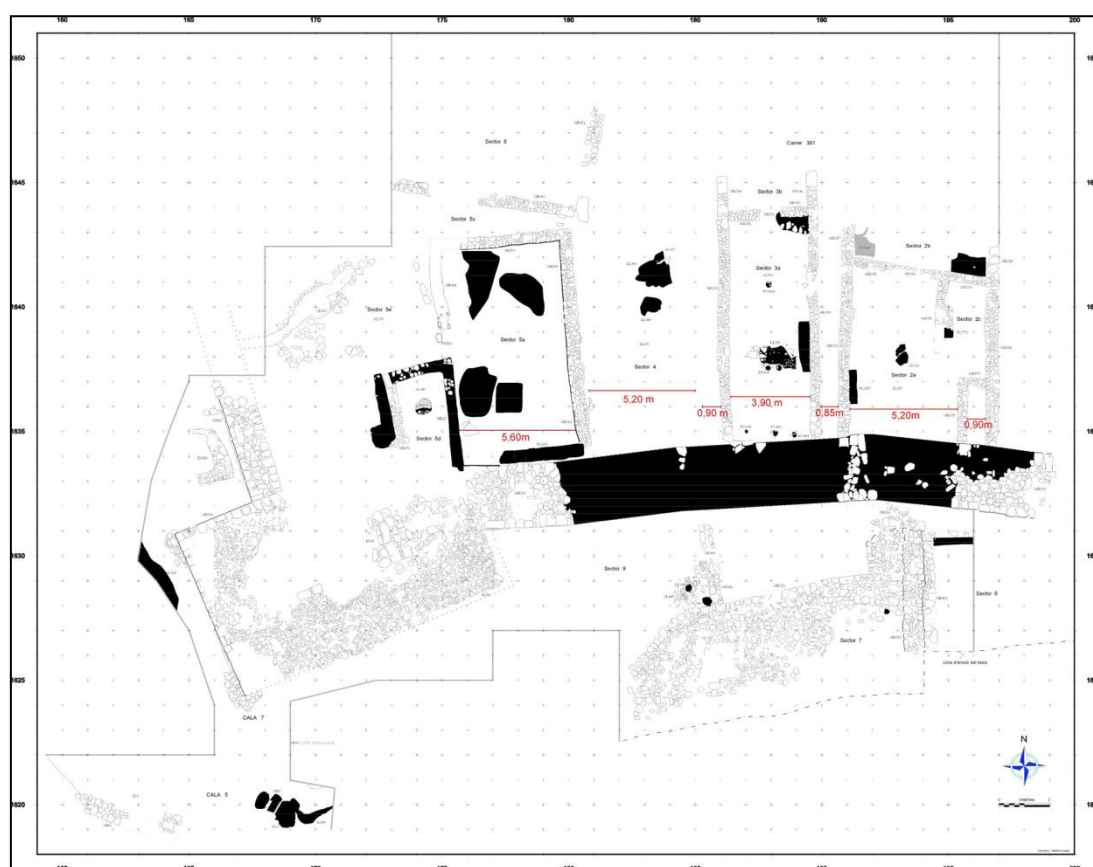

Fig. 38.- Planta amb les mesures dels edificis i dels carrers propoats (cedida per E. Pons, modificada per l'autora).

Cal que destaquem d'aquest assentament el període de destrucció i abandó de l'*oppidum*, vers el segle IV aC, en què el que havia estat l'accés al poblat es converteix en un abocador (AB38). L'antiga rampa d'entrada va ser amortitzada amb abocaments constants de rebuig, que més tard va servir com a base per a la construcció d'una torre circular (Pons, Bouso 2008, 144).

▪ Establiment rural:

L'establiment rural se situa al nord-est del Camp de Dalt, amb una organització urbanística completament regular, tot i la poca extensió excavada. Només s'ha pogut identificar un carrer (carrer 100) al qual obren dues grans cases complexes, l'inici d'una tercera i dues de planta més senzilla (fig. 39).

No sabem, però, on començaria aquest carrer, és probable que a partir d'una porta d'accés al recinte, el que sí sabem és que al sud es bifurca en dos carrers dels quals no coneixem el destí final.

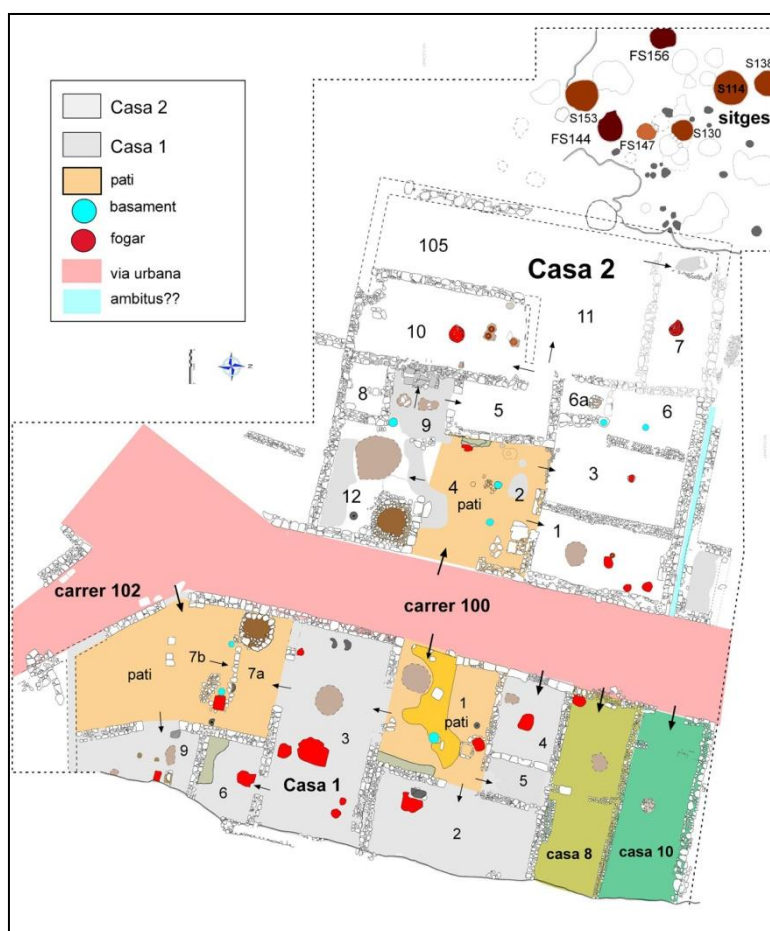

Fig. 39.- Planta de l'establiment rural (cedida per E. Pons, modificada per l'autora).

○ Carrer 100:

Aquesta via s'orienta en sentit nord – sud i presenta una amplada de 5 m (fig. 40).

Fig. 40.- Fotografia aèria de l'establiment rural (fotografia E. Pons).

Les excavacions realitzades en aquest espai públic entre els anys 1993 i 1996 van descobrir un nivell de circulació que havia patit diverses remodelacions. Aquest nivell consta d'un paviment de còdols que permet l'evacuació de l'aigua. El material localitzat està molt rodat, per raó segurament de l'erosió diària que presenta qualsevol carrer.

A banda i banda, destaca l'alineació discontinua de blocs paral·lels a les façanes de les cases, deixant els còdols a la part central del carrer, disposició que fa pensar als excavadors que es tractarien de voreres, per tal de facilitar tant la circulació de vianants com la rodada, així com l'evacuació de l'aigua, a més d'evitar que aquesta entrés a les cases, que estan a una cota més baixa.

Pel que fa a l'accés als habitatges, quasi tots tenen un graó que salva el desnivell entre el carrer i el paviment. Aquest graó, format per blocs i còdols, impedeix l'entrada d'aigua a l'interior dels habitatges.

En el tram de carrer entre el sector 3 i el 7, ja entrant en el carrer 102, es va poder identificar un segon nivell de circulació, per sota del descrit fins ara. Aquest paviment més antic sembla presentar les mateixes característiques que l'anterior: sòl amb còdols irregulars al centre, i a la part oriental la preparació d'una possible vorera.

En el carrer 102, a l'oest, a tocar del MR69, en aquest segon nivell, aparegueren taques de cendres, tovot i argila cuita, interpretat pels excavadors com un possible foc ocasional.

Centrant-nos en l'últim nivell de circulació del carrer 100, datat entre el 200 i el 175 aC, hem de destacar l'abundant material i poc comú, com les 19 peces de ferro (claus, tiges, grapes,...), 10 bronzes (una fíbula, arracades o monedes, entre altres), abundant fauna i força ceràmica de la qual destaca l'àmfora greco-itàlica, però cal remarcar especialment la gran quantitat de peces discoïdals (140 aprox.) i una pedra de molí.

Davant de la porta PR207, que dona accés al pati (sector 7b) de la casa 1, s'hi va localitzar una espasa de ferro dins de la seva beina; l'arma, de model continental, es va trobar doblegada per la meitat i amb una perforació central (Rovira 2002, 541). L'espasa es va localitzar junt amb un conjunt de peces discoïdals disposades unes sobre les altres (62 peces) de diferents tipus ceràmics però tot àmfores (Memòria 1994-96; Fuertes *et al* 2002, 97-115) i molt a prop aparegué un fragment de mandíbula i un de crani, possiblement del mateix individu (Agustí 2002, 562).

Per últim, cal mencionar un estret carreró de 0,70 m d'ampla per 8 m de llargada, que separa dues cases. En aquest passadís, en l'extrem on entra en contacte amb el carrer 100, es localitzà una gran quantitat de guix.

5.1.5.- El Cogulló (Sallent, Bages)

L'assentament ibèric del Cogulló està situat al municipi de Sallent a la comarca del Bages. Emplaçat dalt d'un turó de més de 400 *msm*, ocupa una superfície entre 4000 i 5000 m², de la qual només s'ha excavat una quarta part. El Cogulló fou habitat des del segle V fins a la primera meitat del segle I aC (Asensio 2003).

Les primeres excavacions en aquest jaciment es desenvolupen entre 1965 i 1981, tot intervenint-hi la Universitat de Barcelona (entre els participants destaca Miquel Cura) i el Foment Arqueològic Excursionista Sallentí (Cura, Ferran 1969, 115-130). Entre 1992 i 1995 una empresa d'arqueologia consolida les restes recuperades en les excavacions anteriors i al 2002 s'inicien noves campanyes d'intervencions arqueològiques (Asensio 2003).

Els estudis i les excavacions han permès establir, de moment, dues fases constructives (Asensio 2003):

- ❖ Fase 1: moment de fundació de l'assentament (segle V aC avançat i segle IV aC).
- ❖ Fase 2: un nivell d'incendi marca el final de la fase anterior i l'inici d'aquesta; la que data del segle III aC, amb continuïtat fins ben entrat el segle II aC.
- ❖ Fase 3: integrada per restes que indicarien l'ocupació de l'hàbitat fins la primera meitat del segle I aC.

Resulta difícil precisar a quin model urbanístic pertany aquest assentament; tanmateix, l'urbanisme actualment visible, una bateria de cases adossades al mur perimetral, adaptant les construccions a la topografia del terreny, permet plantejar que pertany al model d'assentaments amb xarxa viària radial, com trobem al jaciment de Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet).

Respecte a l'organització interna, no se'n poden dir massa coses, sabem que l'accés al recinte es realitzava a través d'una porta situada al sud, seguit del carrer B, que possiblement conduiria cap a l'interior de l'assentament (fig. 41). El carrer C, que s'adapta a les corbes del terreny, sembla ser una de les vies principals ja que totes les estances obren a ell a banda i banda. Finalment es documenta un altre carrer paral·lel a aquest, el carrer D, al qual, suposem, s'accediria per eixos perpendiculars, si bé la manca d'excavacions no permet confirmar-ho.

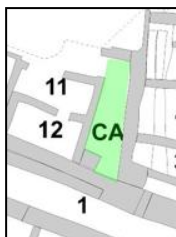
S'han pogut identificar 4 carrers, doncs, però aporten poca informació de cara al nostre estudi, en part per raó de la pèrdua d'informació de les excavacions antigues.

Fig. 41.- Planta de l'assentament de El Cogulló amb els espais de circulació marcats (cedida per D. Asensio, modificada per l'autora).

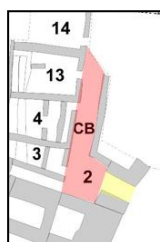
89 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

○ **Carrer A:**

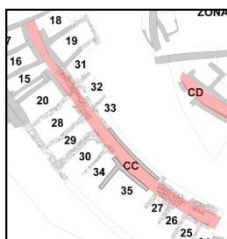
Aquesta via possiblement neix del carrer C i donaria accés a la muralla. Té una amplada aproximada de 1,60 m i s'orienta en sentit est-oest (Cura, Ferran 1969, 120).

○ **Carrer B:**

El carrer B, orientat en sentit est-oest, neix a la porta d'accés a l'assentament, tot i la manca d'excavacions, sembla que podria connectar amb el carrer C. A aquesta via obren diverses estances.

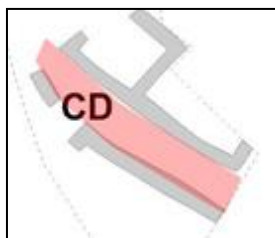
○ **Carrer C:**

Aquesta via s'orienta en sentit nord-sud i presenta una amplada que oscil·la entre 1,20 i 1,50 m. Desconeixem on neix i on finalitza aquest eix, però totes les estances semblen obrir cap a ell, així com també en neix el carrer A, que donaria accés a la muralla.

Arqueològicament, aquest és l'únic carrer on s'ha localitzat un paviment enllosat, datat del segle III aC. Destaca un fet força comú en els jaciments ibèrics estudiats, com és l'apropiació de l'espai públic en el moment de remodelació d'algunes de les estances (Asensio 2003).

○ **Carrer D:**

Desconeixem on s'inicia i on finalitza aquest eix, l'única cosa que en podem dir és que s'orienta en sentit nord-sud i discorre paral·lel al carrer C. S'intueix que les estances construïdes a banda i banda obren al mateix carrer.

5.1.6.- L'Esquerda (Les Masies de Roda, Osona)

El jaciment ibèric de l'Esquerda està situat al terme municipal de Les Masies de Roda, a la comarca d'Osona. El nucli ibèric es troba emplaçat en un meandre sobre el riu Ter, el qual les primeres dades d'ocupació es remunten al segle VIII aC i perduren fins al segle XIV. Per al nostre estudi, però, ens interessa la fundació del poblat ibèric datada dels segles V – IV aC (Ollich, Rocafiguera 2001, 8-14).

Les primeres intervencions arqueològiques es dugueren a terme a la zona del poblat medieval l'any 1977 per un grup de la Universitat de Barcelona, i no fou fins el 1981 que es realitzaren prospeccions al nord del meandre on es documentaren els nivells ibèrics i a partir de les quals s'iniciaren les excavacions a l'*oppidum* ibèric (Ollich, Rocafiguera 2001, 8). Les excavacions realitzades des d'aleshores han permès plantejar les fases d'ocupació:

- ❖ 1.- Cabanes del bronze final, segle VIII aC.
- ❖ 2.- *Oppidum* ibèric, amb la construcció d'una potent muralla, datat del segles V – IV aC.
- ❖ 3.- Destrucció de l'assentament ibèric al segle III aC.
- ❖ 4.- Reedificació del nucli ibèric amb la construcció d'una nova muralla, datat dels segles II – I aC.
- ❖ 5.- S'abandona el poblat fins al segle VIII dC, quan la zona és ocupada pels carolingis.
- ❖ 6.- Fundació del poblat alt-medieval entre els segles X i XI dC.
- ❖ 7.- Creixement del poblat entre els segles XII i XIII dC.
- ❖ 8.- Abandonament entre els segles XIII i XIV dC.

De moment, són poques les restes estructurals recuperades de l'assentament ibèric (fig.42). En aquestes es pot identificar una potent muralla amb dues torres que guarden l'entrada al recinte fortificat, donant accés, a través d'un carrer, a un seguit d'estances. El model urbanístic que deuria tenir l'assentament és molt difícil de determinar de resultes de la poca extensió de les restes recuperades.

Fig. 42.- Planta del jaciment amb la zona de circulació marcada (modificada per l'autora a partir de Ollich, Rocafiguera 2001, 18).

Només s'ha pogut identificar un carrer, però aquest aporta informació prou interessant com perquè el tinguem en compte.

- **Carrer:**

El carrer neix a la porta principal que s'obre a la muralla, amb una orientació nord – sud i presenta una amplada aproximada de 3,20 m (fig. 43). En aquest cas, com a mínim en el tram excavat, les cases no s'obren a aquest carrer.

Les excavacions realitzades en els anys '90 han permès establir dues grans fases per a l'espai públic (Rocafiguera 2001):

- ❖ 1.- La fase d'ús del carrer, que té un pendent de 3° o 4° vers el nord. Aquesta fase acaba amb la destrucció del poblat.
- ❖ 2.- Després del nivell d'incendi i enderroc de la muralla i les cases, es terraplena tot l'assentament per construir-hi de nou. En aquesta fase, el carrer es construeix seguint el mateix eix que l'anterior però en pla.

Aquestes dues fases vénen separades per la destrucció del poblat a finals del segle III aC. La reconstrucció es fa a partir del terraplenament de tota la zona amb les pròpies runes i deixalles, segellant el nivell de destrucció, fet que permet documentar tot el material *in situ* de la fase anterior.

En aquesta primera fase d'ús i destrucció, datada de finals del segle III aC, s'ha pogut recuperar abundant material.

Fig. 43.- Vista del carrer principal des del nord i des del sud.

De les troballes que més destaquen cal fer esment d'una espasa del tipus La Tène inutilitzada, juntament amb altres armes: vorells, un umbó d'escut, puntes de llances, etc. Pel que fa a la resta del material és molt abundant, principalment les restes faunístiques, però també cal destacar les fitxes de ceràmica (Rocafiguera 2001).

Un cop destruït l'assentament, es terraplena la zona amb el propi enderroc i altres materials de rebuig (principalment ceràmica i fauna), per construir-hi un nucli nou també emmurallat en el qual l'eix viari seguiria la mateixa orientació que l'anterior. Aquest carrer, trobat en mal estat de conservació a causa dels treballs agrícoles, sobretot a la zona sud, presentava una pavimentació de petites pedres i es data del segle II – I aC (Rocafiguera 2001).

En relació al paviment d'aquesta segona fase es va localitzar, just a l'entrada, entre les dues torres, una estructura en mal estat de conservació que s'ha

interpretat com una canalització amb dues lloses planes (Ollich, Rocafiguera 1994, 43), possiblement per evacuar les aigües de l'interior del poblat.

També es van poder documentar dos forats de pal, a banda i banda del carrer, just en el seu inici, que s'han interpretat com l'espai on s'encaixarien els eixos que obririen i tancarien la porta de doble batent.

Sobre el paviment de la primera fase i ben entrat en el poblat es va identificar les restes d'un crani de bòvid en posició dorsal, just sota el nivell de paviment, fet que els excavadors han interpretat com una deposició ritual (Ollich, Rocafiguera 1994, 43).

Cal mencionar el fet que cap de les cases excavades no obren al carrer que neix a la porta principal, sinó que aquestes deurien obrir a un carrer secundari que no s'ha localitzat encara, tal com s'exposa en el dibuix representatiu inferior, en una idealització del poblat (fig.44).

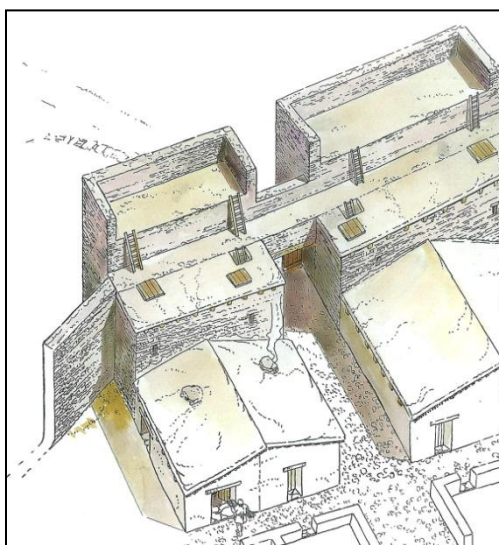

Fig. 44.- Recreació idealitzada del poblat (dibuix de F. Riart a Ollich, Rocafiguera 2001, 20).

5. 1. 7.- Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Barcelona)

El jaciment ibèric de Puig Castellar està situat en el terme municipal de Santa Coloma de Gramenet, a la comarca del Barcelonès, emplaçat dalt del cim del Turó del Pollo a 303 *msm*, formant part de la Serralada de Marina (Ferrer, Rigo 2003, 20). La vida de l'hàbitat es data entre finals del segle V i el segle II aC.

L'any 1902 mossèn Joan Palà descobrí el jaciment. Poc després l'historiador i propietari dels terrenys, Ferran de Segarra i de Siscar, inicià les primeres excavacions arqueològiques l'any 1904 fins 1907. L'any 1919 Ferran de Segarra donà els terrenys i els objectes trobats a l'Institut d'Estudis Catalans. Aquesta institució repregué les excavacions realitzades entre 1922 i 1925, amb la direcció de J. Colominas i J. C. Serra i Ràfols. Més tard passà a mans del Centre Excursionista Puigcastellar de Santa Coloma qui entre 1954 i 1958 realitzà noves intervencions dirigides per A. Martínez i J. Vicente. S'aturaren els treballs fins l'any 1997 quan l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet, a través del Museu Torre Balldovina, inicià un projecte per conservar i transformar el jaciment en un parc arqueològic (Ferrer, Rigo 2003, 10).

Els treballs realitzats en aquest assentament van permetre establir dues fases constructives (Ferrer, Rigo 2003, 25):

- ❖ fase 1: a la qual s'associa la primera construcció de cases i a la qual s'atorga la creació de la trama urbana. Aquesta fase es data entre finals del segle V aC i mitjans del segle IV aC.
- ❖ fase 2: moment en què es documenten modificacions constructives en algunes cases, datat d'inicis del segle III aC fins a inicis del segle II aC, moment d'abandó del poblat.
- ❖ Fase 3: amortització del poblat, nivell d'enderroc datat del segle II aC.

L'assentament de Puig Castellar presenta un urbanisme difícil de situar dins les tipologies urbanístiques que hem descrit. Alguns autors com Sanmartí i Santacana (1994, 30) inclouen aquest jaciment en el tipus de poblats d'erola, equiparable al nostre model d'assentament amb xarxa viària radial (fig.45). Consisteix en un mur de tanca que s'adapta a l'orografia del terreny, al qual s'adossen les cases que comparteixen murs mitgers, seguint el patró arquitectònic dels poblats d'espai central. A diferència d'aquest, la zona central es terrassa per a continuar construint fins al cim del puig. Aquest tipus d'urbanisme permet la formació de varis carrers, en aquest cas podrien arribar fins a cinc, que circumval·len tot el turó creant diferents barris. Queden

95 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

per descobrir els carrers perpendiculars a aquests que permetien la comunicació entre terrasses.

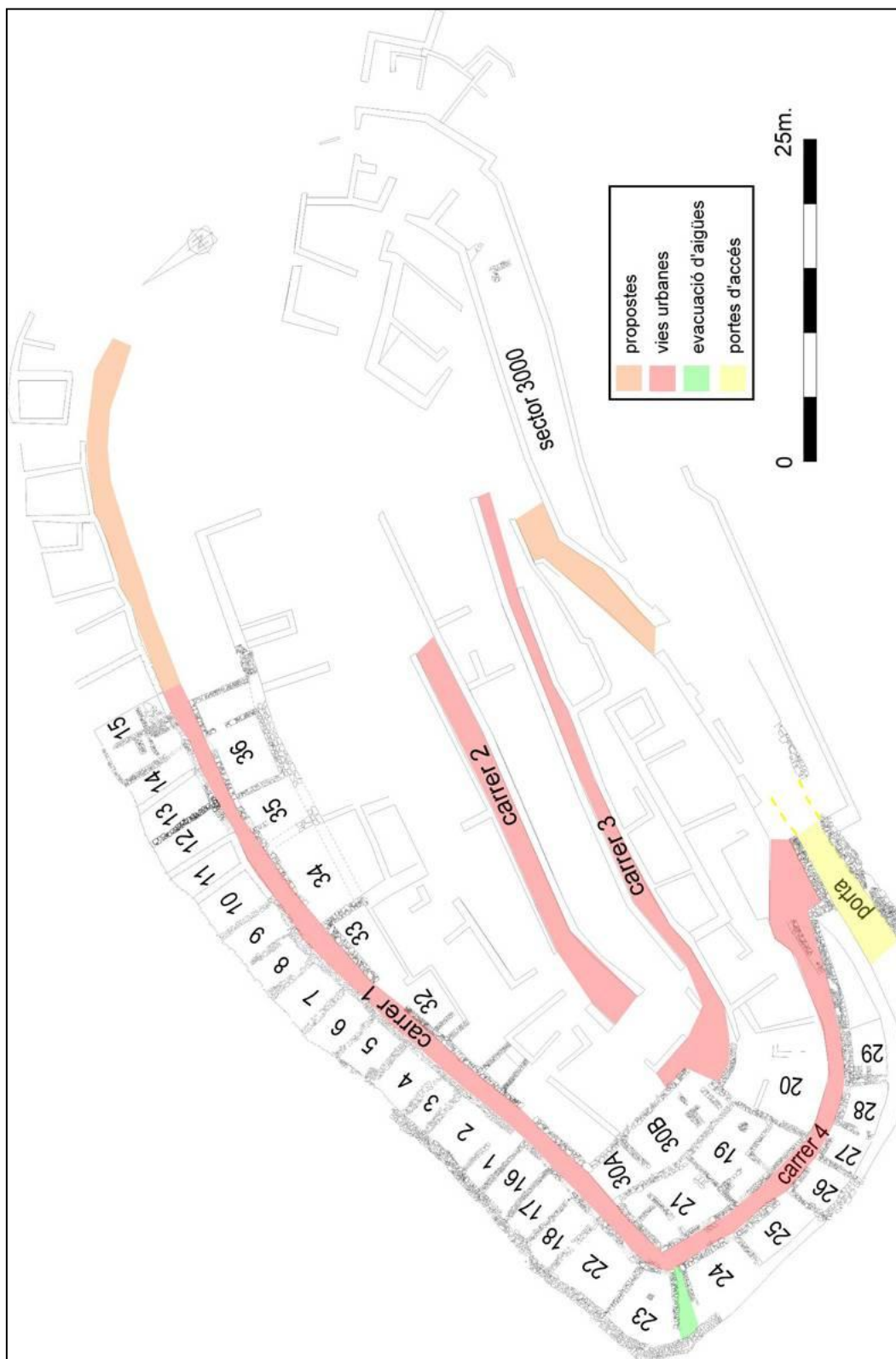

Fig. 45.- Planta de l'assentament de Puig Castellar amb les vies públiques marcades (cedida per C. Ferrer, modificada per l'autora).

Al jaciment de Puig Castellar s'han identificat 5 carrers, dels quals només s'han excavat els carrers 1 i 4. Queden pendents els carrers 2 i 3, i la cinquena via parteix de la proposta d'un segon accés al poblat cap a l'est. D'altra banda, queda un petit espai destinat a l'evacuació d'aigües per al qual no hi cap una persona, per tant no el podem considerar un eix viari.

○ **Carrer 1:**

Aquesta via neix del carrer 4 però es desconeix on finalitza, discorre paral·lel a la muralla i és el tram de carrer més llarg conegut en aquest assentament. S'orienta en sentit est – oest i presenta una amplada de 1,54 m aproximadament.

El carrer 1 presenta un fort desnivell vers l'oest (fig. 46), aprofitat per excavar a la roca mare una canal en forma de V que conduirà les aigües de pluja i d'ús quotidià cap a l'exterior del poblat, a través d'un canal situat en el punt de confluència entre el carrer 1 i el 4, entre els sectors 23 i 24 (fig.46) (Ferrer, Rigo 2003, 30). Els excavadors consideren que aquest canal estaria destapat ja que no han documentat cap tipus de coberta (Ferrer, Rigo 2003, 31). D'altra banda s'han documentat alguns trams enllosats a banda i banda d'aquest canal, a mode de vorera.

Fig. 46.- Vista des de l'oest del carrer 1 on s'aprecia el final del canal excavat a la roca. I vista del canal de desguàs entre els sectors 23 i 24.

La construcció d'aquest canal, i per tant el carrer, té una cronologia de finals del segle V o inicis del IV aC. Pel que fa al nivell de circulació que s'ha localitzat es data del segle III aC, amb una amortització del 200 aC (Ferrer, Rigo 2003, 31).

Cal destacar la troballa en aquesta via d'abundants restes d'àmfores *in situ*, que per la seva posició en el moment de l'excavació, semblaven trobar-se recolzades a la paret com, si es tractés de contenidors per a recollir l'aigua de pluja de les cobertes (Ferrer, Rigo 2003, 31)

○ **Carrer 4:**

Aquesta via neix de la porta principal (fig.47), discorre paral·lela a la muralla i finalitza en el carrer 1, adaptant-se a la orografia del turó. S'orienta en sentit nord – sud i presenta una amplada de 1,70 m aproximadament.

Fig. 47.- Inici del carrer 4.

Fig. 48.- Vista del carrer 4.

Aquesta via dona accés als recintes del barri oest del poblat (fig. 48). En ell no es va documentar la continuació del canal per al desguàs de l'aigua i presenta menys pendent que el carrer 1. D'altra banda, es va localitzar l'inici d'una escala que donaria accés al sector 21.

Entre el material recuperat podem destacar els objectes metàl·lics com restes de peces de ferro d'ús constructiu o dues peces ornamentals de bronze, o un plom escrit (Ferrer, Rigo, 2003, 25).

A les excavacions realitzades en aquest carrer es van documentar tres nivells de circulació, possiblement regularitzacions del mateix, datats del segle III aC, amb una amortització del 200 aC (Ferrer, Rigo 2003, 32).

A la zona més propera a la porta d'accés es van documentar uns murs pertanyents a un habitatge del qual no s'ha pogut determinar el moment de construcció, però es va constatar que aquests queden amortitzats amb l'ampliació del carrer (Ferrer 2004).

Finalment, mencionem la troballa de tres cranis enclavats als peus de la muralla segons Bosch-Gimpera (Bosch-Gimpera 1915-1920, 596) i en murs del poblat segons Martínez i Vicente (Martínez, Vicente 2001, 77). Tanmateix l'arqueòloga actualment responsable de Puig Castellar, Conxita Ferrer⁶, considera que aquesta informació cal prendre-la amb precaució ja que quan es van trobar els cranis encara no s'havia excavat la muralla, de manera que és difícil precisar el punt on es varen trobar.

---

⁶ Informació transmesa de forma oral.

5.1.8.- Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)

El jaciment ibèric del Turó de Ca n'Olivé està situat al municipi de Cerdanyola del Vallès, a la comarca del Vallès Occidental, emplaçat en una de les primeres elevacions de la Serra de Collserola a una alçada de 138 *msm* (Asensio *et al.* 2000-2001, 163). L'assentament és habitat des del segle VI fins el segle I aC.

Les primeres notícies sobre el jaciment arriben de Bosch-Gimpera l'any 1919 (1919). Entre 1950 i 1952 es va dur a terme una prospecció que va permetre una primera aproximació cronològica entre 250 i 50 aC. Al 1954 es realitzaren les primeres excavacions, fins el 1961, a càrrec de J. Barberà, M. Caballé, R. Pascual i J. Rovira (Barberà *et al.* 196-1961, 183-221). Des dels anys '60 excavadors clandestins i el creixement urbanístic van malmetre greument l'assentament, fins que al 1986 es reiniciaren les excavacions (Asensio *et al.* 2000-2001, 163-164) finalment, s'ha realitzat la construcció d'un centre d'interpretació i la museïtzació del jaciment.

Els darrers treballs a l'assentament de Ca n'Olivé han permès establir quatre fases ocupacionals (Asensio *et al.* 2000-2001, 165-179; Francès *et al.* 2005, 497-512):

❖ Fase 0 (?-525 aC):

D'aquesta fase s'han documentat forats de pal excavats a la roca, sobretot concentrats a la vessant sud del turó. Aquestes estructures negatives s'han interpretat com cabanes construïdes amb materials peribles.

❖ Fase 1: ocupació del turó amb una estructura urbana definida (fig. 49).

▪ 1A: construcció de les primeres cases.

• 1A1 (finals del segle VI aC – inicis dels V aC):

Es construeix la primera bateria de cases de forma estable, que comparteixen paret mitgera i s'adossen al mur de tanca. Les cases obren, vers l'interior del turó, a un carrer longitudinal.

• 1A2 (cronologia difícil de precisar per la similitud amb l'anterior fases):

Remodelació de les estructures anteriors. A l'extrem est de la zona 2 s'aprecia una canalització, possiblement en un carrer.

- 1B (darrer quart del segle V aC):

Amortització de les estructures.

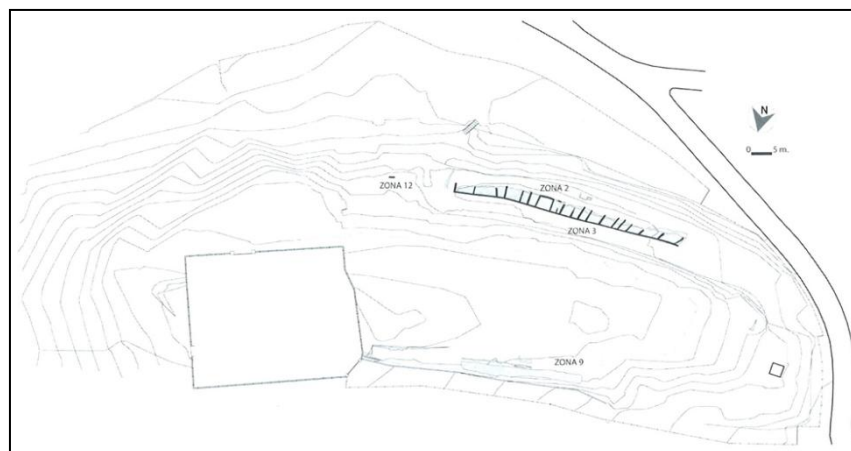

Fig. 49.- Planta de la fase 1 (Francès *et al.* 2005, 511).

- ❖ Fase 2 (425-300 aC) (fig. 50):

Amortització de les estructures de la fase anterior i construcció d'una nova bateria de cases, que continua l'orientació de l'anterior amb el carrer a una cota més alta. Es construeix, a la part alta del vessant sud (zona 14), paral·lel a la zona 2 un grup d'habitatges. Alhora que un nou mur de tanca al qual s'interromp per realitzar una porta d'accés molt simple.

- 2A (finals del segle V o inicis del IV aC – darrer quart del segle IV aC):
construcció d'una nova bateria de cases a les zones 2, 9, 12 i 14.
- 2B: localitzat únicament amb ceràmica a la zona 8.

Fig. 50.- Planta de la fase 2 i 3 (Francès *et al.* 2005, 512).

❖ Fase 3 (300-200 aC) (fig. 50):

- 3A (finals del segle IV – inicis del III aC):

Ampliació de les cases que s'avancen vers el carrer, el qual es pavimenta amb terra batuda i pissarra i es construeix una vorera. Es detecta també un carrer que uniria la zona 2 i la 14. Construcció de noves canalitzacions que evacuen l'aigua a l'exterior del poblat i d'una porta d'accés fortificada.

- 3B (finals del segle III o inicis del II aC):

abandó de l'assentament de forma traumàtica a causa de la Segona Guerra Púnica.

❖ Fase 4 (fig. 51): reconstrucció del poblat.

- 4A (200/180 i el 100 aC):

Arrasament de les estructures anteriors per a una reconstrucció general. Es construeix un nou mur perimetral i una nova claveguera a l'oest, mentre que la porta d'accés passa a ser una rampa.

Les cases s'amplien avançant la façana i ocupant el carrer, el qual augmenta de cota.

- 4B: abandó final del poblat.

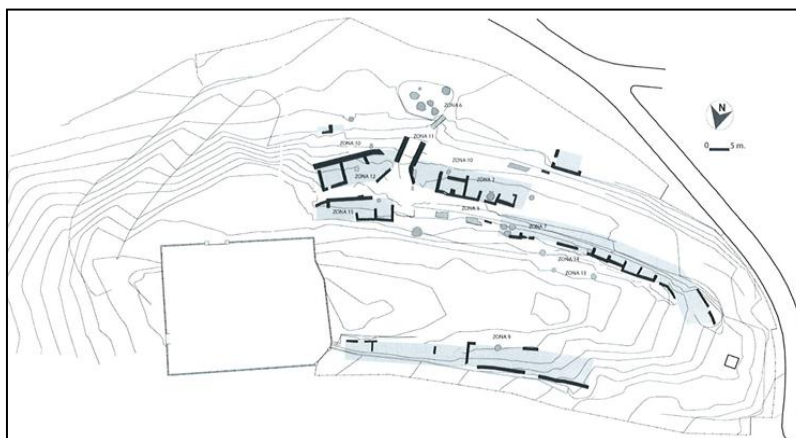

Fig. 51.- Planta de la fase 4 (Francès *et al.* 2005, 512).

Tot i la poca superfície excavada, fet que impedeix establir un tipus urbanístic exacte per a l'assentament, es pot entreveure un poblat de xarxa viària radial (fig. 52), on podem identificar una primera bateria de cases adossades a la muralla que obren a un carrer que discorre paral·lel a aquesta, hi ha una filada interna de cases per sobre d'aquesta via que possiblement obrien a un carrer paral·lel al documentat. Amb aquesta estructura urbana trobem altres assentaments com Puig Castellar (Santa Coloma) o la Moleta del Remei (Alcanar).

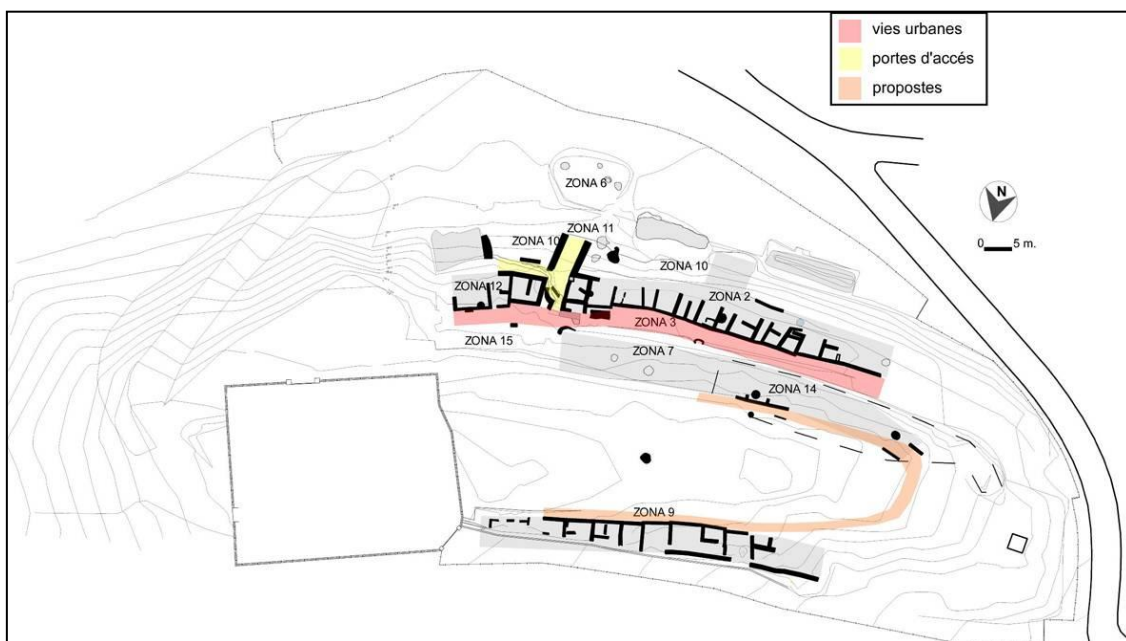

Fig. 52.- Planta de l'assentament (de la fase 3) amb les vies urbanes marcades (cedida per D. Asensio, modificada per l'autora).

A l'assentament de Ca n'Olivé s'han pogut identificar un carrer i la porta d'accés que forma un passadís. Creiem que possiblement existiria un segon carrer paral·lel aquest documentat, com ja hem mencionat anteriorment.

- **Carrer zona 3:**

Aquesta via s'orienta en sentit est – oest unint la zona d'entrada amb la bateria de cases que obren a aquesta via. Presenta una amplada aproximada de 3 m. De tota manera hem de dir que aquest eix viari s'ha trobat molt malmès per raó d'una rasa de canalització moderna (Francès *et al.* 1998-1999).

- Fase 1 (fig. 49): el carrer es construeix en sentit est – oest, retallat a la roca, paral·lel a la bateria de cases que obren a ell. A l'extrem est s'hi va

documentar una claveguera (Asensio *et al.* 2000-2001, 166), possiblement a la zona d'accés.

- Fase 2 (fig. 50): s'eixampla i s'anivella el carrer al mateix temps que es construeixen les noves cases, les quals tenen el nivell de paviment a una cota més baixa que la via, fet que obliga a construir uns graons en algunes d'elles per salvar el desnivell (Asensio *et al.* 2000-2001, 168).

En els nivells de rebliment d'aquesta fase es va documentar gran quantitat de material; en canvi en els nivells de paviment no va aparèixer material, fet que obliga als excavadors a pensar que aquest seria netejat periòdicament i la brossa llençada a la vessant nord del turó (Argelagues *et al.* 1991).

- Fase 3 (fig. 50): s'urbanitza de nou el carrer, el sector 34 s'amplia privatitzant part de l'eix viari. L'espai de davant d'aquest sector s'enllosa amortitzant una sitja anterior.

La porta d'accés a l'assentament també presenta importants canvis: es fortifica. Es construeixen dos murs paral·lels formant un passadís d'entrada, de 4 m d'ample, des d'on s'accedia directament al carrer a través d'una rampa i unes escales. En el costat est s'ha identificat una poterna amb una conducció d'aigua que permetia, a més de l'evacuació d'aigües, una entrada per a vianants. Es van documentar també un seguit de forats de pal que els excavadors han interpretat com a forats per als eixos de les portes; en aquest cas n'hi hauria dues: una externa i l'altra més interna (Asensio *et al.* 2000-2001, 171).

Cal mencionar que les restes més interessants localitzades en aquest assentament es troben en la fase 3, tant en el nivell d'ús d'inicis del segle III aC com en el nivell de destrucció de finals del mateix.

En el nivell d'ús es va identificar un forn de planta semicircular encaixat al retall del carrer (Francès *et al.* 1998-1999). Així mateix, en el tram de carrer de l'extrem est, es va localitzar una petita estructura de combustió en fossa (Francès *et al.* 2004).

D'altra banda, en el nivell de destrucció de la porta es van identificar gran quantitat de cendres, taulons cremats, ceràmica i estris de ferro,

entre els quals desataquem una espasa del tipus La Tène i una punta de llança (Asensio *et al.* 2000-2001, 173).

- Fase 4 (fig. 51): la porta d'accés deixa de ser un element fortificat, convertint-se en un simple espai de pas en rampa (Asensio *et al.* 2000-2001, 175).

Finalment, cal destacar la troballa d'elements armamentístics a la zona d'accés. Tot i que ens podria recordar al nivell de destrucció documentat en el carrer principal de l'assentament de l'Esquerda, on aparegué la deposició d'una espasa, en aquest cas sembla que l'espasa de La Tène i la llança no presenten cap indicatiu d'inutilització i possiblement haurien estat abandonades amb posterioritat a la destrucció del poblat (Asensio *et al.* 2000-2001).

5.1.9.- Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)

El jaciment ibèric d'Olèrdola està situat al municipi de Sant Miquel d'Olèrdola, a la comarca de l'Alt Penedès. L'assentament s'emplaça a la vessant nord – est d'un turó on el punt més alt és el Puig de l'Àliga a 464 *msm* (Molist, Pérez Arriaga 2009, 13). Els indicis d'hàbitat es daten des del calcolític fins a l'Edat Mitjana (Molist 2009).

Les primeres notícies sobre l'interès que despertaven les ruïnes es daten de finals del segle XVIII, posteriorment diferents erudits del segle XIX s'interessaren per l'estudi de les restes. Les primeres excavacions arqueològiques es daten de 1882 i 1883, més endavant, i al llarg del segle XX, es realitzaren diferents intervencions: els anys 1920 i 1921 dirigides per Maties Pallarés; el 1931 pel pare Grivé; el 1946 per Albert Ferrer; finalment el 1983 es repregueren a mans del Museu d'Arqueologia de Catalunya fins a l'actualitat (Molist 2009a, 19-22).

Els estudis arqueològics han permès identificar una llarga seqüència d'hàbitat en aquest turó (Molist 2009):

- ❖ Calcolític – bronze inicial:

Són escasses les dades sobre aquest període, en el sector 01 es va recuperar material arqueològic datat d'aquest moment. També es documentà una estructura de combustió, un possible retall d'una cabana o estructura semi-soterrada, restes òssies disseminades d'un enterrament i alguns vasos.

- ❖ Bronze final i inici de l'edat del ferro:

Els nivells estratigràfics identificats del bronze final es trobaren força malmesos per les estructures construïdes en èpoques posteriors.

Del inici de l'edat del ferro data una muralla o mur de tanca i algunes estructures mal conservades, així com diversos nivells associats a aquestes estructures.

- ❖ Ibèric antic:

Entre l'abandó del segle VI aC i la construcció dels tallers artesans de mitjans del segle IV aC no s'han documentat estructures, tot i que sí material arqueològic.

❖ Ibèric ple (egle IV – III aC):

D'aquesta etapa daten una muralla i l'entrada al recinte amb un accés principal al poblat, així com l'àrea fabril, amb una adoberia – tintoreria i un taller metal·lúrgic.

❖ Ibèric final (segle II – I aC):

En aquest moment es documenta la reutilització d'alguns espais com la muralla, que es desmantella al segle I aC, juntament amb la resta d'estructures del poblat. Els tallers a partir de mitjans del segle II aC passen a ser habitatges domèstics.

❖ Època romanorepublicana:

Construcció d'una muralla amb torres, amb una porta d'accés i una via principal que, aproximadament, coincideixen amb la del període ibèric. També es van documentar diversos abocaments i cubetes datats del tercer quart del segle I aC.

❖ Alt i baix imperi (segle I – V dC):

Tot i que la fortificació fou abandonada, es va localitzar material arqueològic que indica la freqüentació de la zona durant aquest període.

❖ Època medieval (X – XII) (Molist 1999, 32):

En aquest període, Olèrdola fou un dels nuclis més destacats del Penedès i considerada una de les principals ciutats de Catalunya.

Aquest nucli s'ha inclòs dins del model de poblat de barrera (Sanmartí, Santacana 1994, 32) per la seva situació en un turó amb protecció natural per tots els seus vessants excepte per un, on se situa una potent muralla i l'accés al poblat. Pel que fa a l'urbanisme intern de l'assentament és difícil de precisar de resultes de les poques restes excavades; de tota manera pels testimonis descoberts es podria intuir un urbanisme de xarxa viària ortogonal (fig. 53), però no ens podem aventurar a proposar un tipus urbanístic concret.

Només hem pogut identificar dos carrer, un de principal que neix a la porta d'accés, i un de secundari que donaria accés des de la via principal, a les diferents cases del barri artesà.

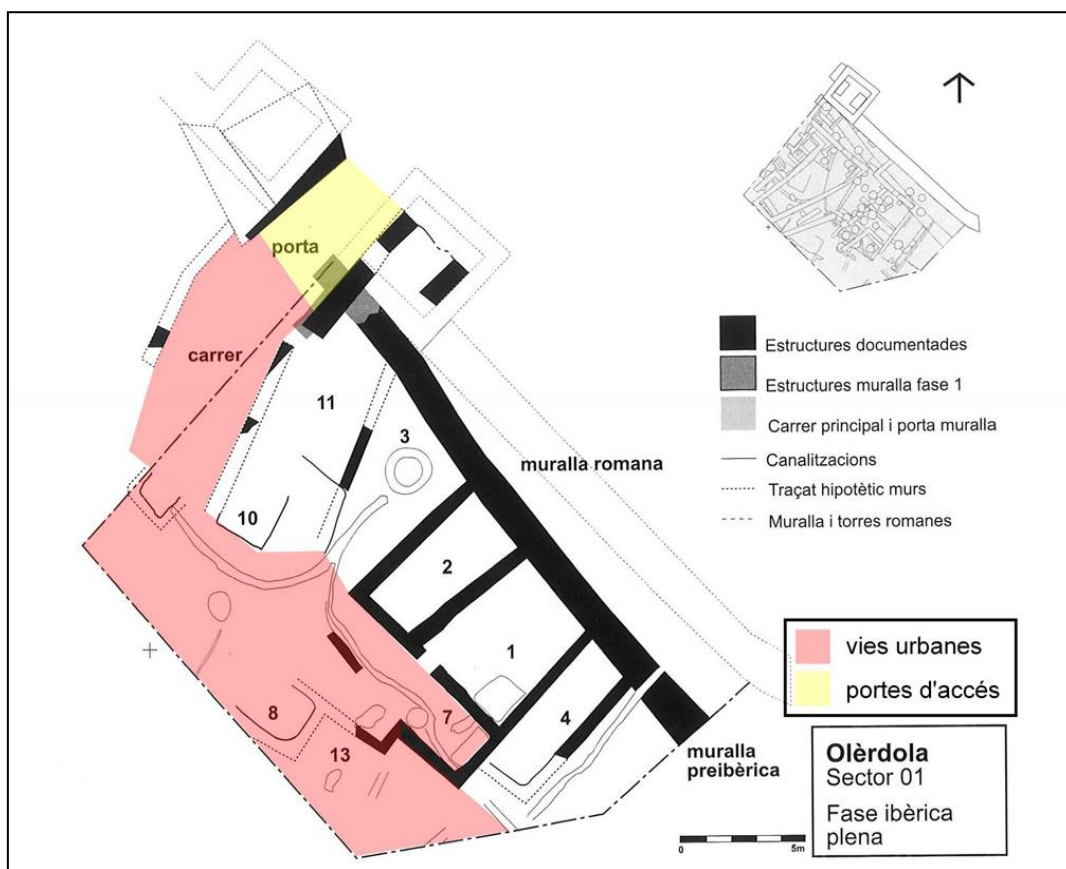
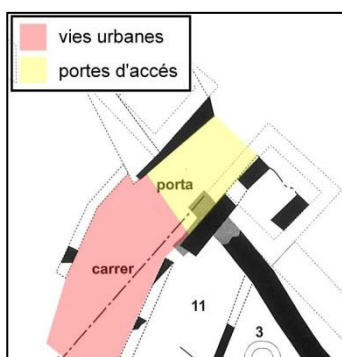

Fig. 53.- Planta general del jaciment ibèric amb les vies públiques marcades (modificada a partir de Molist 2009b, 109).

○ **Carrer principal:**

Aquesta via neix de la porta principal, entre dues torres, orientada nord – sud i amb una amplada de 5 m aproximadament.

El carrer actualment està cobert pel paviment del segle XX que segueix una orientació perpendicular a la porta i que no permet fer un estudi complet de l'evolució estratigràfica i estructural de l'eix. Es coneix només

una petita part a l'extrem est.

Les excavacions en aquest petit espai (a la planta ve marcat per una línia discontinua ----) han permès establir dues fases per a l'ús del carrer principal (Molist 2009b, 123-127):

❖ Fase 1 (mitjan segle IV – segle III aC):

La via seguia una trajectòria vers l'est. Sobre la roca natural es localitzaren nivells de cendres amb carbons, ceràmiques i fauna corresponents al nivell d'ús del segle IV aC. En aquest mateix nivell es van identificar restes d'una llar de foc. Aquest estrat va quedar cobert per un rebliment de finals del segle III aC o de primer quart del segle II aC.

❖ Fase 2 (finals del segle III aC):

En aquesta fase, tant la porta com la muralla pateixen una important reforma. Sobre els nivells del primer quart del segle III aC es va documentar una capa d'enderroc, coberta per un paviment d'argiles compactes en ús entorn el 220 aC. Aquest paviment és amortitzat per un nivell d'enderroc de ben entrat el segle II aC.

Posteriorment, a inicis del segle I aC, la construcció de la muralla romana comportà la destrucció de les restes ibèriques (Molist 2009c, 194).

○ **Àmbit 7, espai central i espai obert al sud-oest:**

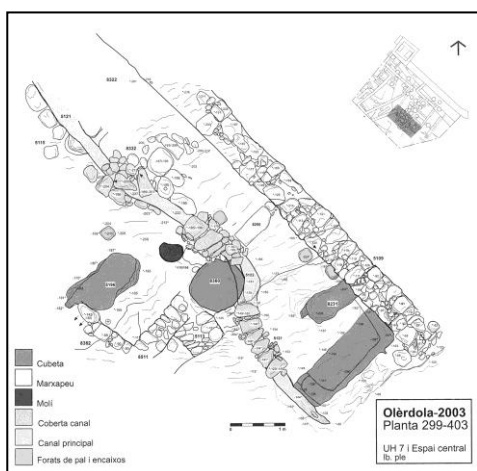

Just al costat de la porta principal s'hi va localitzar un conjunt d'àmbits vertebrats per un carreró i un gran espai obert (zona 1) (fig. 54). Aquesta zona s'ha interpretat com un espai artesà dedicat a l'adobatge i/o a la tintura de pells, teixits o fibres tèxtils (Molist 2009b, 128) al qual s'hi relaciona l'espai obert, que els excavadors han dividit en tres zones: àmbit 7, espai central i espai obert.

Fig. 54.- Vista de l'espai central i l'àmbit 7 des del nord-oest.

- Àmbit 7 i espai central:

L'àmbit 7 és un petit passadís de 2,16 m d'ample, orientat en sentit sud/est – nord/oest, que discorre paral·lel a la muralla. L'espai central és la continuació de l'àmbit 7 i la unió amb l'espai obert.

En aquests dos espais es va documentar un canal retallat a la roca, que neix a l'extrem sud-est, s'allarga fins a l'espai central on es desvia cap a l'àmbit 3, considerat un taller

metal·lúrgic, i finalitza en un petit dipòsit (Molist 2009b, 175).

El canal omple d'aigua les diferents cubetes per on passa, els excavadors consideren que les cubetes s'utilitzarien per estovar, remullar, esbandir, etc. la matèria primera de la tintoreria/adoberia (fig.55). La complexa infraestructura de canals i cubetes en aquests dos espais, ha estat interpretada com un zona més de treball relacionada amb la tintoreria/adoberia.

Es van localitzar també alguns molins rotatius aprofitats per a la construcció de murs en l'etapa de l'ibèric final. Per les dimensions que tenen permet considerar la hipòtesi que deurien haver estat utilitzats molt a prop de la zona on es troben.

Fig. 55.- Restitució de l'ús de l'àmbit 7 i espai central (dibuix de F. Riart a Molist 2009b, 171).

La datació de la construcció dels canals i les cubetes se situa a inicis del segle IV aC, amb una amortització de la primera meitat del segle II aC. A partir de la segona meitat del segle II aC es construeixen nous murs i s'amortitza el canal (Molist 2009b, 161-170). No es coneix amb exactitud l'ús d'aquests espais a l'ibèric final, però podem esmentar la documentació d'una llar de foc sobre la canal amortitzada, fet que els arqueòlegs han interpretat com la transformació de l'espai públic en un espai d'ús domèstic (Molist 2009c, 214). Tot que existeixen llars en espais públics.

- Espai obert al sud-oest:

Es tracta d'una zona allargassada, orientada en sentit sud-est – nord-oest, que uneix a l'àmbit 7 i a l'espai central amb el carrer principal (fig. 56). En aquest espai, s'han pogut localitzar un seguit de canals, cubetes i forats de pal que els excavadors relacionen amb els treballs de la tintoreria/adoberia, com succeeix en els àmbits descrits anteriorment.

111 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

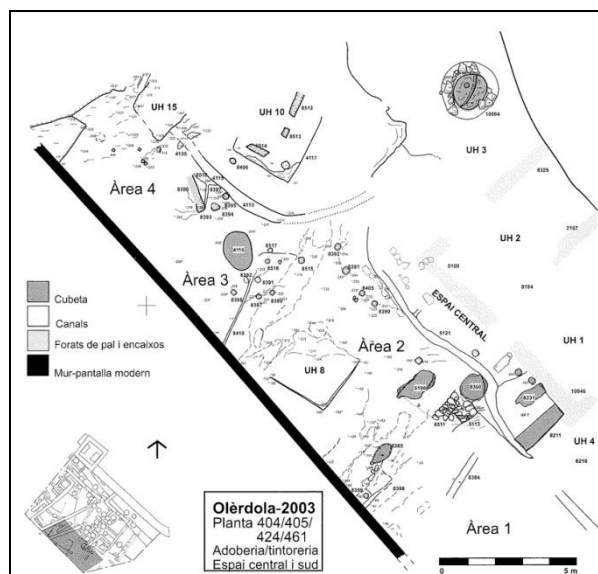

Fig. 56.- Planta amb les àrees de l'espai obert (Molist 2009b, 164).

La zona s'ha dividit en diferents àrees: 1, 2, 3 i 4. Aquest conjunt d'àrees s'han considerat com un espai obert vinculat a les activitats tintoreres/adoberes a raó de les troballes de diferents estructures negatives: conduccions d'aigua, algunes cubetes i forats de pal; aquests últims han estat considerats pels arqueòlegs com un possible encaix per una estructura d'assecar les pells o els teixits.

Tanmateix, s'han localitzat a l'àrea 1 diversos molins, principalment rotatius, que indiquen una activitat de mòlta al costat de les activitats més artesanals. També es van identificar un seguit de retalls la funcionalitat dels quals no queda clara, ja que es podria tractar d'espais d'habitació excavats a la roca o de cubetes relacionades amb les activitats artesanals (Molist 2009b, 170-175).

La cronologia d'ús de l'espai obert seria la mateixa que la proposada per a l'àmbit 7 i espai central, en canvi no es coneix gairebé l'etapa de l'ibèric final: es construeixen nous murs però se'n desconeix la funcionalitat (Molist 2009c, 223).

5.1.10.- Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)

El poblat ibèric d'Alorda Park està situat al municipi de Calafell, a la comarca del Baix Penedès. El jaciment es localitza dalt d'un petit turó de cim planer, a uns 15 *msm*, a 300 m de l'actual costa, i ocupa una superfície de 1800 m² (Sanmartí, Santacana 1992, 11; Valenzuela 2008, 151). Els primers indicis d'hàbitat es daten del segle VI aC, perdurant fins el segle I aC.

El jaciment fou descobert l'any 1982 per un equip de la Universitat de Barcelona, durant uns treballs de prospecció, i s'iniciaren les excavacions l'any 1983. Les intervencions arqueològiques, que es dugueren a terme de forma ininterrompuda fins a l'actualitat, deixaren al descobert pràcticament la totalitat de l'assentament, tenint en compte que el costat sud – occidental fou destruït durant la construcció de la via del tren; el costat nord – est també desaparegué amb la construcció de la carretera moderna i a la banda nord – occidental s'edificà un bloc de cases de la urbanització propera, destruint part de les restes (Sanmartí, Santacana 1992, 11; Asensio *et al.* 2000-2001, 58). L'any 1992 s'inicià la reconstrucció de part de l'assentament, seguint models dels països nòrdics (Pou, Sanmartí, Santacana 1995; Pou *et al.* 2001), i està obert al públic des de 1995. La reconstrucció ha reproduït l'assentament del segle III aC per recrear les formes de vida ibèriques.

Els estudis realitzats en aquest assentament han permès establir diferents fases constructives (Asensio *et al.* 2005, 597-613):

❖ Alorda Park I (550-450/400 aC) (fig.57):

És una fase mal coneguda a conseqüència de la superposició de l'hàbitat durant tot el període ibèric. Tanmateix es coneix un mur perimetral llis, al qual s'adossa una bateria de cases de planta rectangular. En el sector nord-oriental, davant de la façana dels habitatges es va poder identificar un carrer (carrer 9).

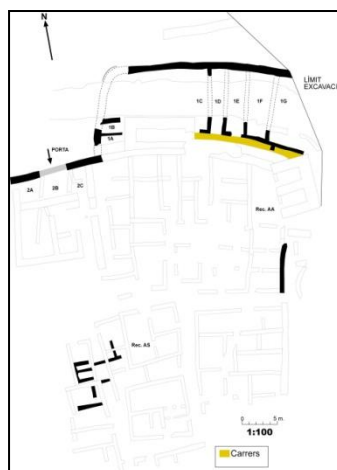

Fig.57.- Planta de la fase Alorda Park I (cedida per C. Belarte).

❖ Alorda Park IIa (450/400-300 aC) (fig. 58):

En aquesta fase es produeix una important reestructuració de l'assentament, amortitzant i, en alguns trams, destruint bona part de les estructures de la fase anterior.

En aquest moment es construeix, a la zona septentrional, una muralla de doble parament, que es complementa amb dues torres i un fossat. L'entrada al nucli fortificat es realitza per una porta de 1,20 m situada al sud de la torre Y-Z.

Pel que fa a l'organització interna, n'augmenta molt més la complexitat. Una xarxa viària més planificada separa les edificacions en barris de manera que es documenta una bateria de cases adossada a la muralla que segueix una estructura semblant a la fase anterior, de cases allargades i probablement d'un sol àmbit, i en el centre de l'assentament es construeixen dues cases exemptes formades per tres estances, C-D-O i S-L-AZ, d'uns 60 m², a la primera de les quals es localitzà una gran llar central amb restes d'una graella de ferro fixa.

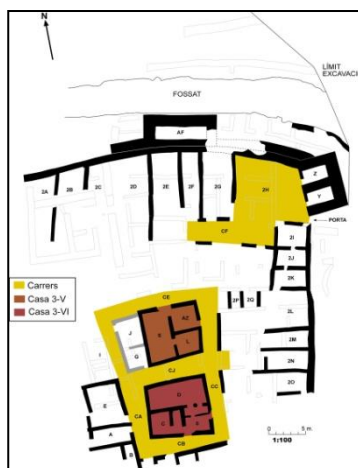

Fig. 58.- Planta de la fase Alorda Park IIa (cedida per C. Belarte).

❖ Alorda Park IIb (300/275-200 aC) (fig. 59):

Els canvis que es documenten en aquesta fase respecte a l'anterior es centren principalment en l'estructura interna del nucli, ja que el sistema defensiu pràcticament no pateix cap canvi fins a finals del segle III o inicis del II aC.

La porta d'accés de la fase Alorda Park IIa es tapia i s'obre una de nova més al sud, donant accés al carrer CU. Pel que fa a les edificacions, a finals del segle IV o inicis del III aC es construeix un gran edifici de caire aristocràtic (casa 201), de 340 m² de superfície construïda i amb múltiples estances, que amortitza tota la zona ocupada anteriorment per les estances 2A fins a 2D. La resta d'habitatges també són complexos però de menor superfície, amb una mitjana de 80 m² i 4 estances. Les cases C-D-O i S-L-AZ-J-G tenen pocs canvis de la fase anterior.

En aquest moment, es documenta la privatització del carrer CJ per la construcció de dues estances noves, la F i la K.

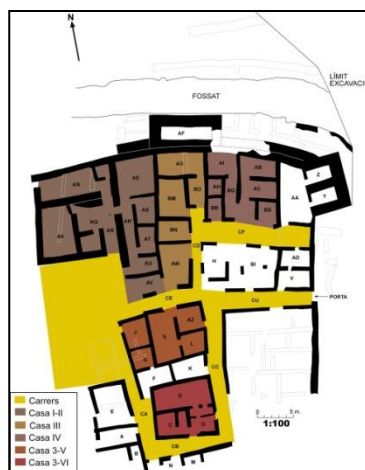

Fig. 59.- Planta de la fase Alorda Park IIb (cedida per C. Belarte).

❖ Alorda Park III (segle II aC) (fig. 60):

En aquesta fase només s'ocupen algunes cases, de manera dispersa, mentre que la resta d'habitatges ja s'han abandonat.

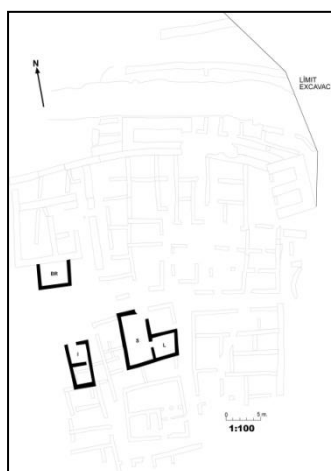

Fig. 60.- Planta de la fase Alorda Park III (cedida per C. Belarte).

❖ Alorda Park IV (segle I aC) (fig. 61):

Al sud – oest de l'assentament es construeix un edifici quadrangular, format per un pati interior i diverses estances al voltant, que s'abandona avançat el segle I aC.

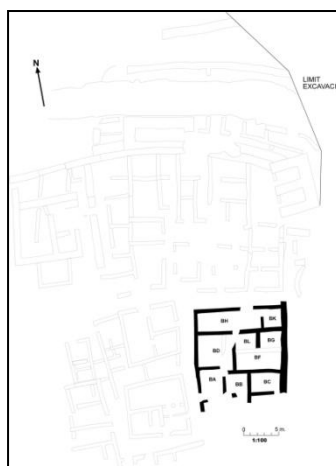

Fig. 61.- Planta de la fase Alorda Park IV (cedida per C. Belarte).

Tot i que l'assentament sempre s'ha inclòs dins del model urbanístic de poblat de barrera (Sanmartí, Santacana 1994, 32) creiem que aquest no representa l'urbanisme intern sinó simplement el sistema defensiu. Per aquesta raó creiem que el model urbanístic intern correspon al de xarxa viària ortogonal, que amb tota certesa s'inicia a mitjans del segle V aC, sense que puguem assegurar a quin model pertanyia la fase fundacional. Es tracta, doncs, d'un entramat de carrers que es tallen entre sí creant illes de cases, mostrant un clar exemple de planificació urbanística. Cal mencionar que l'urbanisme que podem veure actualment (fig. 62) correspon a la fase IIb datada del segle III aC.

117 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

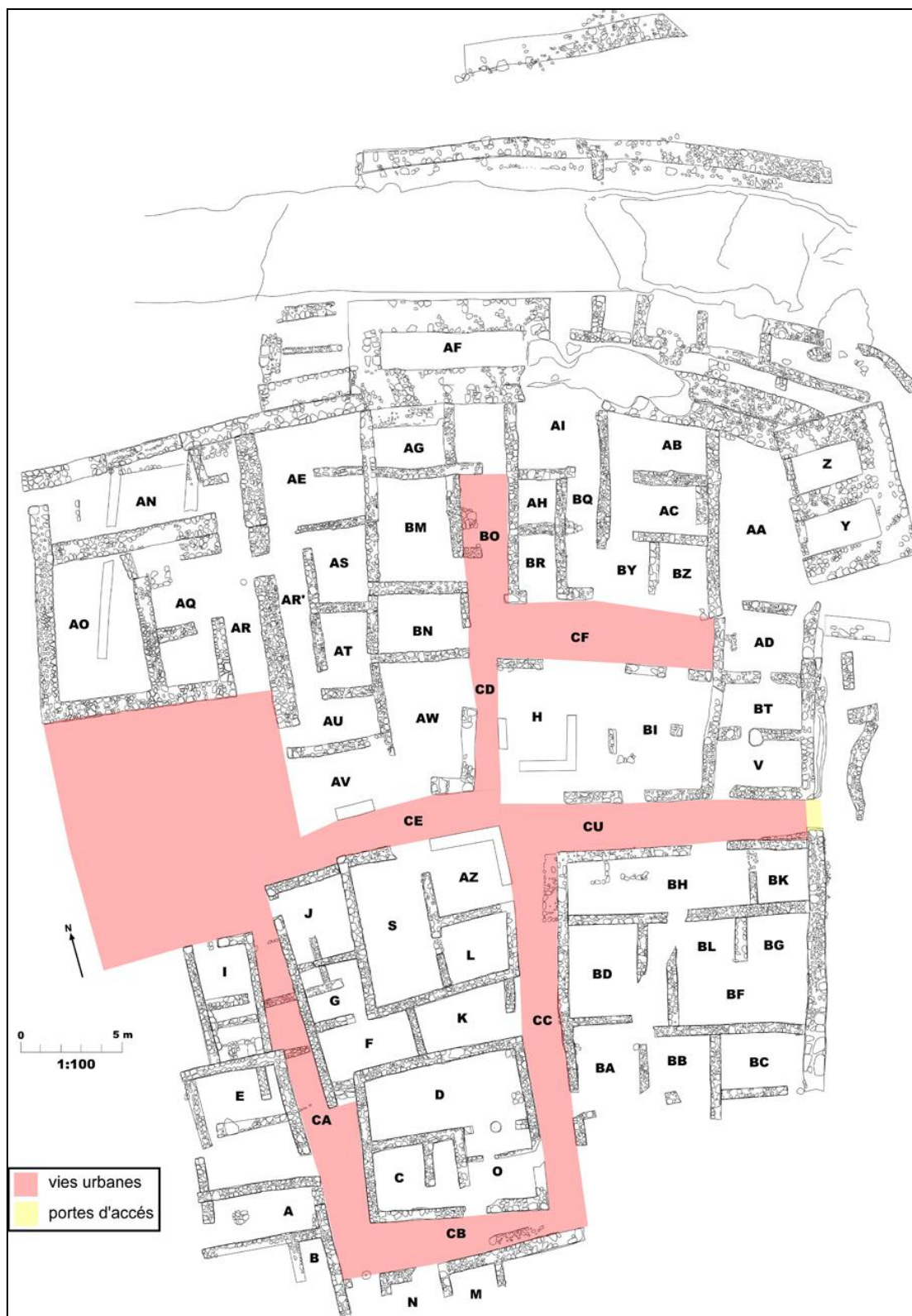
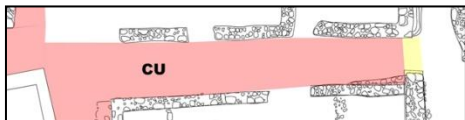

Fig. 62.- Planta de l'assentament d'Alorda Park, corresponent a la fase AP IIb, amb els espais públics identificats (cedida per C. Belarte, modificada per l'autora).

A l'assentament d'Alorda Park s'han pogut identificar 11 espais públics en el conjunt de fases d'hàbitat, els quals descriurem a continuació:

○ **Carrer CU:**

Aquest carrer neix a la porta d'accés i finalitza al carrer CE, punt d'intersecció amb els carrers CC i CD. S'orienta en sentit est – oest, amb una amplada entre 1,2 i 2 m (fig. 63). Aquesta via dóna accés a les estances situades al nord, BI i V.

L'excavació d'aquesta via va permetre la identificació de varies fases d'ús (Equip Alorda 1995):

- Final del segle V - inicis del IV aC:

S'hi localitzaren tres espais d'habitació.

- Mitjans del segle III aC:

Es reurbanitza l'assentament, fet que comporta alguns canvis en els espais viaris. Els habitatges del període anterior s'amortitzen convertint l'espai privat en públic. S'obre una porta d'accés en el mur perimetral i es crea el carrer CU, que en aquest moment tindria forma d'L. D'aquesta cronologia es van identificar dos paviments, en el més antic s'hi localitzaren estructures de combustió i el posterior traces de focs ocasionals.

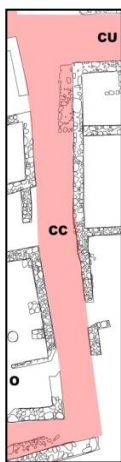
- Final segle III-inicis del II aC:

En aquest moment el carrer tindria l'estructura que actualment veiem, la de la fase IIb (fig. 59). També s'hi documentaren dos paviments; el més antic presentava una vorera al costat sud i un graó per salvar el desnivell amb el carrer CC. El nivell més modern es presentava completament enllosat però es va trobar molt malmès.

Fig. 63.- 1.-Vista del carrer CU des de l'interior del poblat, reconstruït. 2.- Vista del carrer CU, reconstruït, des de la porta d'accés, a l'est.

○ **Carrer CC:**

Aquesta via s'inicia al carrer CU i finalitza al carrer CB, amb una orientació en sentit nord – sud i una amplada aproximada entre 1,5 i 2 m (fig. 64). Aquest eix dona accés a l'estança O de l'edifici C-D-O i a l'estança AZ de l'edifici S-L-AZ.

L'excavació va permetre establir diferents fases d'ús (Equip Alorda1995):

- Final del segle V - inicis del IV aC:

A l'espai que estudiem s'hi documentà un habitatge amb un sacrifici fundacional d'ovicàpid.

- Segle IV aC:

S'amortitza l'espai privat per convertir-lo en públic en una reurbanització de l'assentament. Es crea un altre carrer, CJ, que el creua pel centre.

- Mitjans - final segle III aC:

Reurbanització de l'assentament en la qual es perllonga el carrer vers el nord, creant el carrer CD, en el mateix moment en què es construeix el carrer CU. El carrer CJ es privatitza, construint dues estances noves, F i K; aquesta última tindria accés des del carrer CC.

Fig. 64.- 1.- Detall de les voreres del carrer CC reconstruït. 2.- Vista del carrer CC, reconstruït, des del nord.

El carrer s'enllosa completament i es construeixen dues voreres a banda i banda de l'extrem nord que permetria canalitzar l'aigua cap el carrer CU.

- Inici segle II aC:

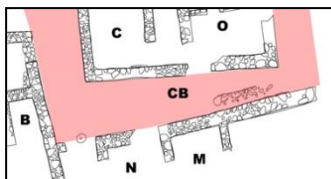
En aquest moment s'amortitzen l'enllosat i les voreres i es construeix un paviment de terra batuda.

- Segle II – I aC:

L'espai viari continua en funcionament en el moment en què en aquesta fase es construeix el recinte romà.

121 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

○ **Carrer CB:**

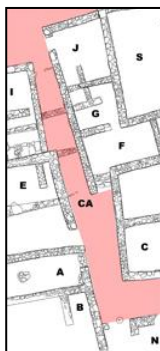
Aquesta via uneix els carrers CC i CA, per tant s'orienta en sentit est – oest. Presenta una amplada entre 1,5 i 2,5 m, i permet accedir als sectors C-D-O i N (fig. 65).

Aquest carrer, a diferència dels dos anteriors, s'ha documentat en les fases IIa i IIb, sempre com a espai públic. S'han pogut identificar tres nivells d'ocupació, en l'últim dels quals es construí una vorera que es mantingué en funcionament fins al moment d'abandó. Precisament en aquesta última fase s'identificà una claveguera que permetria la conducció de l'aigua vers el carrer CC. Tots tres nivells d'ús presentaven un paviment de terra batuda amb petites pedres clavades per permetre el drenatge de l'aigua.

Fig. 65.- Vista del carrer CB, reconstruït, des de l'est, on s'aprecia al final a la dreta la claveguera i a l'esquerra la vorera.

○ **Carrer CA:**

Aquesta via neix al carrer CB i finalitza a la plaça. S'orienta en sentit nord – sud i presenta una amplada aproximada entre 1,5 i 2,5 m (fig. 66). L'eix donaria accés a les estances E, A i F.

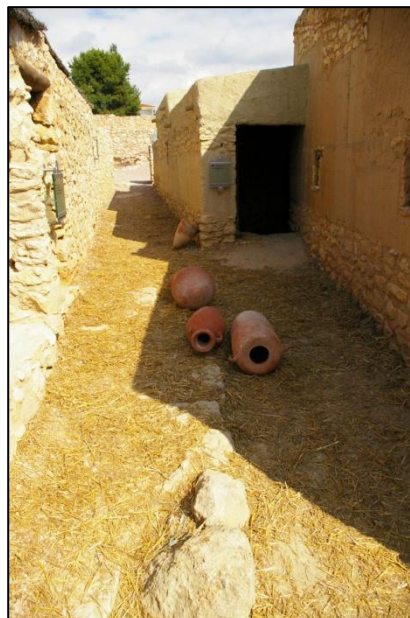
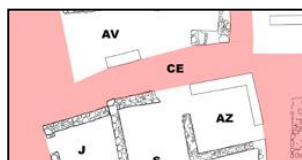

Fig. 66.- Vista del carrer CA des del sud.

○ **Carrer CE:**

Aquesta via uniria el carrer CU amb la plaça documentada a la fase IIb, donaria accés als sectors AV i AW i a l'edifici S-L-AZ. S'orienta en sentit est – oest, discorre paral·lel al carrer CB i presenta una amplada

aproximada d'1,2 m.

L'estat d'arrasament en què es localitzà no va permetre conèixer l'evolució cronològica de la via, únicament es va identificar un paviment en alguns punts, ja que a la resta del carrer ja aflorava la roca mare. Per aquesta raó pràcticament no hi ha material arqueològic. D'altra banda es va poder detectar una estructura, al centre de la via, que els excavadors han interpretat com un possible forn (fig.67).

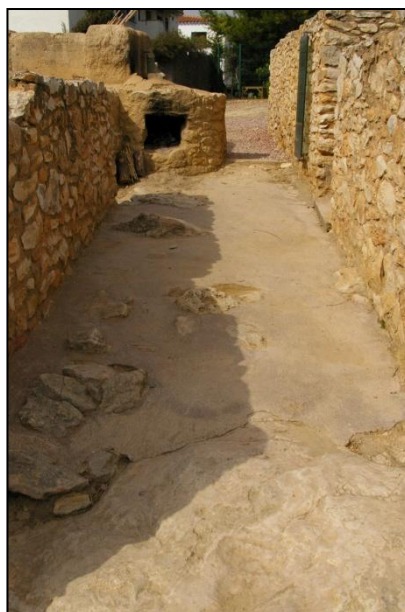

Fig. 67.- Vista del carrer CE, reconstruït, des de l'est, on es pot apreciar la reconstrucció del forn localitzat.

○ **Carrer CD/BO:**

Aquest eix s'inicia al carrer CU i finalitza al recinte AG, al qual dóna accés directe. S'orienta en sentit nord – sud, perpendicular a la muralla, amb una amplada de 2 m en el tram BO.

Aquest carrer neix de la remodelació urbanística de la fase IIb. El nivell d'ús més antic estava format per una capa de terra endurida i cendrosa, per sota per sota de la qual es va documentar un rebliment que amortitzava les estructures dels habitatges de la fase anterior.

Sobre aquest paviment s'identificà una estructura quadrangular, interpretada com un forn domèstic, així com també una claveguera, orientada nord – sud, de la qual tan sols es conservava l'alineació de pedres clavades i un fons de pedra petita (Valenzuela 2008, 139).

L'últim nivell d'ús d'aquesta fase, localitzat sota de l'enderroc, presentava un paviment de terra compacte, on continua funcionant el forn (fig. 68). En canvi, la claveguera fou amortitzada per una estructura identificada com una plataforma de treball (Valenzuela 2008, 139).

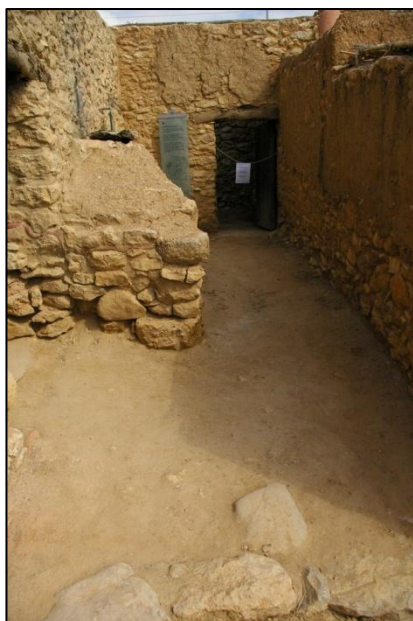
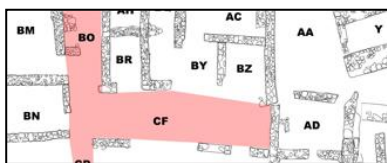

Fig. 68.- Vista del tram de carrer BO, amb l'estructura de combustió restaurada.

El tram de carrer anomenat CD, la continuïtat de BO, presenta una amplada entre 1 i 1,5 m. La zona estava molt arrasada pels treballs agrícoles i en molts punts aflorava directament la roca mare, conservant-se tan sols petites clapes de nivells superficials (Valenzuela 2008, 156).

○ **Carrer CF:**

Aquesta via es construeix a la fase Alorda Park IIa com a via d'accés al poblat. S'orienta en sentit est – oest, paral·lel al carrer CU, amb una amplada aproximada de 2 m. S'hi arriba des del carrer CD i dóna accés a les estances BR, BY i BZ i a la torre Y-Z (fig. 69).

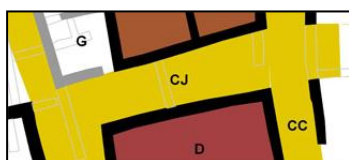
L'excavació d'aquest eix va permetre identificar tres moments d'ús. El més antic, que correspondria a la fase Alorda Park IIa, moment en què aquest carrer s'iniciava en la porta d'accés al costat de la torre Y-Z i que s'allargaria fins al sector 2A, donant accés a un seguit de cases de planta senzilla, s'hi documentà un paviment enllosat. En aquest mateix es va identificar una inhumació infantil (Asensio *et al.* 2005, 602), l'única que s'ha documentat en un espai públic en el món ibèric. Posteriorment, a la fase IIb, la reurbanització d'aquesta zona redueix el carrer a un petit tram que dóna accés a la casa complexa 202 i a la torre Y-Z a través de l'espai AA, i es tapia la porta d'accés.

Fig. 69.- Vista del carrer CF, reconstruït, des de l'oest. S'aprecia a la dreta la claveguera.

A la fase IIb es van identificar tres nivells d'ús successius. El més antic era un estrat de color marró amb graves, amb retalls a la roca, possiblement per a drenar l'aigua. Al sud – est del carrer es construeix un enllosat amb una claveguera que evacuaria l'aigua fora de la muralla.

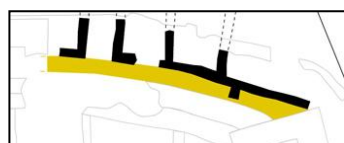
○ **Carrer CJ:**

Aquesta via, que únicament està en funcionament durant la fase Alorda Park IIa, uniria el carrer CC i CA. S'orienta en sentit est-oest, paral·lel al carrer CB, amb una amplada indeterminada. La remodelació

urbanística de la fase IIb converteix aquest carrer en dues estances noves, F i K, passant a formar part de l'habitatge 3-V (Asensio *et al.* 2005, 597-613).

○ **Carrer 9:**

Aquest via que discorre paral·lel a la muralla, en sentit est-oest i una amplada indeterminada, només s'ha documentat a la fase Alorda Park I. No es coneix ni on

inicia el recorregut ni on finalitza, només se sap que dóna accés de la casa 3 a la 7.

Es pogué identificar un nivell d'ús. El material aparegut, relacionat amb aquest paviment, no és massa abundant però en destaquen les restes faunístiques, ja que a l'interior de les cases pràcticament no se'n documentaren (Valenzuela 2008, 45).

5.1.11.- Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre)

El jaciment ibèric està situat en el terme municipal de Tivissa, a la comarca de la Ribera d'Ebre. Flanquejat a l'oest pel riu Ebre, la ciutat ibèrica s'emplaça sobre una plataforma triangular molt planera de 4,5 ha, amb uns límits naturals molt abruptes, sent accessible només per un estret pas situat a l'angle oriental (Asensio, Miró, Sanmartí 2005, 615).

Les primeres notícies sobre l'existència d'aquest assentament arriben a inicis del segle XX amb les troballes fortuïta d'uns objectes d'or, plata i monedes. Posteriorment es realitzaren diverses excavacions: als anys '30 a l'accés del jaciment dutes a terme per J. de C. Serra Ràfols i L. Brull, en les quals es descobriren les torres pentagonals; als anys '40 intervingué Salvador Vilaseca (Vilaseca, Serra-Ràfols, Brull 1949) al barri nord-est, al costat de la zona d'accés; als '70 i inicis dels '80, a càrrec de Ramon Pallarès, s'excavà en diversos punts de la plataforma, i als anys '90 s'iniciaren excavacions sistemàtiques realitzades per diferents empreses d'arqueologia (Asensio *et al.* 1999, 158; Asensio, Miró, Sanmartí 2005, 615).

Poca cosa es coneix de la seqüència d'ocupació d'aquest assentament, tan sols el nivell de l'ibèric ple, datat del segle III aC, aporta informació interessant i moment del que es coneix la trama urbana que podem veure avui dia. D'aquest període data l'estrat d'abandó, que consisteix en nivells d'enderroc molt cendrosos, amb trencadissa de ceràmica *in situ*, tovots i revestiments de parets cremats. Aquestes característiques indiquen una destrucció violenta de l'assentament vers el 200 aC. D'altres períodes només s'ha pogut documentar una urna d'incineració del segle XI – IX aC i algunes estructures aïllades de l'ibèric tardà (150-75 aC) (Álvarez *et al.* 2008, 90).

Tot i que l'assentament ibèric del Castellet de Banyoles no ha estat excavat en tota la seva extensió, els resultats obtinguts en les últimes campanyes han posat de manifest que es tracta d'una gran ciutat ibèrica (Asensio, Miró, Sanmartí 2005, 619) amb un urbanisme de xarxa viària ortogonal (fig. 70). A causa de la magnitud d'aquest assentament encara no ha estat possible l'excavació dels espais públics, de manera que tan sols podem fer-ne una descripció urbanística, prou interessant, esperant noves intervencions que afectin a aquests espais.

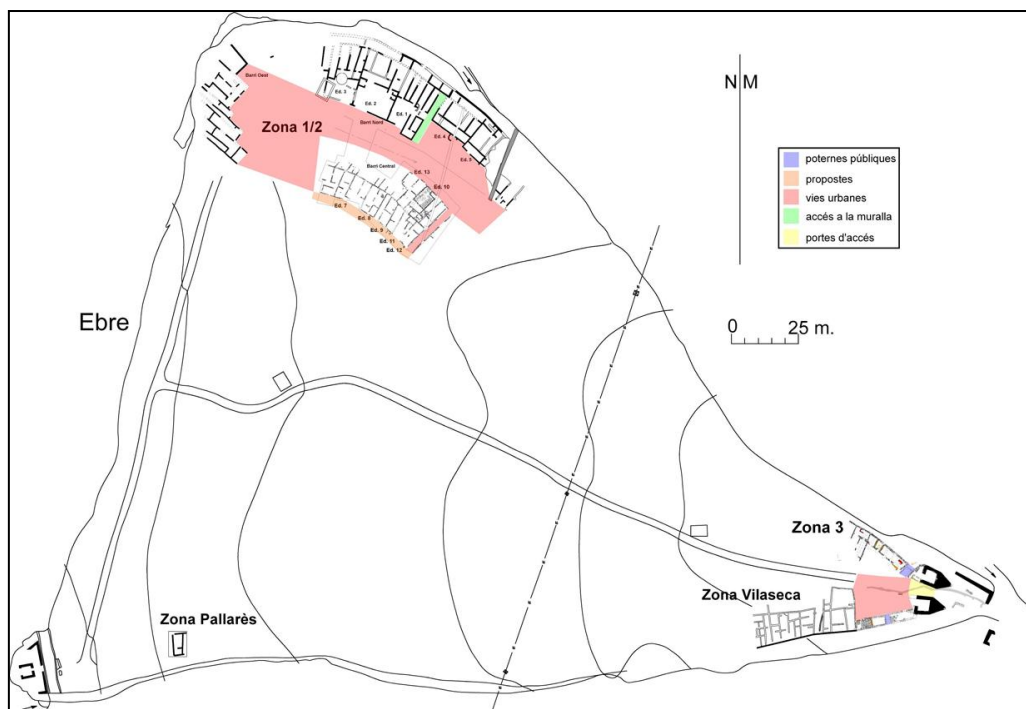

Fig. 70.- Planta general de l'assentament del Castellet de Banyoles amb els diferents espais públics marcats (cedida per D. Asensio, modificada per l'autora).

S'han pogut identificar diversos espais públics. A la zona d'entrada de l'assentament trobem una gran plaça que dona d'accés (fig. 71) a la ciutat, possiblement, a través de diversos carrers principals. En aquesta zona i al costat de les torres pentagonals es localitzen dues poternes, situades a banda i banda, que permetrien l'accés directe de vianants a la plaça.

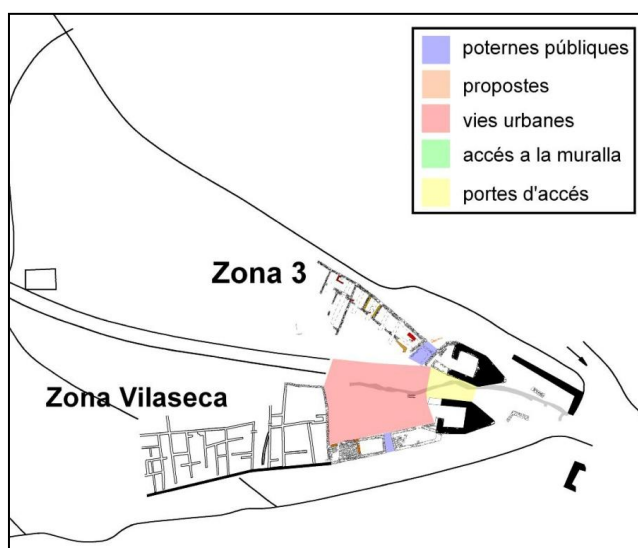

Fig. 71.- Planta detallada de la zona d'entrada amb els espais públics marcats (cedida per D. Asensio, modificada per l'autora).

A la zona nord – est de la plataforma trobem una xarxa de carrers que s'entrecreuen creant illes de casses. Es poden apreciar un seguit de cases que obren a un gran carrer que discorre paral·lel a la muralla; d'aquest neixen altres vies més estretes: unes permetrien la comunicació entre carrers principals i d'altres l'accés a la muralla de forma pública. En aquesta zona destaquem dos carrers:

- **Carrer 1:**

Aquesta via es troba orientada en sentit est – oest, donaria accés a la bateria de cases residencials al nord i, suposem, a un altre grup d'habitatges al sud, amb una amplada de 10 m, aproximadament (Álvarez *et al.* 2008, 90) (fig. 72).

Destaca d'aquest carrer un eixample que es produeix davant dels edificis 4 i 5 al nord i del 10 al sud. A la façana exterior de l'edifici 4 es va documentar una estructura circular, la qual podria tractar-se d'un forn col·lectiu. L'edifici 10, per la seva part, ha estat considerat pels investigadors un centre polític/administratiu/cultural, al qual s'accedeix des d'aquest espai obert. Aquest eixample, just en aquest punt, fa pensar als arqueòlegs que respondria a una necessitat de congregar un gran nombre de persones per a activitats de caràcter polític i religiós vinculades a l'edifici 10 (Álvarez *et al.* 2008, 97).

Fig. 72.- Planta de la zona nord-oest de l'assentament amb els diferents espais públics marcats (cedida per D. Asensio, modificada per l'autora).

- **Carrer 2:**

Aquesta via s'orienta en sentit nord – sud i donaria accés al carrer 1 amb el carrer situat al sud del barri central. Presenta una amplada de 2 m (Álvarez *et al.* 2008, 90).

Finalment, destaquem un carrer que donaria accés a la muralla, situat entre l'edifici 1 i 4. Aquest tipus de carrer, sense sortida, semblen donar accés públic a la defensa de la muralla, i ja s'han documentat en altres assentament com per exemple a Mas Castellar de Pontós o l'Illa d'en Reixac.

5.1.13.- Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre)

L'assentament ibèric està situat al terme municipal de Benifallet, a la comarca del Baix Ebre. S'emplaça d'alt d'un turó a 55 *msm*, a la riba esquerra del riu Ebre, cobreix una superfície inferior als 900 m², quedant defensat per espadats naturals, excepte pel costat nord-est, punt d'accés del poblat. (Belarte, Noguera, Sanmartí 2001-2002; Belarte, Noguera, Sanmartí 2002, 89-90).

Les primeres notícies del jaciment daten entre 1933 i 1960, quan possiblement un notari de Xerta va realitzar un seguit d'excavacions, de les quals no en va deixar constància. El 1974 es realitzaren alguns sondejos dirigits per Tomàs Gimeno i Enric Sanmartí, els quals no van arribar a publicar mai els resultats. No fou fins el 1998 que no es tornà a intervenir en aquest assentament, aquest cop a càrrec dels investigadors de la Universitat de Barcelona, C. Belarte, J. Noguera i J. Sanmartí, amb qui les campanyes duraren fins l'any 2002 (Belarte, Noguera, Sanmartí 2002, 89). Al 2005 el terreny on es troba el jaciment fou adquirit per l'Ajuntament de Benifallet, la qual cosa va permetre reprendre l'estudi del poblat, consolidar i museïtzar l'assentament i, des del 2010, programar noves intervencions arqueològiques.

Els estudis realitzats han permès datar les primeres evidències d'hàbitat al segle VI, perdurant fins al segle II aC. En aquest llarg període es poden distingir varies fases (Belarte, Noguera, Sanmartí 2002, 106-107):

- ❖ Ibèric antic: es documenten estructures excavades a la roca natural.
- ❖ Ibèric ple: construcció de la majoria de les estructures conservades avui dia. El sistema defensiu es data del segle V aC, sent l'urbanisme lleugerament posterior, el qual rep algunes modificacions al voltant del segle III aC.
- ❖ Ibèric final: les excavacions antigues van excavar aquests nivells més tardans i actualment és molt difícil conèixer aquesta fase. Únicament sabem que durant la segona meitat del segle III aC una part de l'hàbitat fou reestructurat.

La situació geogràfica i la construcció d'una contundent muralla en l'únic punt d'accés han situat aquest poblat dins del model urbanístic anomenat de barrera, descrit per Sanmartí i Santacana (1994, 32) (fig. 73). És difícil precisar un model urbanístic per el jaciment del Castellot de la Roca Roja, el qual presenta unes dimensions molt reduïdes per un urbanisme poc convencional, on el carrer principal no neix directament de la porta d'accés i un espai obert separa la zona defensiva dels habitatges (fig. 74).

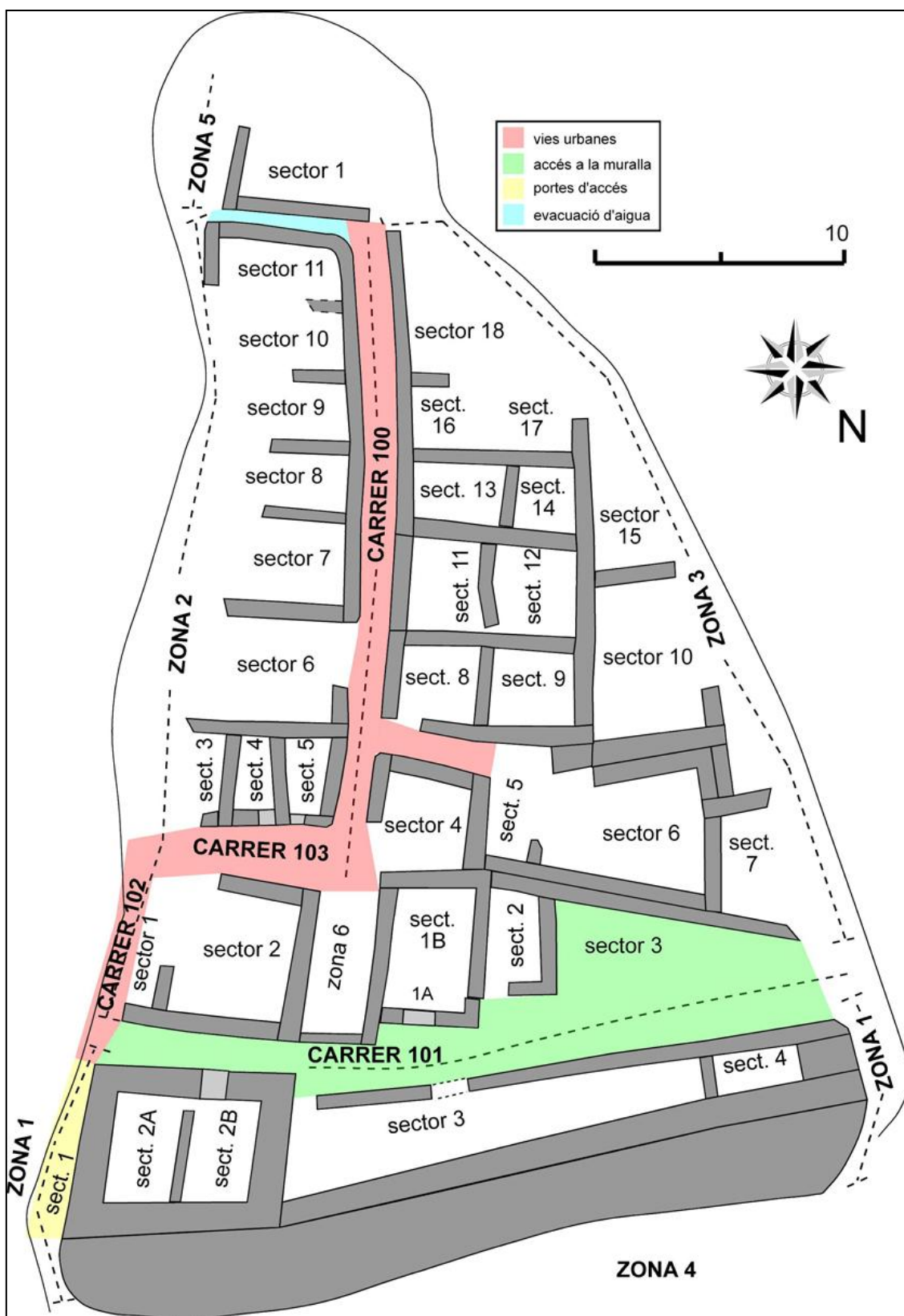

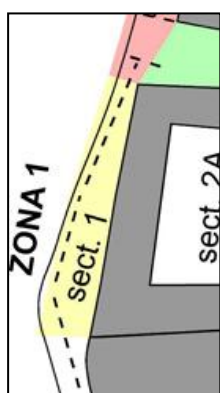
Fig. 73.- Planta general de l'assentament del Castellot de la Roca Roja amb els diferents espais públics marcats (cedida per C. Belarte, modificada per l'autora).

Per tant, hem pogut identificar quatre carrers i la zona d'accés, els quals descriurem a continuació:

Fig. 74.- Vista general del poblat on es veu en primer pla el carrer 101 i en perpendicular el carrer 100.

○ **Zona d'accés:**

Situada a l'extrem oriental de la muralla, de poc menys d'un metre d'amplada i orientada en sentit sud-est – nord-oest. Aquesta via enllaçaria amb els carrers 101 i 102.

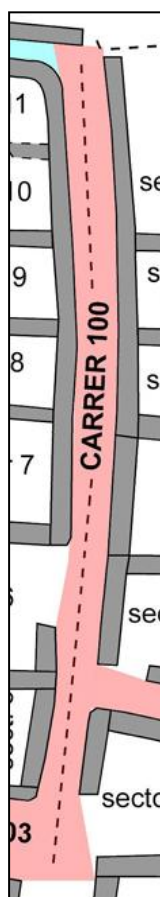
Les excavacions en aquesta zona es van dur a terme l'any 1999 (fig.75), però l'erosió havia provocat la pèrdua de bona part del sediment i només es va detectar un nivell corresponent a l'enderroc de la torre, el qual no va proporcionar material datable (Belarte, Noguera, Sanmartí 1998-1999).

Els excavadors creuen que deuria existir un sistema complementari de taulons, a raó de l'estretor de la porta, per facilitar l'accés (Belarte, Noguera, Sanmartí 2002, 90), tot i que no creiem que fos possible l'accés de transport rodat, principalment perquè l'amplada dels carrers no permet la circulació de vehicles a l'interior del poblat.

Fig. 75.- Vista del moment d'excavació de la zona d'accés (Belarte, Noguera, Sanmartí 1998-1999).

○ **Carrer 100:**

Aquest eix s'orienta en sentit sud-oest – nord-est, amb una amplada de 1,5 m aproximadament. Neix del carrer 103, davant de la zona 6, i finalitza a l'extrem septentrional del nucli (fig. 76).

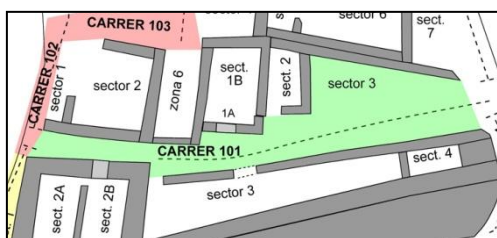
L'única excavació realitzada en aquesta zona va ser un petit sondeig de l'any 1998, en el qual no es va localitzar cap estructura ni cap element que mostrés una activitat quotidiana, tanmateix es va poder datar l'estrat de finals del segle III o inicis del II aC (Noguera 1999, 244).

En les darreres campanyes s'ha pogut comprovar que els sectors 7, 8 i 9, i possiblement el 10 i 11 de la zona 2, foren construïts al segle III aC. Per sota els seus murs apareixien nivells homogenis amb taques de foc eventual i alguna llar, aquests elements ens permeten suposar que aquest espai quedava lliure de construccions, quedant una gran zona pública destinada a possibles activitats artesanals. Posteriorment aquesta zona seria ocupada per un seguit de construccions (sectors 7, 8, 9, 10 i 11), potser destinades a magatzems. Caldria, però, excavar el carrer per poder identificar aquest gran espai obert.

Fig. 76.- Vista del carrer 100 des del sud.

○ **Carrer 101:**

Aquesta via neix de la zona d'accés, s'orienta en sentit est – oest, amb una amplada que varia entre 1,5 i 5 m. L'accés a aquest eix comença sent força estret pel costat oest per acabar a l'extrem est en una petita plaça (sector 3 de la zona 3).

Per la seva situació sembla que aquesta via podria haver estat ideada per donar accés directe al bastió i les altres estances del sistema defensiu, exceptuant els sectors 1 i 2 de la zona 3 que també obren a aquest carrer.

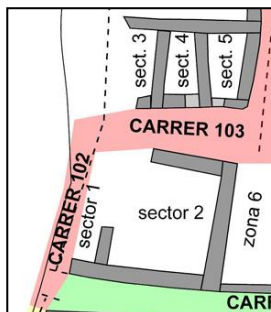
Pel que fa a l'excavació del carrer 101 (fig. 77), només es va excavar l'extrem oest. La informació que va proporcionar no és gens rellevant, ja que part del carrer presentava una trinxera de la guerra civil i la zona conservada només va proporcionar material escadusser (Belarte, Noguera, Sanmartí 1998-1999).

Fig. 77.- Vista del carrer 101 en el moment d'excavació l'any 1999 (Belarte, Noguera, Sanmartí 1998-1999).

○ **Carrer 102 i 103:**

El carrer 102 és la via que uneix la zona d'accés amb el carrer 103, orientat en sentit sud-est – nord-oest. L'amplada és desconeguda ja que ha desaparegut el límit oest.

El carrer 103 és l'eix d'unió entre el carrer 100 i el carrer 102, a ell obren les cases de la banda sud. Es troba orientat en sentit est – oest i té una amplada aproximada de 1,5 m.

Cal que destaquem un carreró situat a l'extrem septentrional, que separa els sectors 11 i 1, i que possiblement es tracta d'un canal de desguàs d'aigua, aigua procedent del carrer 100, que en aquest punt presenta una pronunciada pendent, i de l'evacuació de les aigües de les teulades properes. És possible que aquest carreró acabés en un forat obert al mur de tanca per facilitar l'evacuació de les aigües, però justament el costat oest del turó és el més perjudicat per l'erosió i el mur de tanca no s'ha conservat, de manera que no podem confirmar aquesta teoria.

5.1.12.- La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)

El poblat ibèric de la Moleta del Remei està situat en el sector oest del terme municipal d'Alcanar, al sud-est de la comarca del Monstia. Es localitza entre el nucli urbà d'Alcanar i el d'Ulldecona, emplaçat en un dels darrers estreps meridionals de la serra del Montsià, a una alçada de 208 *msm* (Garcia 2004, 142; Gracia *et al.* 2006, 11).

Les primeres mencions del jaciment es remunten al 1919, però no serà fins el 1961 quan R. Ripoll, a través del Museu Arqueològic de Catalunya, dirigirà la primera campanya d'excavacions. Al 1979 fou declarat Monument Històric – Artístic d'Interès Nacional. Després de la intervenció de Ripoll, no es tornaran a reiniciar els treballs arqueològics fins el 1985, quan R. Pallarès, F. Gracia i M. Munilla, del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona, emprendran tretze anys consecutius de campanyes, fins el 1997. Amb posterioritat a aquesta data s'ha consolidat i preparat el jaciment per a l'accés del públic, gestionat des del Museu del Montsià i l'Ajuntament d'Alcanar (Garcia 2004, 142; Gilisbars 2006; Gracia *et al.* 2006, 6).

L'assentament presenta una superfície de 2.800 m² aproximadament (Garcia 2004, 142). La seva estructuració urbanística es podria incloure dins la tipologia de xarxa viària radial, ja que presenta una planta oval, que inicialment recorda els poblats d'espai central però que presenta una particularitat: a la part més alta del turó, pel cantó oest, i aprofitant una terrassa natural, es va construir un barri (barri extrem occidental), que comunica amb l'espai central a través d'un carrer, que és el que dona accés al poblat. Aquesta planificació correspon al primer ferro, i es conserva durant el període ibèric, amb la diferència que en aquest moment es construiran un seguit d'estructures a la zona central de l'assentament.

Les diverses campanyes arqueològiques i els estudis realitzats sobre les restes han permès identificar diverses fases d'ocupació entre la segona meitat del segle VII i finals del II aC (Garcia 2004; Gracia *et al.* 2006, 18-22):

- ❖ Fase 1 (segle VII – primera meitat del segle VI aC): és la fase més ben coneguda i la millor conservada. És el moment de construcció de l'assentament amb una planta que recordaria els poblats d'espai central però amb un carrer que circumval·la bona part del tram sud (fig. 78). Les cases, de planta simple, s'adossen al mur de tanca i comparteixen parets mitgeres. Vers el 600 aC es

produeix una destrucció general de l'assentament, el qual serà abandonat fins al segle V aC.

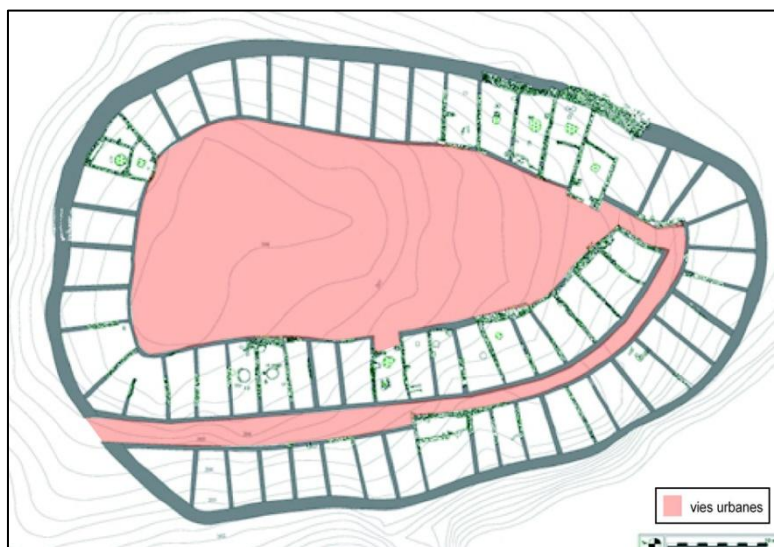

Fig. 78.- Restitució de la planta de la fase del primer Ferro (Garcia 2006, 157, retocada per l'autora).

- ❖ Fase 2 (segona meitat del V aC): aprofiten alguns dels murs que encara es conserven, es compartiment les estances de planta rectangular i simple de la fase anterior i es construeixen els anomenats “edificis singulars” i la torre T3 (fig. 79).

Fig. 79.- Estructures de la fase ibèrica (Garcia 2006, 156, retocada per l'autora).

- ❖ Fase 3 (segle V – II aC): els treballs agrícoles han provocat la destrucció de bona part dels estrats i les estructures d'aquesta fase. Malgrat tot, s'han documentat diverses reformes en alguns habitatges. L'assentament és abandonat a finals del segle II aC.

A la Moleta del Remei s'han pogut identificar una gran plaça i dos carrers per la fase del primer ferro i tres carrers i una possible plaça a la fase ibèrica.

- **Carrer 1:**

Aquesta via, que s'orienta en sentit nord – sud, uneix el carrer d'entrada amb la zona central de l'assentament. Presenta una amplada entre 1,20 m fins a 1,60 m, i un desnivell de 65 cm des del punt d'entrada fins a la zona central (Gracia, Garcia, Munilla 2000).

En l'excavació d'aquest petit carrer es va documentar un banc corregut de 40 cm d'ample. El paviment localitzat, de terra batuda, estava construït directament sobre la roca natural retallada i es data del segle V aC (Gracia 1987). Sobre aquest paviment s'identificà un enllosat en el centre del qual s'apreciava una canalització que serviria per expulsar les aigües del poblat a l'exterior. A la zona més propera a la plaça hi documentaren tres graons, per salvar el desnivell que presentava el terreny natural. Aquests nivells eren coberts per l'enderroc datat entre els segles III i II aC (Gracia, Munilla, Pallarès 1990; Gracia, Garcia, Munilla 2000).

- **Carrer 2:**

El carrer 2 està situat a l'oest de la gran plaça, i juntament amb el carrer 3, circumval·la tot el poblat. Presenta una amplada de 3 m. Aquesta via només es documenta en el període ibèric.

Les excavacions d'aquest carrer van descobrir un banc corregut adossat a les parets dels sectors 22 i 24 (Gracia, Munilla, Pallarès 1989), així com escales d'accés a algunes de les cases d'aquest barri (Gracia, Munilla, Pallarès 1990). La pavimentació del carrer varia segons el tram, de manera que es pot trobar paviment en terra batuda o en lloses, amb el rebaix de la roca mare i anivellada amb rebliment de terra.

○ **Carrer 3:**

Aquesta via, situada a l'est de la gran plaça, representa la continuació del carrer 2, amb el qual formen un carrer de circumval·lació. Per tant, aquest carrer tan sols es documenta en la fase ibèrica. La seva amplada és indeterminada. L'excavació va permetre identificar un paviment de terra batuda, que cobria la roca natural, prèviament rebaixada i anivellada (Gracia, Garcia, Munilla 2000).

○ **Plaça:**

La plaça, situada al centre de l'assentament, presenta una forma trapezoïdal a la qual obren diversos departaments (Gracia, Munilla, Pallarès 1990). En la fase del primer ferro aquest espai central es trobava lliure d'estructures, en la fase posterior sembla ser que aquesta s'ocupa amb diverses estructures, entre elles els "edificis singulars" (Gracia *et al.* 2006, 21). L'accés a aquest espai es fa a través del carrer 1.

Pel que fa al carrer d'accés a l'assentament, malauradament no en tenim cap informació, ja que aquesta zona restava molt arrasada.

5.1.14.- Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell)

La ciutat ibèrica del Molí d'Espígol està situada en el límit nord-oriental de la plana de l'Urgell, en el terme municipal de Tornabous. S'emplaça en un petit promontori a 310 *msm* a 1.700 m al nord-est del nucli urbà (Principal, Bermúdez, Saula 2007, 7). El Molí d'Espígol, datat entre els segles VII i III aC, és un assentament ibèric de primer ordre, el més gran i important de la plana occidental catalana.

La primera referència documentada del Molí d'Espígol data de principis del segle XX, en què la Mancomunitat de Catalunya va promoure l'estudi d'unes ruïnes medievals al cim de la partida d'Espígol (Maluquer de Motes 1986, 7). L'any 1970, Mossèn Antoni Llorens, director del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, va dur a terme la primera intervenció, que continuaria els anys posteriors. Del 1975 fins el 1985 la direcció de les excavacions del poblat va anar a càrrec del professor Joan Maluquer de Motes. No s'hi tornà a intervenir fins l'any 1987, quan Miquel Cura es feu càrrec de la direcció fins el 1994. El 2006, l'arqueòleg Jordi Principal va fer el primer sondeig estratigràfic al jaciment seguint criteris metodològics actualitzats (Principal 2006-2007, 112), i inicià, al 2008, el projecte d'investigació "El Molí d'Espígol, una ciutat ibèrica a les terres de Ponent", dins del qual es va realitzar la primera excavació programada en el jaciment.

L'estudi del jaciment del Molí d'Espígol s'inicià, com hem vist, fa més de quaranta anys, fet que ha comportat un gran volum d'informació que de vegades pot resultar confusa. Miquel Cura plantejà unes fases cronològiques per marcar l'evolució de l'assentament (Cura, Principal 1994, 267-274) les quals, després de les últimes intervencions i els diferents estudis realitzats, es van confirmar tot i que amb alguna variació (Principal, Bermúdez, Saula 2007, 15-22):

- ❖ Molí d'Espígol 4 (final del segle VII – primera meitat del VI aC): d'aquest moment es daten les primeres restes construïdes al lloc, com la muralla 1 amb les torres/bastions de planta rectangular i un mur de contenció anterior, però desconexem la superfície que ocupava (fig. 79).
- ❖ Molí d'Espígol 3 (segona meitat del segle VI – final del V aC): hi ha una modificació total del nucli, amortitzant l'ocupació anterior i construint una segona muralla de parament llis i sense torres. Sembla que apareixeria la primera planificació urbanística documentada a l'accés oest, format per una porta amb rampa i una claveguera de grans dimensions que es creu conduïrien a un carrer, possiblement el carrer 3 (fig. 80).

En aquests moments l'assentament podria cobrir una superfície de 0'8/1 ha.

Fig. 80.- Planta de l'assentament a les fases ME 4 i ME 3 (Principal, Bermúdez, Saula 2007, 17).

- ❖ Molí d'Espígol 2 (finals del segle V – finals segle III aC): en aquest període hi ha un fort creixement i expansió de l'assentament (fig. 81), s'hi distingeixen dues subfases:

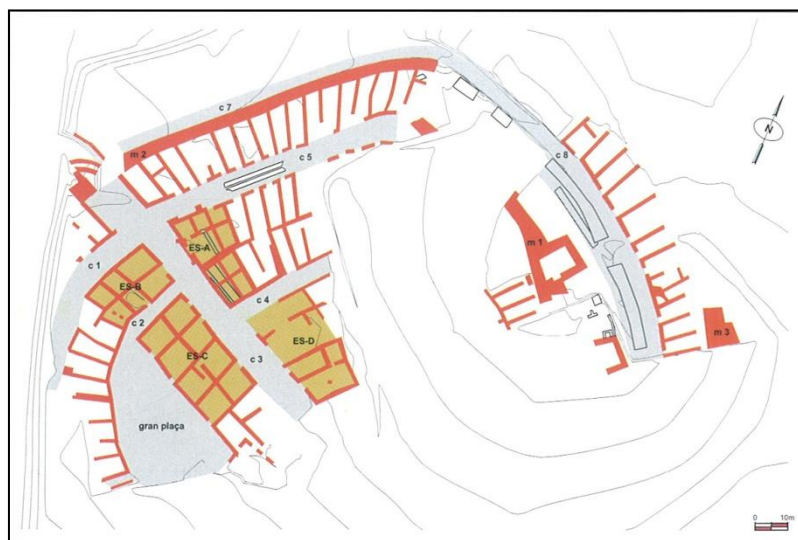

Fig. 81.- Planta de l'assentament a la fase ME 2 (Principal, Bermúdez, Saula 2007, 19).

- Molí d'Espígol 2.2 (segle IV aC): seguint l'organització urbanística anterior es produeix una remodelació i/o construcció de nous barris, que s'estenen més enllà de les muralles, com és el cas del barri est (encara

- per excavar) i del barri nord-est del jaciment. La muralla 2 és parcialment enderrocada i es construeix la muralla 3. Es consolida la xarxa urbana i es construeixen els Edificis Singulars A, B, C i D.
- Molí d'Espígol 2.1 (segle III aC): es modifiquen algunes edificacions. A finals d'aquest segle la ciutat sembla patir un abandó sobtat, i en algunes cases s'han documentat traces d'incendi.
  - ❖ Molí d'Espígol 1 (mitjans segle II – primera meitat del I aC): després d'un període en què no es detecten traces d'hàbitat a la zona es documenten algunes construccions, com una claveguera al carrer 5 i l'ús d'algunes estances, tot i que les muralles estarien amortitzades (fig. 82).

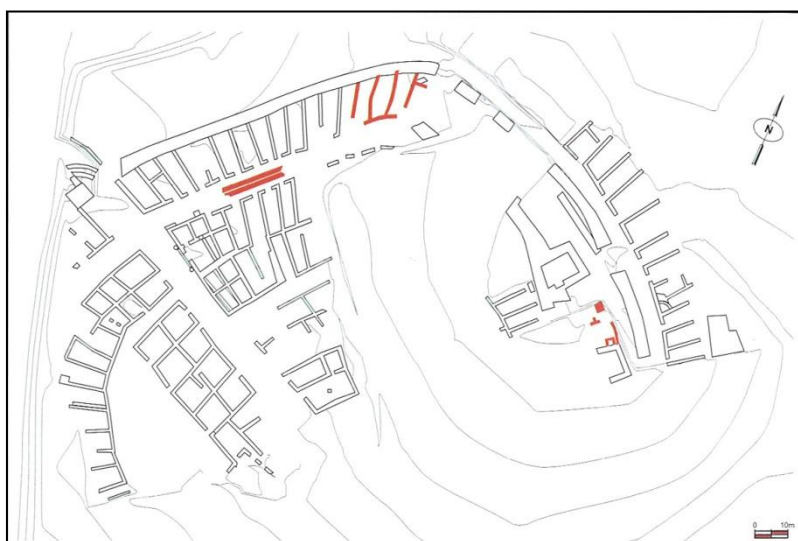

Fig. 82.- Planta de l'assentament a la fase ME 1 (Principal, Bermúdez, Saula 2007, 21).

L'assentament del Molí d'Espígol es caracteritza per tenir una forma ovalada delimitat per unes potents muralles que marquen l'urbanisme interior. Aquest podria incloure's dins el tipus de model urbanístic de xarxa viària ortogonal (fig. 83), amb un carrer que discorre paral·lel a la muralla, seguint un traçat oval, i varies vies que s'entrecreuen creant una quadrícula. De tota manera, l'urbanisme que es veu actualment correspon a la fase ME 2, i són visibles carrers inclús fora de la muralla. Esperem que noves intervencions arqueològiques permetin descobrir la trama urbana completa, que segurament és molt més complexa del que actualment veiem.

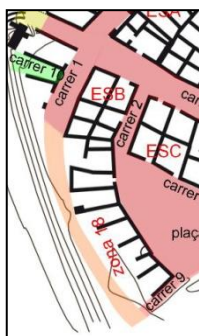

Fig. 83.- Planta general del jaciment del Molí d'Espígol amb els espais públics marcats (cedida per J. Principal, modificada per l'autora).

A l'assentament del Molí d'Espígol s'han pogut identificar deu espais públics, dels quals proporcionen informació òptima set.

L'estudi realitzat als espais públics del Molí d'Espígol ha permès establir tres fases constructives i d'ús per als carrers, que coincideixen amb la fase ME 2. De tota manera, no tots els carrers tenen excavades totes les fases.

○ **Carrer 1:**

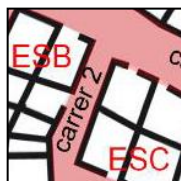
Aquesta via neix al carrer 3, com a prolongació el carrer 5, però no sabem on finalitza. Presenta una amplada de 4 m i s'orienta en sentit nord – sud, aproximadament, ja que discorre paral·lel a la muralla (fig. 84). L'eix fou excavat per A. Llorens als anys '70, de manera que la informació que ens ha arribat és molt pobre (Cura 2006, 25).

Sabem, però, que és un carrer enllosat (Maluquer de Motes *et al.* 1971, 30), encara que només es conserva en el seu tram inicial, al qual obren els sectors de l'Edifici Singular B i les estances del costat oest, en molt mal estat de conservació. Creiem que aquest carrer tindria continuació vers el sud on sembla que hi obre la bateria de cases de la zona 18 i, segurament, la bateria de cases adossada a la muralla, actualment desapareguda. Tindria una datació aproximada entre segle IV i segle III aC.

Fig. 84.- Vista del carrer 1 des del carrer 3.

○ **Carrer 2:**

El carrer 2 s'orienta en sentit nord – sud i presenta una amplada entre 1,90 i 2,20 m (fig. 85). Aquest eix permet la circulació entre el carrer 3 i la plaça, i només hi obre el sector 7 de l'Edifici Singular B.

Mn. Llorens va excavar un primer nivell en aquest carrer que molt probablement no arribà a sòl d'ús, ja que ho féu uns anys més tard M. Cura. Es tractaria d'un paviment de terra batuda datat de finals del segle III aC.

Fig. 85.- Vista actual del carrer 2 des del nord.

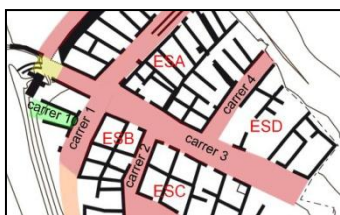
Per sota es documentà un altre paviment, també de terra batuda, datat de mitjans del segle III aC on destaca la identificació d'una estructura semicircular, de 1,8 m de radi, adossada a la paret oest del sector 10, que s'interpreta com un forn (Cura 1987-1988, 15) (fig. 86). Pel material aparegut, molt semblant a la resta del nivell, i la seva forma podria tractar-se d'un forn de pa, com ja va considerar P. Camañes (2008, 195).

Fig. 86.- Vista de l'estructura de forn en negatiu.

Finalment es localitzà un sòl datat a finals de segle IV aC o inicis del III aC, el qual apareixia enllosat com el carrer 3. Actualment aquest enllosat no es pot apreciar ja que s'ha anat cobrint de terra.

○ **Carrer 3:**

Aquesta via, considerada una de les vies principals de l'organització interna de la ciutat, s'orienta en sentit est-oest i presenta una amplada entre 3 i 4 m, aproximadament. Aquest carrer neix a la porta oest de la muralla però desconeixem on finalitza; hi obren els sectors de l'Edifici Singular A, B, C i D. D'aquesta via neixen quatre carrers més: el carrer 1, el 2, el 4 i el 5 (fig. 87).

Tot i que aquest eix fou excavat per A. Llorens i J. Maluquer de Motes, s'han pogut establir tres moments constructius o d'ús:

- ❖ Segona meitat del segle III aC – inicis del segle II aC: En aquest moment el carrer està enllosat, i s'estén, com a mínim, des del sector 15 fins el 21 (Maluquer de Motes *et al.* 1971, 41-42). El nivell del paviment s'identifica a una cota més alta que alguns dels sòls d'ús de

les estances, així doncs en alguns dels sectors de l'Edifici Singular C es s'identifiquen escales per accedir-hi, possiblement degut al desnivell del terreny. Aquest nivell encara es conserva a la zona oriental, davant de l'Edifici Singular C i D.

Fig. 87.- Vista aèria de la zona central de la ciutat amb l'entramat de carrers, el carrer 3 al centre de la fotografia (fotografia de O. Saula).

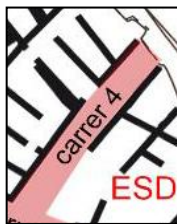
S'hi va poder identificar un molí de vaivé reaprofitat per a l'enllosat (Maluquer de Motes et al. 1971: 41-42). El material aparegut en relació a aquest paviment és difícil d'estudiar ja que l'excavació i el registre d'aquesta zona no va ser massa precisa, però podem dir que principalment es documentà material de magatzem i vaixela d'importació, sobretot vernís negre, i un gran nombre de fitxes, destacant la poca presència de fauna.

- ❖ Primera meitat – segona meitat del segle III aC: aquest nivell es desconeix per la manca d'informació i registre, únicament es té coneixement que en aquest moment la via tenia un enllosat molt matusser, amb pedres disperses (Maluquer de Motes *et al.* 1986, 61).
- ❖ Finals del segle IV – primera meitat del segle III aC: correspon al nivell que actualment es conserva davant de l'Edifici Singular A, B i part del C. D'aquest període es data un enllosat que s'estén per tota la via unint-se als enllosats d'aquesta mateixa cronologia dels carrers 2 i 5. En aquest enllosat cal mencionar la identificació d'una estructura rectangular de 2 x 6 m i uns 25 cm d'alt (fig. 88), davant del sector 17, que sembla correspondre a una vorera que evitaria l'entrada de l'aigua, provinent del carrer 4, dins de l'estança (Cura 2006, 26).

Fig. 88.- Vista del carrer 3 des de l'est, on es pot apreciar la vorera situada davant del sector 17.

○ **Carrer 4:**

Aquesta via s'orienta en sentit nord – sud i presenta una amplada de 3 m. Neix del carrer 3 però desconeixem on finalitzaria (fig. 90). De les cases que obren a aquest carrer només se'n coneix una, corresponent al sector 262.

Fig. 89.- Vista des del nord del carrer 4 un cop excavat (Maluquer de Motes 1986, 8).

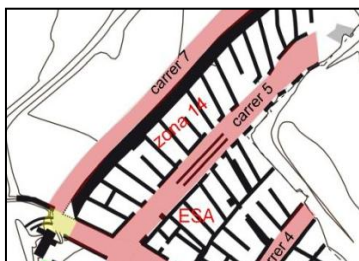
Del carrer 4 només s'ha excavat un nivell, el corresponent a finals del segle III aC, en el qual es va localitzar un paviment de lloses que s'estenia per tota la via⁷ (fig. 89).

Entre el material localitzat hem de destacar les més de 50 fitxes aparegudes, dues cassoletes de cernes, un mànec de banya per a ganivet, ceràmica grisa estampillada amb formes de cranis i una vora de ceràmica amb un grafit (Cura 1989, 15; Cura 1990, 41), en canvi no es troben restes de fauna.

Fig. 90.- Vista actual del carrer 4 des del nord.

o **Carrer 5:**

Aquesta via, orientada nord – sud, amb una amplada entre 3 i 4 m, enllaça la porta oest amb el barri nord. A banda i banda obren les diferents estances, tant de la zona 14 com de la zona 15 o barri de l'Edifici Singular A (fig. 91).

Les excavacions han permès identificar les diferents fases d'ús d'aquesta via, tot i que la informació no ens hagi arribat del tot completa. Sabem que a l'inici de la fase Molí d'Espígol 2, quan es reurbanitza el nucli, aquest carrer, com tots els altres, es troba enllosat. En aquest nivell el material no és massa abundant; les restes de fauna són pràcticament inexistentes; tanmateix, és important el gran nombre de fitxes que hi apareixen. No tenim cap tipus d'informació sobre l'excavació realitzada per Maluquer de Motes en aquest carrer, l'única cosa que en restà són els materials, entre ells ens ha cridat l'atenció l'etiqueta on deia "sota la

⁷ Aquest enllosat fou desmuntat posteriorment, actualment no en queda cap resta.

llar”, per dues raons: perquè el material era exclusivament fauna i per l’aparició d’una llar al carrer (poc comú en el món ibèric català).

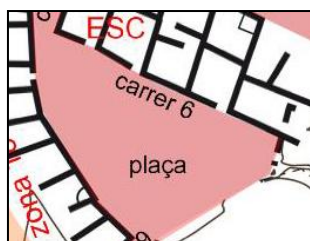

Fig. 91.- Vista del carrer 5 a la cruïlla amb el carrer 3. Al centre, l'Edifici Singular A.

Posteriorment, a mitjans del segle III aC, es documenta un paviment de terra batuda (Maluquer de Motes *et al.* 1986, 61). Entre el material recollit podem destacar la fauna, la ceràmica de cuina, les fitxes, un sílex i un fragment de gresol.

I finalment, a finals del segle III aC, la via es torna a enllosar amb grans blocs de pedra, que segons M. Cura, amortitzaria un tram de la muralla 1 (Cura 2006, 28). Entre el material aparegut, molt abundant, en destaca l’aparició de fragments de bronze i ferro així com l’abundància de fauna, també es va localitzar una pedra activa de molí i una tortera.

○ **Carrer 6 o Gran Plaça:**

Situat al sud del nucli, inicialment s’anomenà carrer 6 quan encara no s’havia excavat amb prou superfície com per identificar la plaça. Tanmateix, a la zona excavada en un principi, corresponent a la façana de la cara sud de l’Edifici Singular C, es va identificar un paviment enllosat a mode de vorera, orientada est – oest, paral·lel al carrer 3⁸. Quan es va procedir a l’excavació en extensió de la zona es va poder comprovar que es tractava d’una plaça amb un sòl de terra batuda (fig. 92), on només obren les estances meridionals de l’Edifici Singular C i el sector 7 de l’Edifici Singular B. La bateria de cases de la zona 18 que queden al sud de la plaça en aquest moment no obren cap a ella sinó cap el carrer 1.

⁸ D’aquest enllosat no en queden restes, sembla ser que fou desmuntat per identificar el nivell anterior.

D'aquest espai només se'n coneix l'últim nivell datat de finals del segle III aC. El material, que apareix de forma molt abundant, és bàsicament de magatzem, però hem de destacar el gran nombre de fitxes de tot tipus de producció (àmfora, ceràmica comuna, ceràmica ibèrica pintada, etc.), alguns fragments de pesos de teler i un fragment de clau de porta davant del sector 18/26. Pel que fa a la fauna, no se'n documenta, exceptuant un conjunt força nombrós trobat davant del sector 34. Finalment, cal esmentar que l'any 1989 Miquel Cura va realitzar a la zona una neteja i identificà un molí rotatori davant del sector 24 (Cura 1989, 43).

Fig. 92.- Vista de la plaça des del carrer 2, a l'esquerra queda l'Edifici Singular C i a la dreta la zona 18.

○ **Carrer 7:**

Aquesta via ressegueix la muralla 2 pel costat oest en sentit nord – sud seguint l'orientació de la muralla (fig. 93), amb una amplada de 2 m, aproximadament. Neix a la porta oest del mur fortificat per finalitzar al nord, en contacte amb el carrer 8.

L'estratigrafia d'aquest carrer ens és completament desconeguda ja que l'excavació en aquesta zona es va realitzar amb màquina, de manera que l'únic que coneixem és un enllosat (el qual també va desaparèixer) datat del segle IV aC (fig. 94), coincidint amb el moment d'expansió de la ciutat, amb la construcció dels barris extramurs a la fase Molí d'Espígol 2. Així mateix, les bateries de cases obririen possiblement pel costat oest, com en el cas del carrer 8 (Cura 2006, 29).

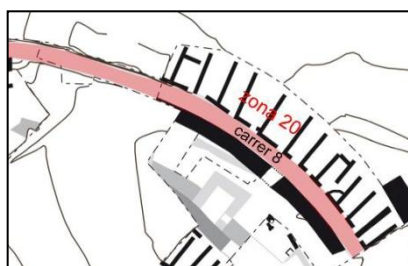

Fig. 93.- Vista actual del carrer 7 des del sud.

Fig. 94.- Vista del carrer 7 en el moment d'excavació (Maluquer de Motes 1986, 15).

○ **Carrer 8:**

Aquesta via s'orienta en sentit est – oest, presenta una amplada entre 2 i 2,5 m on obren la bateria de cases del barri extramurs o zona 20. Discorre paral·lel a la muralla 2 i neix com a prolongació el carrer 7, a l'oest, però no sabem on finalitza (fig. 95).

L'estratigrafia d'aquest eix és complicada ja que fou excavada per Maluquer de Motes i M. Cura, en moments diferents i en petits sondejos. Sabem que possiblement a mitjans o finals del segle III aC estigué enllosat i que el nivell que veiem actualment correspondria a inicis del segle III aC, en què sembla que hi havia un paviment de terra batuda.

Cal destacar d'aquest carrer la gran quantitat de material aparegut, sobretot ceràmica de cuina i molta fauna, entre altres objectes d'ús domèstic, com torteres o pedres actives de molí.

Fig. 95.- Vista del carrer 8.

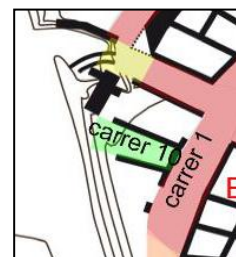
o **Carrer 9:**

Aquesta via la trobem situada a l'extrem de la zona 18, al sud de la plaça, orientada en sentit nord – sud, amb una amplada indeterminada ja que es troba en el límit de l'excavació. L'eix permet la circulació entre el carrer 1 i la plaça.

Aquest carrer va ser excavat l'any 1984, i només se'n va retirar el primer nivell.

Per últim, volem fer una proposta d'un possible accés a la muralla. L'estudi dels espais públics al Molí d'Espígol ens ha permès veure que al costat de la porta oest i a l'oest del carrer 1 obre el que podria ser un carrer. Fou excavat per Mn. Llorens als anys '70, moment en que es considerà una estança més, però en l'estudi de camp realitzat es va poder identificar un enllosat de grans blocs que ens podria indicar l'existència d'aquest espai com una via pública.

5.1.15.- Estinclells (Verdú, l'Urgell)

El poblat ibèric dels Estinclells està situat al terme municipal de Verdú, a la comarca de l'Urgell, sobre un puig de 393 *msm* que presenta una superfície pràcticament plana, on s'emplaça l'assentament, cobrint una superfície de 2.200 m² (Asensio *et al.* 2003, 224; Asensio *et al.* 2005, 467; Jornet 2004-2005; Garcia-Dalmau 2010).

L'existència d'aquest jaciment es coneix des d'inicis del segle XX. Durant un llarg període, aficionats locals van realitzar-hi prospeccions i fins i tot algun sondeig arqueològic, però no fou fins l'any 2000 quan el Centre d'Estudis Lacetans s'interessà per les restes, i l'any 2002 s'iniciaren els treballs d'excavació juntament amb el Museu Comarcal de l'Urgell.

L'assentament fou construït en un únic moment durant el segle III aC (Asensio *et al.* 2010, 57). L'urbanisme dels Estinclells és molt característic, el trobaríem dins de la tipologia d'espai central, ja que la planificació urbana es basa en la construcció d'una bateria de cases separades per parets mitgeres i adossades a un mur de tanca de forma ovalada i amb espai central (fig. 96 i 97). Totes les cases obren a la plaça o espai públic en el qual s'hi ha localitzat una bassa d'aigües pluvials. Cal destacar, però, que l'assentament no es troba urbanitzat en la seva totalitat, sinó que al nord i nord-est no s'han localitzat restes constructives que segueixin l'estructura oval del poblat. Segons els arqueòlegs, en el moment de planificació urbanística es deixà una zona per construir de cara a un futur augment de la població però, per raons que es desconeixen, l'assentament fou ocupat per un breu període de temps en el qual no va arribar mai la possibilitat de construir noves cases/habitatges (Asensio *et al.* 2005, 474).

No obstant, les darreres intervencions descobriren a l'extrem nord – est i separat de la resta d'habitatges una bateria de cinc cases, de menors dimensions, les quals es conserven de forma parcial (Asensio *et al.* 2010, 57).

Fora del que és estrictament urbà i entrant en un tema de caire defensiu, cal que mencionem la localització d'un fossat a la zona de més fàcil accés a mode de barrera (Garcia-Dalmau 2010, 12).

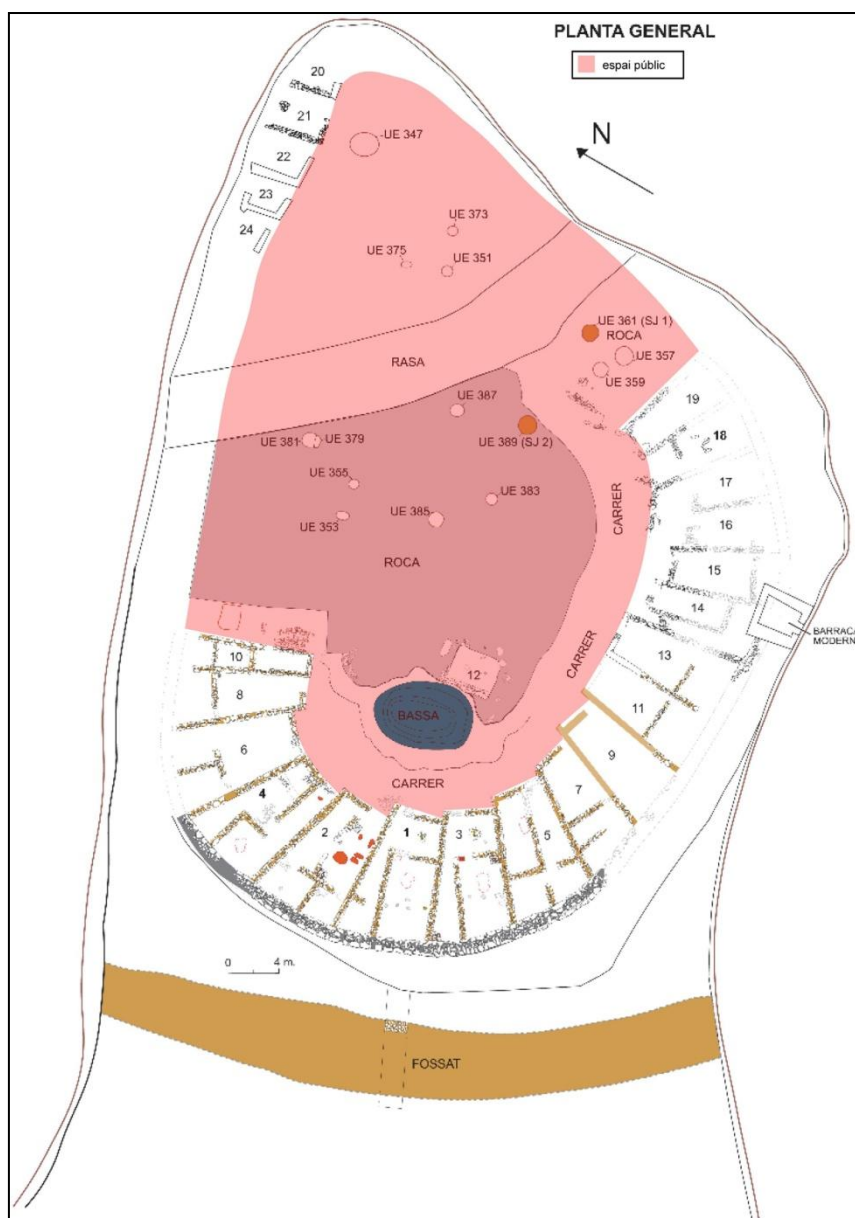

Fig. 96.- Planta de l'assentament ibèric d'Estincells amb l'espai públic definit (modificada a partir de Jornet 2004-2005).

Sembla haver-hi una altra fase urbanística que no segueix el patró descrit anteriorment. Consisteix en un mur rectilini, de poca envergadura, que comença a l'alçada de la casa 6, on s'intueix que podria haver-hi la porta d'entrada al poblat, i s'allarga fins a l'extrem nord del puig (Asensio *et al.* 2009, 126).

Fig. 97.- Vista aèria de l'assentament ibèric (Jornet 2004-2005).

○ **L'espai central:**

Com hem dit a la descripció urbanística, totes les cases obren a un espai central, lliure de construccions, a excepció d'una bassa d'aigua, situada al nord – oest de l'assentament i davant de la bateria de cases (fig. 98). Aquestes estructures per a l'aigua són força comunes en els models urbanístics d'espai central.

Fig. 98.- Vista dels sectors de la zona oest i la bassa (Jornet 2004-2005).

L'espai que queda entre la bassa i la façana de les cases, que mesura entre 2,5 i 3,5 m, ha estat considerat pels arqueòlegs un carrer (fig. 100), així com també l'espai del davant de la resta d'estances (Jornet 2004-2005; Garcia-Dalmau 2010).

L'excavació realitzada entre el 2004 i el 2005 en un tram de la via, davant de les cases 1, 2, 3, 4, 5, 7, va permetre descobrir un enllosat (Jornet 2004-2005)

parcialment conservat (fig. 99), però que possiblement cobria tot el tram de carrer, i que feia pendent vers la bassa. Les cases, que presenten el sòl d'ús a una cota més baixa que la del carrer, accedeixen al ell a través d'uns graons.

Fig. 99.- Vista de detall de l'enllosat del carrer en el moment de l'excavació (Jornet 2004-2005).

Fig. 100.- Vista del carrer i la bassa (Jornet 2004-2005).

En campanyes anteriors es va localitzar una zona enllosada, al costat del sector 10, que presentava una canalització per desviar l'aigua cap a la bassa (fig. 101). Possiblement aquest enllosat seria el mateix que el descrit abans, que com hem dit cobriria tota la via. Al costat d'aquest enllosat va aparèixer una estructura de combustió quadrangular.

Fig. 101.- Vista de l'enllosat amb el canal davant de la casa 10.

Pel que fa a la resta d'espai públic, a la zona nord i nord – est es van localitzar dues sitges i fosses, de les quals no s'ha pogut interpretar la funció.

Aquest gran espai sense construccions que trobem en aquest jaciment possiblement fou l'espai usat per estabular el bestiar, així com també per a les activitats artesanals. Tots dos usos, l'artesanal i el ramader, estarien vinculats a la bassa d'aigua que, com es comprova en l'organització interna, és al voltant del qual gira el poblat. També es posen en relació amb un seguit d'estances que s'han interpretat com d'ús col·lectiu i/o artesanal, com són la bateria de cases quadrangulars del nord i la casa 15, on es localitzà una premsa d'oli (Garcia-Dalmau 2010, 96; Asensio *et al.* 2010; Valenzuela 2010, 87).

5.1.16.- Els Vilars (Arbeca, les Garrigues)

La fortalesa de Vilars està situada dins del terme municipal d'Arbeca, a la comarca de les Garrigues. Ubicada sobre una plana a 300 *msm*, ocupa una superfície interna de 2.164 m² (Alonso *et al.* 2005, 12-13 i 28). La fundació de l'assentament es data del segle VIII aC i perdura fins el segle IV aC.

Tot i que els habitants de la zona ja en coneixien l'existència no va ser fins el 1975 quan el jaciment fou descobert per arqueòlegs. Tanmateix, les primeres intervencions no es realitzaren fins 1985 i 1986. El 1987 passà a ser un projecte del Grup d'Investigació Prehistòrica de la Universitat de Lleida i el 1998 fou declarat Bé Cultural d'Interès Nacional per la Generalitat de Catalunya (Alonso *et al.* 2005, 12).

Els estudis realitzats en aquest assentament han permès establir diferents fases constructives (Alonso *et al.* 1998, 356-357; Alonso *et al.* 2005, 34-35; Junyent *et al.* 2009, 307-334):

- ❖ Vilars 0 (750-675/650 aC): moment de fundació de la fortalesa, i per tant construcció de la muralla amb torres, un camp frisó i un fossat.
- ❖ Vilars I (675/650-550/525 aC): en aquest període es reconstrueixen les cases anteriors, les quals canvien de planta i dimensions, fent-se més llargues i estretes, alhora que es reforcen les torres i la muralla i s'anul·la la porta oest.
- ❖ Vilars II (550/525-450-425 aC): el nucli no creix vers l'exterior i tampoc varia la seva organització urbanística, excepte el traçat d'alguns carrers. Els habitatges es fan més complexos i compartimentats. En aquest moment es construiria la bassa-pou, el fossat i el camp frisó perdien la seva funcionalitat.
- ❖ Vilars III (450/425-375 aC): es documenta una important remodelació: es construeixen, sobre l'assentament anterior, noves cases i un nou traçat viari, tot i que sembla conservar-se l'accés de la porta nord. Es reconstrueix la bassa-pou (aprofitant l'anterior) i el baixador al centre de l'assentament, aprofitant-ne una d'anterior. S'excava un nou fossat amb un mur d'escarpa per tot el perímetre.
- ❖ Vilars IV (375-350/325 aC): és una fase molt mal coneguda i molt mal conservada. D'aquesta fase s'ha documentat l'amortització de la bassa-pou.

L'urbanisme del poblat s'ha conservat, sense grans canvis, des de la seva fundació fins a l'ibèric ple, podent-li atribuir el model urbanístic de xarxa viària radial (fig. 102). Es tracta d'un poblat de planta ovalada, l'interior del qual s'organitza al voltant d'un

espai central, on s'hi localitzà una gran bassa-pou. Adossades a la muralla es documentà una bateria de cases obertes a un carrer que discorre paral·lel a la muralla. Entre el carrer i la plaça s'hi construï un conjunt de petits magatzems, alguns dels quals obren a la plaça i d'altres al l'eix principal. S'han identificat petits carrers secundaris que donen accés a les portes o permeten el pas entre el carrer i la plaça (Alonso *et al.* 2005, 28-19).

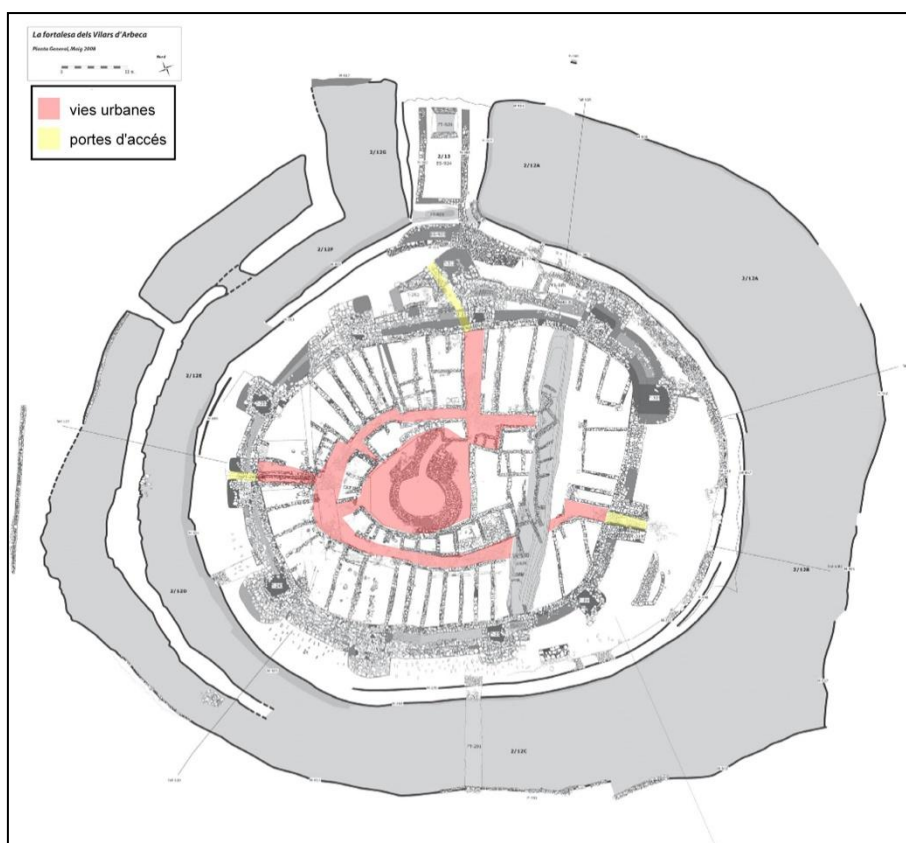

Fig. 102.- Planta de l'assentament de Vilars amb els espais públics marcats (modificada a partir de Junyent *et al.* 2009, 308).

Al jaciment de la fortalesa d'Arbeca s'han pogut identificar cinc espais públics, l'amplada dels quals presenten una mitjana de 1,7 m (Alonso *et al.* 2005):

- **Carrer principal:**

Aquesta via, circular, discorre paral·lel a la muralla, donant accés a les bateries de cases que s'obren a banda i banda d'aquesta (fig. 103).

A la fase de Vilars 0 el carrer es presentava amb un paviment de terra batuda. Entre el material localitzat, ceràmica a mà i poca presència faunística, s'hi identificà un penjoll fet a partir d'una ròtula o un cap de fèmur d'animal.

Fig. 103.- Vista del carrer principal a la zona sud.

Posteriorment, a la fase Vilars I, es localitzà un enllosat i es construí una banqueta davant del sector 2. El material recuperat en aquest nivell no és gaire abundant, es compon de ceràmica a mà i fauna (Alonso *et al.* 1999). La remodelació de les cases, fent-les més allargades, suposa l'ocupació de l'espai públic de la fase Vilars 0 i la conseqüent estretor del carrer (Junyent *et al.* 2009, 312).

Finalment, a la fase Vilars II el carrer es torna a enllosar, en alguns trams s'han pogut identificar voreres (Alonso *et al.* 2005) (fig.104). Entre el material, on ja hi apareix ceràmica de l'ibèric antic, s'hi identificà un fíbula de ressort bilateral (Alonso *et al.* 1998; Alonso *et al.* 1999). En aquesta fase, davant de l'accés cap a la porta nord, s'hi feu una petita ampliació de la via fent retrocedir la façana d'una casa per crear una petita plaça i un forn (Junyent, Lafuente, López 1994, 83; Alonso *et al.* 2005, 29).

Fig. 104.- Vista del carrer principal davant de l'accés a la porta nord i on s'aprecia, a l'esquerra, una vorera.

○ **Espai central:**

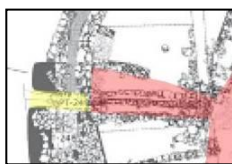
Situat al centre de l'assentament, discorre paral·lel al carrer principal i dona accés a la bassa-pou i algunes de les estances que hi obren.

Només s'ha documentat el nivell de la fase de Vilars II, diferenciant dos moments. El primer és Vilars IIa, on es documentà una potent capa de cendres provinent d'una estructura de combustió al sector 6 de la zona 6. En el sector 3 es pogué identificar un enllosat i una vorera de pedres planes. El segon correspon a la fase Vilars IIb, on el paviment documentat era de terra batuda (Garcés *et al.* 1995).

A la fase Vilars III es desconeix com funcionaria l'espai, només es té coneixement de que en aquest moment es construeix una altra bassa-pou, aprofitant l'anterior, i el baixador, la qual, a la fase Vilars IV, queda amortitzada (Alonso *et al.* 2005, 34-35).

○ **Carrers d'accés a l'interior del poblat:**

- Porta oest:

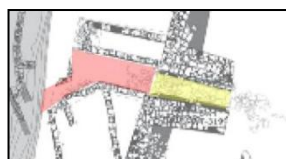
Es tracta d'una porta construïda a la fase Vilars 0, que està flanquejada per dues torres. La porta presenta una amplada entre 70 i 90 cm i dona accés al poblat a través d'un carrer orientat est – oest, amb una amplada entre 1,80 m i 3 m (fig. 105). En aquest carrer es va documentar una canalització en forma d'U que permetria l'evacuació de les aigües procedents del carrer principal cap a l'exterior del poblat (Junyent *et al.* 2009, 312).

Fig. 105.- Vista des de l'exterior de la porta oest restaurada.

Durant la fase Vilars I es construeix un altre canal de desguàs cap a l'exterior amb una coberta de lloses. Poc després la porta s'anul·la; com a conseqüència, el carrer desapareix per convertir-se en una estança privada (es localitzaren tres llars de foc, un forat de pal i una banqueta), tot i que els excavadors no saben com interpretar-ne la funció (Junyent *et al.* 2009, 314).

- Porta est:

En el moment de fundació, a la fase Vilars 0 aquesta porta presenta una llum de 2 m i el passadís que la precedeix arriba als 3,5 m d'ample (fig. 106). No se'n coneix gran cosa més degut al mal estat de conservació d'aquest moment. A la fase Vilars I l'accés pel passadís és fa més estret, 2 m d'ample (Junyent *et al.* 2009, 315).

Fig. 106.- Vista de la porta est restaurada.

A la fase Vilars IIa el passadís d'accés s'enllosa i s'estreny, amb una amplada entre 1,4 i 1,5 m. A la fase posterior, Vilars IIb, l'estructura no canvia però sí que es torna a enllosar (Junyent *et al.* 2009, 322).

Pel que fa el carrer que uniria la porta i l'eix principal en direcció est – oest no hi ha informació.

- Porta nord:

Amb una amplada que oscil·la entre 1 i 1,5 m es construeix, a la fase Vilars II, una porta d'accés al costat nord de l'assentament (fig. 107). Per a realitzar aquesta porta es va perforar la muralla i es va convertir

una casa en una via pública per permetre l'accés a l'eix principal. A la zona de la porta es va documentar un paviment de terra batuda, en canvi el carrer es trobava enllosat (Junyent *et al.* 2009, 316).

Fig. 107.- Vista des de l'exterior de l'assentament de la porta nord restaurada.

5.2.- País Valencià

5.2.1.- Puig de la Nau (Benicarló, Baix Maestrat)

L'assentament ibèric de Puig de la Nau està situat en el terme municipal de Benicarló, a la comarca del Baix Maestrat. El nucli s'emplaça d'alt d'un turó, al sud de la desembocadura del riu Ebre, al bell mig de la plana litoral de Vinarós (Oliver 2006, 9). La cronologia general de l'assentament abraça la segona meitat del segle V i inicis del IV aC, sent abandonat al segle IV aC.

La primera fase d'excavacions s'inicià als anys '70 per part del Servicio de Investigación Arqueológicas y Prehistóricas de la Diputación de Castellón, que es mantingué fins l'any 1989. Les intervencions arqueològiques no es tornaren a reprendre fins el 1996, moment en què comença la segona fase, que durà fins l'any 2004 (Oliver 1999, 351; Oliver 2006, 5-6).

Les excavacions al Puig de la Nau han permès identificar diverses fases d'ocupació (Oliver 2008):

- ❖ Inicis del segle VII aC: són poques les dades recuperades d'aquest moment, s'identifica l'ocupació amb cabanyes de planta circular o oval.
- ❖ Mitjan segle VII aC: es construeix el primer poblat estable, amb edificis de planta rectangular. Les poques restes conservades no permeten conèixer l'estructura urbana del poblat.
- ❖ Primera meitat del segle V aC: es detecta un abandó momentani de l'assentament.
- ❖ Mitjan segle V aC: remodelació total del nucli, amb una nova estructuració urbanística que inclou el sistema defensiu que actualment es pot veure. És el moment d'esplendor del Puig.
- ❖ Vers el 400 aC l'assentament s'abandona.

L'organització interna d'aquest assentament és força complexa, tot i que només es conserva un terç del nucli original degut a l'explotació del turó a finals del segle XIX/inicis del XX com a cantera (Oliver 2006, 9). L'àrea conservada ocupa una superfície de 2000 m², on es poden identificar diverses estances que s'agrupen en illes de cases formant carrers que s'entrecreuen. Podríem situar aquest assentament dins del model urbanístic de xarxa viària ortogonal (fig. 108), la qual s'adapta a la complicada orografia i aprofita la roca natural per a salvar els forts desnivells.

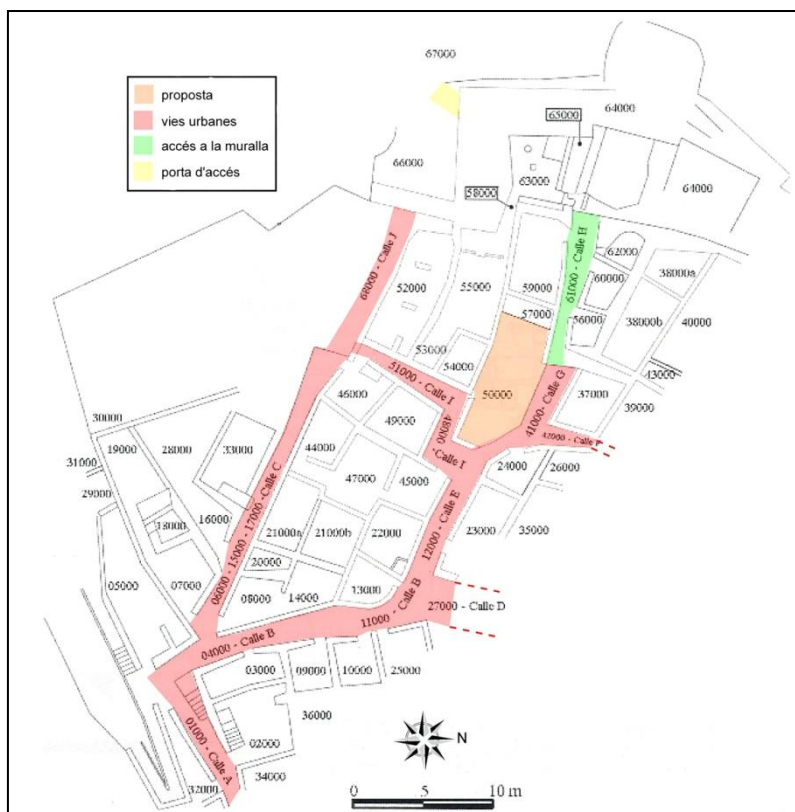
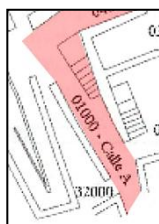

Fig. 108.- Planta de l'assentament del Puig de la Nau amb els espais públics identificats (modificada a partir d'Oliver 2006, 15).

A l'assentament de Puig de la Nau s'han pogut identificar un total de deu espais públics.

○ **Carrer A (recinte 01000):**

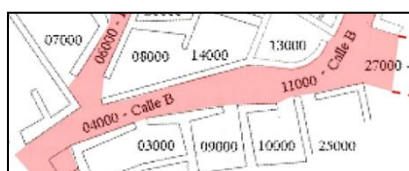
Aquesta via s'orienta en sentit nord-est – sud-oest, presenta una amplada entre 1 i 2,20 m (fig. 109). Es desconeix on s'inicia però sí sabem que finalitza al carrer B. S'ha pogut documentar una vorera de 0,80 m d'ample (Oliver 2006, 120).

En el nivell d'enderroc d'aquest carrer es van poder identificar restes humanes corresponents a una calota cranial d'un jove i altres fragments d'extremitats, molt deteriorades per l'exposició a l'aire lliure (Oliver 2006, 213).

Fig. 109.- Vista del carrer A des de l'est.

○ **Carrer B (recinte 04000-11000):**

Aquesta via s'orienta en sentit nord – sud, presenta una amplada de 1,40 m i un desnivell del 33% (fig. 110). Uneix el carrer A, a l'extrem est del poblat, amb el carrer D i E. Aquesta via

donaria accés a les cases que s'obren a banda i banda.

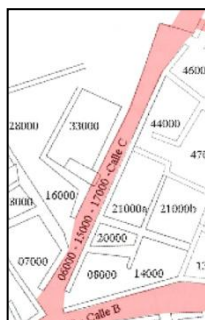

Fig. 110.- 1.- Vista del carrer B a la cruïlla amb el carrer A. 2.- Vista del carrer B en el seu tram final.

A la façana del sector 03000 es va poder identificar una alineació de pedres que l'arqueòleg considera que podrien interpretar-se com un banc corregut o una vorera (Oliver 2006, 120). En el nivell d'enderroc d'aquesta via es van poder recuperar nombrosos fragments ossis (Oliver 2006, 213).

○ **Carrer C (recinte 06000-15000-17000):**

Aquesta via s'orienta en sentit est – oest, presenta una amplada aproximada de 1,5 m, amb un desnivell del 27% salvat per uns graons tallats a la roca natural que donen accés al carrer J (Oliver 2006, 121) (fig. 111). Aquesta via uniria el carrer B amb el J i l'I, obrint-se les cases a banda i banda. D'aquests habitatges en destaca l'edifici format pels recintes 16000, 28000 i 33000, aquest últim els arqueòlegs l'han considerat com un edifici cultural

(Oliver 2006, 142).

En aquesta via també es van localitzar restes humanes en els nivells d'enderroc, entre les nombroses restes en destaquen les vertebres i alguna calota cranial (Oliver 2006, 214).

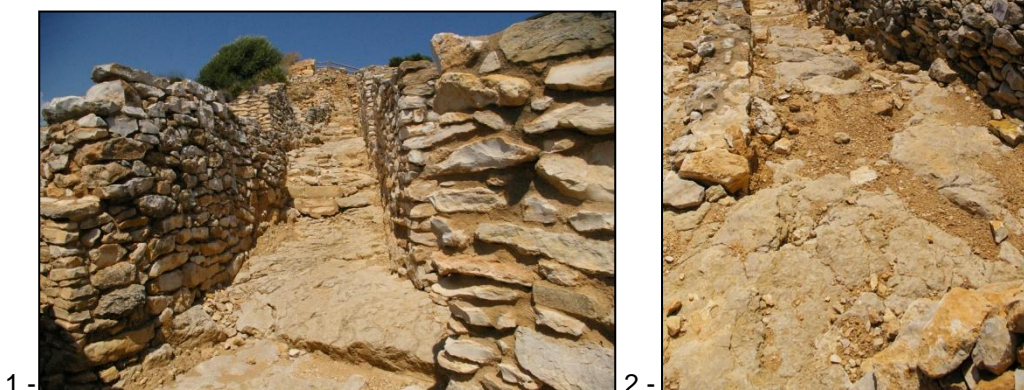
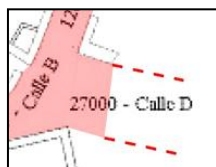

Fig. 111.- 1.- Vista del carrer C des de l'est. 2.- Vista del carrer C des de l'oest.

○ **Carrer D (recinte 27000):**

Aquest carrer es veu afectat per la cantera que destruí part del poblat, per la qual cosa només s'ha conservat un petit tram de la via (fig. 112). Possiblement s'orientaria en sentit nord – sud, presenta una amplada d'1,80 m, neix a la cruïlla entre el carrer B

i E (Oliver 2006, 122).

Fig. 112.- Vista de la cruïlla entre carrer B, E i D.

○ **Carrer E (recinte 12000):**

S'orienta en sentit est – oest i presenta una amplada entre 1 i 1,80 m. Té el seu inici a la cruïlla amb el carrer B i D i finalitza a la cruïlla amb el carrer I, F i G (Oliver 2006, 122) (fig. 113).

Fig. 113.- Vista del carrer E des de l'est.

○ **Carrer F (recinte 42000):**

Aquesta via s'orienta en sentit nord – sud i presenta una amplada entre 1,60 i 0,80 m (fig. 114). Neix de la cruïlla entre els carrers E i G però, de la mateixa manera que el carrer D, aquesta via queda tallada per la cantera fet que no permet conèixer el seu final (Oliver 2006, 122).

Fig. 114.- Vista del carrer F des del sud.

○ **Carrer G (recinte 41000):**

Aquesta via s'orienta en sentit est – oest, presenta una amplada mitja de 0,80 m i una pendent del 20% (Oliver 2006, 122). S'inicia al final del carrer E i acaba al costat de l'estructura UE37003 i una gran pedra (fig. 115). En la seqüència estratigràfica només s'han identificat dos paviments, un seria la preparació d'un paviment localitzat sota el superficial, i l'altre sota l'enderroc (Oliver 2006, 41-42).

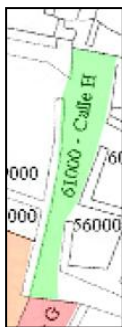

Fig. 115.- Vista del carrer G, a la cruïlla amb F.

Aquest carrer, juntament amb l'H, donen accés a un grup d'estances destinades a la producció i magatzem d'aliments a una escala superior a la domèstica (Oliver 2006, 144).

171 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

○ **Carrer H (recinte 61000):**

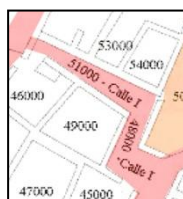

Aquesta via es troba orientada en sentit est – oest, presenta una amplada mitja d'1,60 m, amb un 28% de pendent (fig. 114). Aquesta via uneix el carrer G i la muralla. La seqüència estratigràfica és bastant simple, degut a la localització tant sols d'un paviment el qual quedava cobert per un estrat d'enderroc on s'hi registraren restes humanes, al llarg de tot el carrer, corresponents a quatre individus (Oliver 2006, 215). En aquest carrer també s'hi va documentar un graó.

Fig. 116.- Vista del carrer H des de l'est.

○ **Carrer I (recinte 51000 i 48000):**

Aquest via segueix una orientació nord – sud, tot i que a la meitat de la seva trajectòria fa un gir de 90° vers l'est per tornar a girar cap el nord més endavant (fig. 117 i 118). Presenta una amplada de 2,5 metres a l'extrem nord i de 0,70 a l'extrem sud. Aquest carrer uneix la via E amb la J, punt on es troba una escala d'unió entre el carrer J i el C (Oliver 2006, 122). Aquest carrer dona accés a la illa VI, la qual està formada per la casa del cabdill i un edifici d'ús comunitari (Oliver 2006, 143).

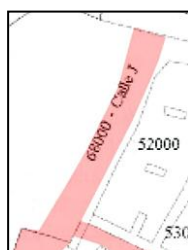

Fig. 117.- Vista del carrer I des del nord.

Fig. 118.- 1.- Vista del carrer I on gira cap el sud. 2.- Vista del carrer I vers el carrer J.

○ **Carrer J (recinte 68000):**

Aquesta via presenta una orientació est – oest amb una amplada mitja d'1 m (fig. 119). Aquest carrer s'inicia a la porta d'accés, s'uneix a l'extrem est amb el carrer C, de la qual el separen dos graons per salvar el desnivell. La seqüència estratigràfica, en aquest cas, no presenta cap mena de complicació: un estrat d'enderroc cobreix el nivell d'ús del carrer. Cal destacar d'aquest la construcció d'una escala que permet l'accés als recintes adjacents. En aquest carrer no aparegué material (Oliver 2006, 96-99).

173 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

Fig. 119.- 1.-Vista del carrer J des de l'est. 2.- Vista del carrer J des de l'oest.

Volem mencionar també l'espai localitzat a la intersecció entre I, E, F i G, anomenat recinte 50000, el qual s'ha considerat com un espai obert (com a mínim el seu costat nord). Segons l'arqueòleg podria tractar-se d'un porxo destinat a un ús comunitari, tot i que aquest espai es troba a un metre de diferència del sòl del carrer (Oliver 2006, 122). El recinte 50000 podria estar vinculat a l'edifici 59000 considerat com una zona de producció alimentària comunitària, ja que en el seu interior s'hi va localitzar un forn, diverses llars i nombrosos molins barquiformes (Oliver 2006, 143).

5.2.2.- Tossal de Sant Miquel (Llíria, Camp de Túria)

La ciutat ibèrica del Tossal de Sant Miquel està situada en el terme municipal de Llíria, a la comarca del Camp de Túria. S'emplaça al vessant i cim d'un turó a 272 *msm*, ocupant un superfície entre 10 i 15 ha (Bonet 1995, 337). Els primers indicis d'hàbitat es daten de l'edat del bronze i perdura fins el segle II aC (Bonet 1995, 505).

Les primeres notícies sobre l'assentament es remunten al 1706, on en un Diari de Memòries es descriu la troballa de ceràmica en superfície. Tanmateix, no fou fins a inicis del segle XX quan s'iniciaren els treballs d'excavació, concretament l'any 1933. Des d'aquell any fins el 1953 es realitzaren diverses campanyes d'excavació i prospecció, tan sols aturades entre 1936 i 1940 a causa de la Guerra Civil. Posteriorment, s'abandonaren els treballs fins el 1994 quan s'inicià la restauració de les restes (Bonet 1995, 35-47).

Els estudis arqueològics han permès establir diverses fases d'ocupació (Bonet 1995, 505-530):

- ❖ Edat del bronze: d'aquest període es coneixen dos assentaments en el mateix turó: la Torreta i Tossal de Sant Miquel. Del primer s'han documentat restes constructives de petites habitacions, aquestes permeten establir com a superfície ocupada 1300 m². En el cas del segon tan sols s'ha pogut recuperar material superficial. En tots dos el material ofereix una cronologia del bronze ple.
- ❖ Edat del ferro i ibèric antic: poques són les estructures documentades d'aquest moment, s'ha identificat una fase d'anivellació de la terrassa dels departaments 56 i 42 que es data de la segona meitat del segle VI aC, per sota es localitzà un nivell d'ocupació datat entre finals del segle VII o inicis del VI aC.
- ❖ Ibèric ple: la fase datada entre la segona meitat del segle V i el segle IV aC és la més mal coneguda ja que les construccions posteriors emmascaren les d'aquest període. Entre els segles III i II aC es documenta el moment d'esplendor de la ciutat i de la qual es visible l'estructura urbana que avui dia coneixem.
- ❖ Ibèric final: es produeixen remodelacions urbanístiques de les quals es coneixen murs que es superposen als de la fase anterior. Entre el 150 i el 175 aC es data la destrucció, incendi i posterior saqueig del nucli. Tanmateix aquest continuarà ocupat, o com a mínim transitat, en els segles II i I aC.

Dins de la tipologia urbanística general, el Tossal de Sant Miquel correspondria al model d'urbanisme en vessant amb una xarxa viària ortogonal (fig. 120), que podríem comparar amb el Puig de Sant Andreu (Ullastret). Les excavacions van descobrir un seguit d'estructures que ocupaven el cim i els vessants sud, est i oest del tossal. Les estances es construeixen en la majoria dels casos buscant la roca natural, en d'altres es creen terrasses artificials, en tots dos casos les terrasses queden separades per carrers que s'adapten a les corbes de nivell (Bonet 1995, 342). Els desnivells entre terrasses es salven amb carrerons, rampes o escales que uneixen els carrers principals (Bonet 1995, 339).

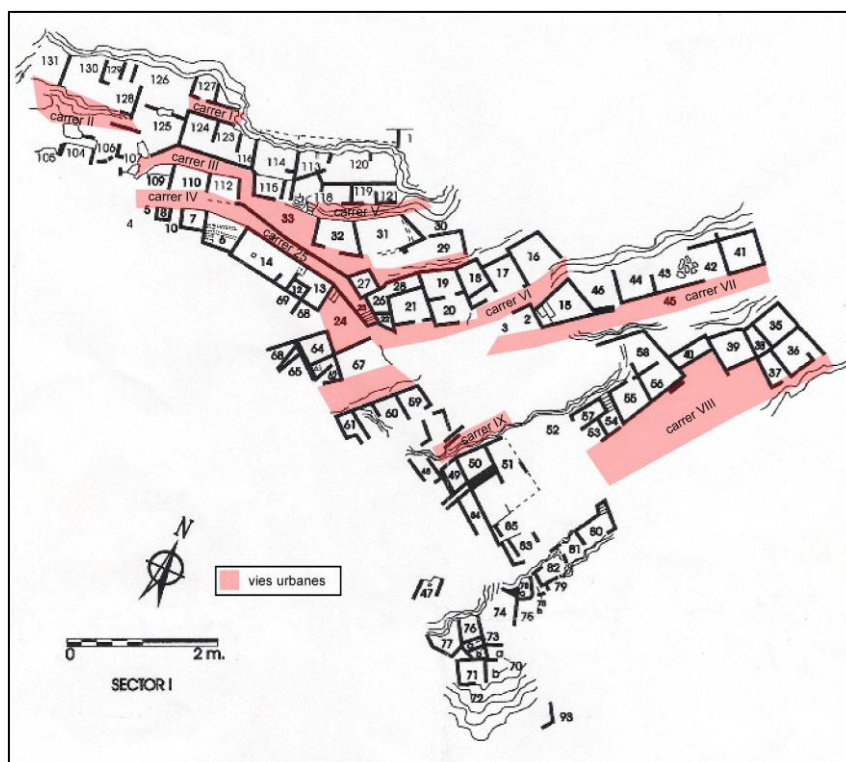

Fig. 120.- Planta general de l'assentament de Sant Miquel amb els espais públics identificats (modificada a partir de Bonet 1995, 41).

Amb els estudis realitzats s'han pogut identificar fins a nou espais públics (Bonet 1995, 343). Com que es tracta d'excavacions antigues són pocs els espais que podem descriure de forma individual. Per aquesta raó farem una descripció general dels carrers i posteriorment descriurem de forma detallada aquells que mostren algun tipus d'informació.

Les vies de les terrasses superiors (carrers I, II, III, IV i V) són més estrets degut al pendent pronunciat i el sòl és més irregular, per aquesta raó es construeixen rampes o escales per a salvar els desnivells. En canvi, a les terrasses inferiors, els espais oberts

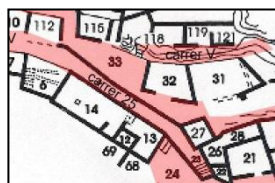

coincideixen amb els afloraments de la roca, convertint-los en zones més àmplies. Tot i que en planta poden semblar espais destinats a places, realment el desnivell és molt pronunciat i és difícil entendre-les com a tal (fig.121).

Fig. 121.- Vista general de la vessant est (carrers VII i VIII), on es pot apreciar el pronunciat desnivell del turó.

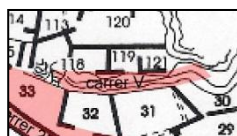
○ **Sector 25:**

Aquesta via s'inicia a la cruïlla entre els carrers VI i X, a través d'una escala, i finalitza al carrer IV, dóna accés a l'illa de cases nº 4, és a dir, els sectors 12, 13 i 14. S'orienta en sentit oest – est i, presenta una amplada entre 0,80 i 1 m.

D'aquest carreró en destaca la gran quantitat de material ceràmic que hi aparegué, principalment de magatzem, però en desconeixem l'estratigrafia, considerant únicament que hi havia 1,90 m de potència (Bonet 1995, 147). Cal mencionar que l'edifici format pels sectors 12, 13 i 14 s'ha identificat com un recinte cultual, fet que li dóna un sentit especial a aquest eix viari així com al sector 24, un gran espai obert davant del sector 13, un pati, des del qual s'accedeix al recinte (Bonet 1995, 366).

○ **Carrer V:**

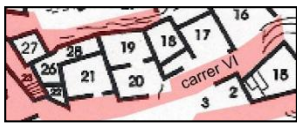

118, 119 i 121.

A aquesta via, molt atalussada, s'accedeix a través d'unes escales construïdes a l'extrem sud. S'orienta en sentit nord – sud, amb una amplada de 0,80 m. Dóna accés als sectors

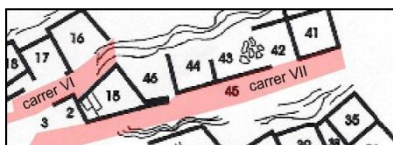
177 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

○ Carrer VI:

Aquesta via s'inicia en un aflorament rocós que impedeix el pas i finalitza al sector 24, d'on neix el carrer 25. Dóna accés als sectors del 16 al 22, als quals s'ha atorgat la funció d'habitatges (Bonet 1995, 367). S'orienta en sentit nord-sud i presenta una amplada aproximada entre 1 i 1,5 m (Bonet 1995, 343).

○ Carrer VII:

Aquesta via s'inicia en punt indeterminat i finalitza al sector 24, dóna accés als sectors 2, 3, 15 i del 41 al 46. S'orienta en sentit nord-est/sud-oest, amb una amplada entre 5 i 10 m (fig. 122).

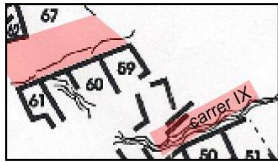
Presenta un sòl de terra batuda de color grisenc, amb un pendent vers el nord-est, per salvar-lo es va esglaonar el terreny. L'excavació va proporcionar molt poc material arqueològic (Bonet 1995, 189).

Fig. 122.- Vista del carrer VII des del sud i des del nord.

○ Carrer IX:

Aquest espai, situat a l'oest de la vessant, és una àrea rocosa amb diferents desnivells (Bonet 1995, 343), orientada en sentit nord – sud i que donaria accés, possiblement, als sectors 59-61.

Cal destacar, la presència de carros a l'assentament està documentada per un seguit de marques de rodes localitzades a les terrasses superiors dels vessants est i oest (Bonet 1995, 343-344). De tota manera els carruatges no podrien accedir a tots els carrers, ja que n'hi ha que no arriben al metre d'amplada o que es presenten molt escarpats.

5.2.3.- Kelin (Caudete de las Fuentes, La Plana de Utiel)

El jaciment ibèric de Kelin està situat al terme municipal de Caudete de las Fuentes, a la comarca de La Plana de Utiel. L'assentament, que ocupa una superfície total de 10 ha., s'emplaça d'alt d'un tossal a 800 *msm*, al sud-oest de la població actual (Mata 1991, 7). Els primers indicis d'hàbitat a la zona es daten del segle VIII-VII aC i es documenta una continuïtat fins el segle II-I aC, allargant fins a època alt medieval (Mata 1991, 187).

Els primers coneixements sobre l'existència de restes antigues a la zona es donen a mitjans del segle XVIII. Durant anys el tossal va ser objecte d'activitats clandestines, fins que l'any 1955, Enrique Pla, realitzà la primera prospecció. L'any següent, el 1956, s'iniciaren les campanyes arqueològiques, seguides d'intervencions els anys 1957, 1959, 1975 i 1979-1980 (Pla 1980, 13). Posteriorment, es van reprendre les activitats arqueològiques a la zona des del 1982 fins el 1986 (Mata 1991, 12-13).

Les excavacions i els posteriors estudis han permès identificar diferents fases ocupacionals (Mata 1991, 15-17):

- ❖ Nivell I: primer moment d'ocupació datat entre els segles VIII i VII aC (Mata 1991, 189). Es documenten alguns espais rectangulars, estances que es troben separades entre elles per estrets carrerons (fig. 123).

Fig. 123.- 1.-Detall dels petits carrerons que separen els habitatges. 2.- Vista general de l'assentament del nivell I.

- ❖ **Nivell II:** continuïtat del moment anterior datat entre la segona meitat del segle VII i segon quart del segle VI aC (Mata 1991, 191) (fig. 124). Es continua documentant el tipus d'organització anterior, és a dir, diferents estances separades per estrets passadissos.

Fig. 124.- 1 i 2.- Vista de dos carrers datats de l'ibèric antic.

- ❖ **Nivell III:** datat entre primera meitat del segle V i el 480 aC (Mata 1991, 193). Aquest nivell s'ha conservat de forma molt desigual segons la zona, on apareixen algunes estances que donen poc material. Moltes de les estructures són tallades o aprofitades per a la construcció de les estances del nivell IV.
- ❖ **Nivell IV:** el més ben conservat, es data entre inicis del segle V aC i el 218-120 aC (Pla 1980, 74). Es documenten un seguit d'estances rectangulars que comparteixen parets mitgeres, formant residències complexes (fig. 125). S'han pogut identificar dos carrers perpendiculars que donen accés a aquestes cases.

Fig. 125.- Vista general de l'assentament de l'ibèric ple.

181 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

- ❖ **Nivell V:** després de la destrucció de l'assentament a finals del segle III aC, sembla que l'àrea constructiva es redueix. Només es va localitzar en un sondeig, on es documentaren dos murs. Aquest període es data entre finals del segle III i I aC (Mata 1991, 195). Cal dir que es documenta material que indica la continuïtat d'hàbitat al tossal en època imperial romana i alt-medieval (Mata 1991, 195).

El model urbanístic de l'assentament de Kelin és difícil de precisar degut a la poca superfície excavada en proporció a la gran extensió del que es considera que ocupa el nucli. Tanmateix, els diferents nivells d'ocupació han proporcionat informació sobre l'evolució urbanística del nucli. Com hem vist, tant en el nivell I com en el nivell II les estances estan separades per estrets passadissos; en el nivell III, tot i la poca documentació existent, s'aprecia un canvi en l'organització interna, ja que les estances passen a estar adossades compartint murs mitgers; no és fins el nivell IV en què s'identifica una estructura urbana clara, amb la creació de dos carrers perpendiculars que donen accés a un seguit de vivendes (Mata 1991, 21) i que ens permeten intuir una xarxa viària ortogonal (fig. 126).

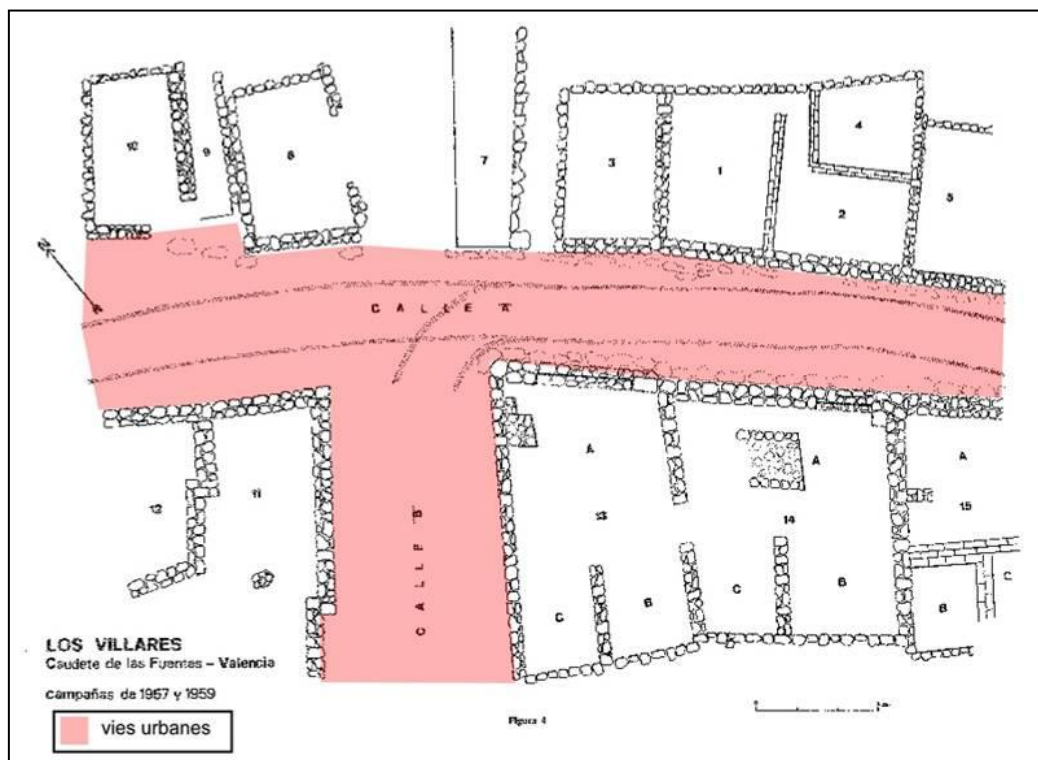

Fig. 126.- Planta del nivell IV de Kelin (modificada a partir de Pla 1980, figura 4).

Per la informació que tenim i pel que s'ha excavat descriurem només els carrers A i B, corresponents al nivell IV.

○ **Carrer A:**

Aquesta via s'orienta en sentit est – oest, amb una amplada que oscil·la entre 2,60 i 3 m (Pla 1980, 47) (fig. 127). Es desconeix el punt d'inici d'aquest carrer així com també on desemboca.

El carrer dona accés a un seguit d'estances que s'obren a banda i banda. Durant l'excavació es van identificar dos estrats, un superficial i un d'enderroc, el qual cobria un enllosat. Cobrint directament el paviment mencionat es van registrar un seguit de taques de cendres i carbons, les quals podrien correspondre a la neteja de les llars de l'interior de les cases, com ja s'ha documentat en altres assentaments.

D'altra banda, es van poder identificar les roderes deixades per la circulació de carruatges. Aquestes roderes mostraven un gir en direcció el carrer B. També es van documentar, davant de les façanes, unes filades de pedres grans i planes col·locades a manera de vorera (Pla 1980, 48).

Fig. 127.- Vista des de l'est del carrer A.

Pel que fa al registre material, davant del sector 2 es va localitzar de forma abundant ceràmica ibèrica molt fragmentada, destacant un vaset caliciforme, un petit *pondus*, una tortera i una mà de morter. Entre els sectors 7 i 10 també aparegué força material ceràmic, on predominaven els fragments de grans

contenidors (Pla 1980, 49). Damunt de l'enllosat es va recollir un kylix àtic que data el paviment del segle IV aC.

○ **Carrer B:**

Aquesta via s'orienta en sentit nord – sud, amb una amplada entre 3,5 i 4 m (Pla 1980, 48) (fig. 128). Neix en perpendicular al carrer A, entre els sectors 11 i 13 però desconeixem on finalitza.

Fig. 128.- Vista des del sud del carrer B.

No tenim cap dada estratigràfica d'aquest carrer que ens permeti aprofundir en l'estudi de l'ús de la via.

5.2.4.- Puntal dels Llops (Olocau, Camp de Túria)

El jaciment ibèric del Puntal dels Llops està situat al terme municipal d'Olocau, a la comarca del Camp de Túria. S'emplaça d'alt d'un turó a 427 *msm*, en un dels estreps de la Serra Calderona (Bonet, Mata 2002, 23) ocupant una superfície total de 960 m² (Bonet, Mata 2002, 26). Les primeres dades d'ocupació es remunten a l'edat del bronze, sobre les restes d'aquest primer assentament es construí el poblat ibèric datat del segle V aC, que s'abandona de forma precipitada a finals del segle III o inicis del II aC (Bonet, Mata 2002, 26).

Les primeres intervencions es realitzaren l'any 1978 i 1979 a càrrec d'Helena Bonet i Consuelo Mata (Bonet, Mata 1981), les quals continuaren dirigint el projecte durant set anys, fins el 1985, quan es va finalitzar l'excavació completa de l'assentament. Les excavacions es realitzaren de forma ràpida degut a les contínues activitats clandestines que estaven destruint el jaciment. Al 1988 es realitzà un projecte de restauració i museïtzació per permetre'n la difusió (Bonet, Mata 2002 5-6).

- ❖ Edat del bronze (aprox. 1690 – 1500 aC): construcció d'un poblat d'*ex novo*. Els habitants construïren, directament sobre la roca mare, una muralla que delimitava l'espai habitat. Van reomplir els desnivells fins aconseguir anivellar el terrenys, sobre el qual es construïren el habitatges.
- ❖ Època ibèrica: es recreix la muralla del bronze i s'anivella el terreny per construir el nou hàbitat.

L'urbanisme que es documenta en aquest assentament és d'espai central (fig. 129). La seva situació dalt d'un petit puig implica la necessitat d'aprofitar al màxim l'espai disponible, de manera que les habitacions es disposen una al costat de l'altra compartint parets mitgeres i adossades al mur de tanca, i obren a una via que permet l'accés als recintes. Entre els sectors 17 i 7 apareix un carreró que suposadament donaria accés a la muralla. Finalment cal mencionar la possibilitat de que el carrer principal desemboqui en una plaça o espai obert com podria ser el sector 16. Aquest es va localitzar molt erosionat, fet que no permet afirmar si realment es tracta d'un espai obert o d'un habitatge (Bonet, Mata 2002, 89).

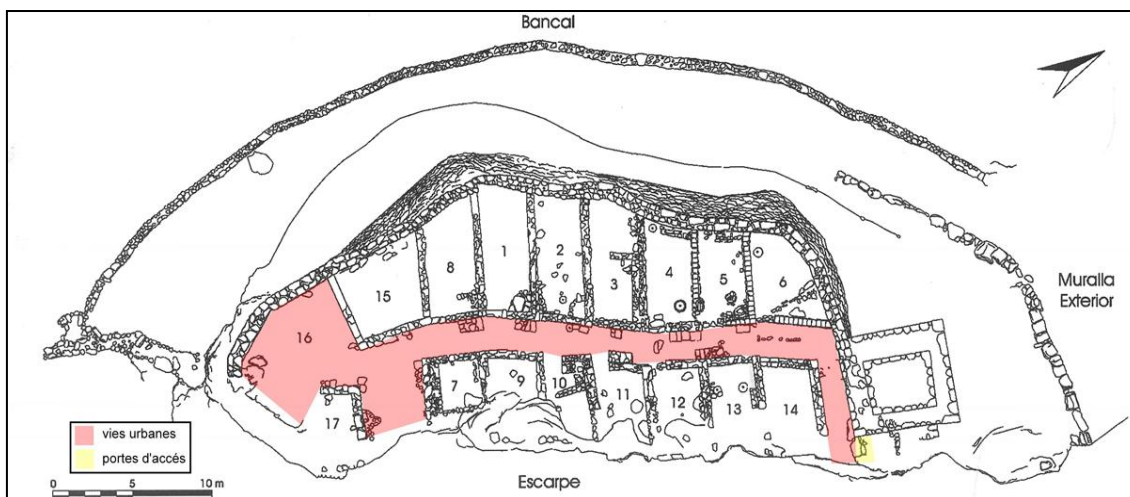

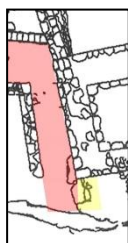
Fig. 129.- Planta general de l'assentament de Puntal dels Llops amb els espais públics identificats (modificada a partir de Bonet, Mata 2002, 9).

És interessant veure l'organització interna del Puntal dels Llops. Els sectors situats a l'oest són els més grans i on es concentren les àrees de treball, contraposades a les estances situades a l'est, que s'han definit com espais de repòs (Bonet, Mata 2002, 36-38).

Aquest tipus d'assentament, construïts en espais reduïts i en punts estratègics, s'interpreten com a nuclis d'una sola unitat familiar (Bonet, Mata 2002, 36) dedicada a l'explotació agrícola i/o ramadera, així com també al control del territori.

L'espai públic es divideix en tres zones: l'entrada i el corredor, l'eix central i el carreró oest – est (Bonet, Mata 2002, 19):

- **Entrada i corredor:**

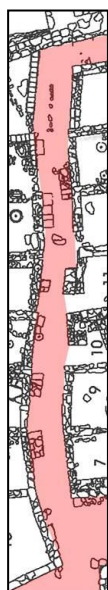
L'entrada està situada a l'est de la torre (fig. 130), i queda delimitada entre aquesta i el talús del turó, formant un passadís entre 1 i 1,5 m d'amplada. L'excavació d'aquesta zona no va aportar material ni prou informació per a l'estudi, ja que es va trobar molt arrasat (Bonet, Mata 2002, 92).

Fig. 130.- 1.- Vista de l'entrada al poblat del Puntal dels Llops. 2.- Vista del passadís d'accés al carrer central.

Pel que fa al corredor d'accés a l'interior de l'assentament tampoc existeixen massa dades. És un estret passadís de 1,5 m d'ample, orientat en sentit est – oest, que permet l'accés des de l'exterior de la talaia al carrer central (fig. 130). L'excavació d'aquest recinte va aportar molt poc material, entre ell es van trobar sencers dos càlats, un vas caliciforme, un plat, una destal de pedra polida i un punxó, concentrats a la zona en contacte amb el carrer (Bonet, Mata 2002, 92).

○ **Carrer central:**

Aquesta via està situada al centre de l'assentament donaria accés a totes les estances situades a banda i banda, s'orienta en sentit nord – sud i presenta una amplada de 2 m (fig.131).

Els sòls d'ocupació de totes les estances disposades a l'oest de l'eix es van localitzar entre 0,50 i 1 m per sota del nivell del carrer, i el desnivell era salvat mitjançant unes escales. En canvi, els sectors situats a l'est, de mida més petita, es troben a la mateixa cota que la via de circulació (Bonet, Mata 2002, 33). D'altra banda, es van identificar escales adossades a les façanes dels departaments que permetien l'accés, segons les excavadores, a un pis superior. Aquestes construccions ocupen bona part de la via, deixant en els trams on es troben un espai de 0,80 m d'ample (Bonet, Mata 2002, 94).

Fig. 131.- Vista general del carrer central.

L'excavació d'aquest carrer va permetre identificar dos nivells d'ocupació per sota dels quals sembla haver-hi un sistema de drenatge format per un rebliment de terra i pedres. Entre el material recuperat cal destacar unes peces de fusta localitzades *in situ* a la façana del departament 12 que revestien el sòcol de pedra per evitar l'erosió de l'aigua de la pluja i protegir de les humitats les parets (Bonet, Mata 2002, 95). D'altra banda es va recuperar abundant material ceràmic com àmfores, tenalles, vasos, gerres, dues olles de cuina, així com espart carbonitzat, claus i una frontissa de ferro, un lingot de ferro, una banya de cérvol amb una inscripció ibèrica i un molí (Bonet, Mata 2002, 97).

○ **Carrer est – oest:**

A aquesta via s'accedeix des del carrer central, s'orienta en sentit est – oest i presenta una amplada de 2,90 m (fig.132). El mur de tanca de la banda est del turó no s'ha conservat, de manera que es fa difícil determinar si el carrer desembocava a una porta o simplement no tenia sortida. Tanmateix, els excavadors opinen que, com a mínim el mur perimetral, hauria d'haver tingut una barbacana que permetés l'evacuació de l'aigua cap a l'exterior, ja que tota el pendent del carrer central va a parar a aquesta via.

L'excavació va donar poc material, entre ell es van localitzar una urna d'orelletes, un plat i un càlat sencers (Bonet, Mata 2002, 101).

Fig. 132.- Vista del carrer est – oest.

5.2.5.- Castellet de Bernabé (Llíria, Camp de Túria)

L'assentament ibèric del Castellet de Barnabé està situat en els estreps de la Serra Calderona, a la comarca del Camp de Túria. El poblat es localitza damunt d'un puig, ocupant una superfície de 1.000 m² (Díes *et al.* 2003, 3-4). Els primers indicis d'hàbitat del lloc es daten de mitjans del segle V aC i finalitza amb una destrucció violenta a finals del segle III inicis del II aC (Guérin 2003, 167).

L'any 1984 s'iniciaren les excavacions al jaciment ibèric atès que el jaciment estava sent objecte d'actuacions clandestines que posaren al descobert algunes de les estructures. En aquell any es feren els primers sondeigs a càrrec d'Helena Bonet; posteriorment, entre 1985 i 1998, la direcció de les excavacions les compartí amb Pierre Guérin, junt amb altres arqueòlegs. L'any 1996 el jaciment passà a ser el camp de pràctiques del "Curso de Arqueología Edetana" fins que al 1998 es completà l'excavació de l'assentament de Castellet de Bernabé (Guérin 2003, 1-2).

Els estudis realitzats en aquest assentament han permès establir tres fases d'ocupació (Guérin 2003, 159-167):

❖ Fase 1 (fig.133):

A): Es tracta del moment de construcció del poblat, datada de mitjans del segle V aC.

B): Abandó d'algunes estructures, datat entre el segle V i IV aC.

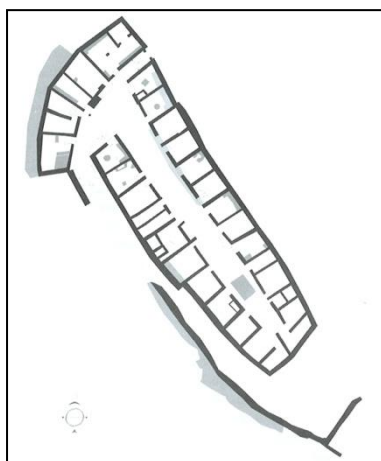

Fig. 133.- Planta de la fase antiga (Guérin 2003, 159).

❖ Fase 2:

A): Es modifiquen algunes estances entre el segle V i IV aC.

B): Un incendi devasta tot el nucli a finals del segle III o inicis del II aC, cobrint la totalitat del carrer i l'entrada principal amb una acumulació de ceràmica.

❖ Fase 3 (fig. 134):

A): Es reconstrueix tot el poblat sense grans canvis, en destaca la construcció d'un mur que separarà els sectors 1, 2, 5, 9 i 22 i el moll adossat a l'oest del sector 22; finalment, es tapia parcialment la porta principal per impedir l'entrada de carruatges. Aquest moment es data de finals del segle III – inicis del II aC.

Fig. 134.- Planta de la fase recent (Guérin 2003, 160).

B): Es produeix una destrucció violenta de l'assentament, es detecta un nivell d'incendi que el cobreix per complet. A les zones d'accés s'hi localitzaren armes. Aquest moment final d'abandó es data de finals del segle III – inicis del II aC.

El poblat presenta una forma aproximadament rectangular, amb un urbanisme d'espai central (fig. 135), a causa de la poca superfície de què disposa. Les cases es construeixen adossades al mur de tanca, separades per parets mitges i permetent la circulació per l'espai central, lliure de construccions, a excepció d'una cisterna, a l'extrem sud-est, element molt recurrent en aquest tipus de model urbanístic.

Fig. 135.- Planta general de l'assentament amb els espais públics identificats (planta modificada a partir de Díes *et al.* 2003, 9).

○ **Plaça:**

Situada just després de la porta principal, presenta una forma triangular, orientada en sentit est – oest i ocupa una superfície de 55 m². Aquest espai permet l'accés al carrer central i als sectors 6, 7, 8, 3 i 12 (fig. 136).

A la plaça es van localitzar els dos nivells de destrucció identificats a la resta de l'assentament, com hem vist tots dos datats de finals de segle III – inicis del II aC. El més antic corresponia a un paviment de terra batuda cobert per una capa de cendres barrejades amb abundant material, principalment àmfores i tenalles, i restes de fauna. L'últim paviment també es localitzà cobert de material ceràmic molt fragmentat, malacofauna i ossos (Guérin

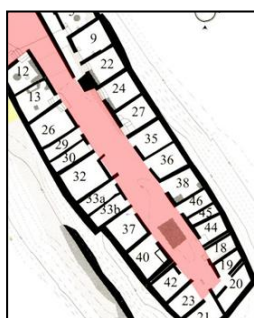

2003, 76-77). Entenem que aquesta quantitat de material està, sense dubte, relacionada amb la funcionalitat dels sectors que envolten la plaça, com són el sector 6, considerat un molí d'oli, pràcticament durant tota la vida del poblat fins a la reforma final, quan es converteix en un habitatge; el sector 7 amb una funció de graner i el sector 8 com a rebost (Guérin 2003, 264-265).

Fig. 136.- Passadís d'accés a la plaça i plaça.

○ **Carrer:**

Aquesta via s'inicia davant del sector 12, on acaba la plaça, i finalitza al final del poblat, davant dels sectors 20 i 21. Presenta una amplada entre 3 i 4 m i una orientació en sentit nord – sud (fig. 137).

L'excavació d'aquest espai va permetre identificar, pràcticament en tota la seva superfície, els dos nivells d'incendi que arrasaren el poblat, de manera que es va poder localitzar *in situ* abundant material ceràmic, que es presenta concentrat en zones concretes (Guérin 2003, 96-102).

En efecte, la major concentració de material es troba des de l'alçada del sector 24 fins al 32. Aquesta acumulació no és casual ja que en aquesta zona es localitzen els espais d'ús comunitari: el sector 24 s'ha identificat com un forn de pa fins a la fase recent en què es converteix en un habitatge; el sector 27 és un graner i el

sector 32 un espai per moldre, vinculat als magatzems 29 i 30 i posteriorment 33a i 33b (Guérin 2003, 267-268). No hi ha dubte que el material recuperat en el carrer està relacionat amb l'ús d'aquests espais, es veu de forma molt clara en el sector 24 en què el material es concentra a la façana d'aquest i en canvi no n'apareix a la façana del sector 26, identificat com una possible casa. Més endavant, a partir del sector 36, el material és molt escàs coincidint amb la zona residencial (Guérin 2003, 106-107 i 267).

Fig. 137.- Vista del carrer central des de l'est i des de l'oest.

Cal mencionar la construcció d'una bassa davant del sector 36, que es relaciona amb el sector 38, considerat un estable (Guérin 2003, 107). També trobem entre els sectors 40 i 46 una cisterna que proveiria d'aigua a la població (Guérin 2003, 152-153). També volem fer esment de la identificació d'una filera de forats de pal a partir del sector 32, que els arqueòlegs han interpretat com el suport d'una canalització que conduiria l'aigua de la pluja cap a la cisterna (Guérin 2003, 95).

Destaca d'aquesta via l'apropiació que es fa de l'espai públic després del primer incendi, construint el mur que unirà els sectors del costat est i un moll de tovots davant del sector 22, que tanca l'entrada a aquest conjunt, fent més estret el carrer en aquest punt (Guérin 2003, 73-108).

Hem de mencionar la troballa d'una empunyadura de *caetra* a la zona de l'entrada principal, juntament amb una gran quantitat de material ceràmic i fauna. Aquests

materials es relacionen amb la defensa del poblat en la seva última destrucció (Guérin 2003, 75 i 335). La localització d'armament a les portes de l'assentament també s'ha documentat en el cas del poblat ibèric de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès).

5.2.6.- La Bastida de les Alcusses (Moixent, la Costera)

El jaciment ibèric de La Bastida està situat al terme municipal de Moixent, a la comarca de La Costera. S'emplaça dalt d'un puig des d'on es domina el Pla de les Alcusses, a 741 *msm* (Fletcher, Pla, Alcacer 1965, 13; Díes, Álvarez 1997, 147). Els primers indicis d'hàbitat es daten de finals del segle V o principis del segle IV, però no presenta gaire continuïtat ja que la destrucció de forma violenta del nucli es data del 325 aC (Díes, Álvarez 1997, 147; Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 239).

Les primeres notícies sobre aquest assentament les proporciona Luís Tortosa l'any 1909, però no fou fins el 1928 quan s'iniciaren les intervencions arqueològiques, que duraren fins el 1931, dirigides per Isidro Ballester i on participà Lluís Pericot, entre altres. Al 1952 N. Lamboglia hi feu un petit sondeig. Entre 1931 i 1975, exceptuant el sondeig mencionat, es van interrompre les excavacions. Aquell any 1975 s'inicià el procés de protecció i reconstrucció de la zona i el 1990 començà altre cop el projecte científic que actualment encara continua (Díes, Álvarez 1997, 148; Bonet 2011, 11-29).

L'urbanisme que es pot veure a l'assentament de la Bastida correspon al model de xarxa viària irregular (fig. 138 i 139). La zona escollida per a l'assentament permet la construcció en extensió de les illes de cases. Sense entrar en massa polèmica, sembla que primerament es construiria la muralla, l'eix intern que uneix la porta oest amb l'est seria el punt de partida que marcaria la construcció dels habitatges, creant una xarxa de carrers i places paral·lels i perpendiculars al principal.

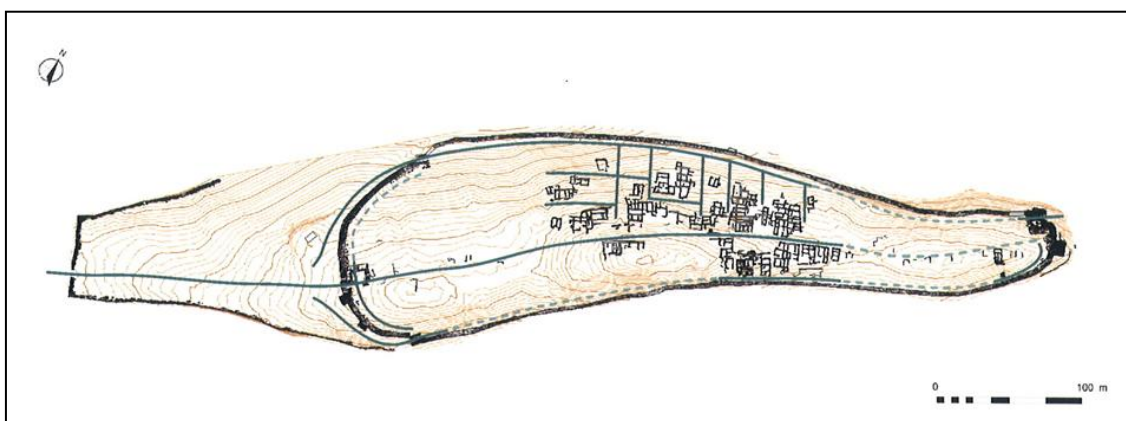

Fig. 138.- Planta on s'aprecien els principals eixos viaris. Es pot apreciar la via que uneix la porta oest amb l'est i creua tot el nucli sense que quedi tallada per cap construcció (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 87).

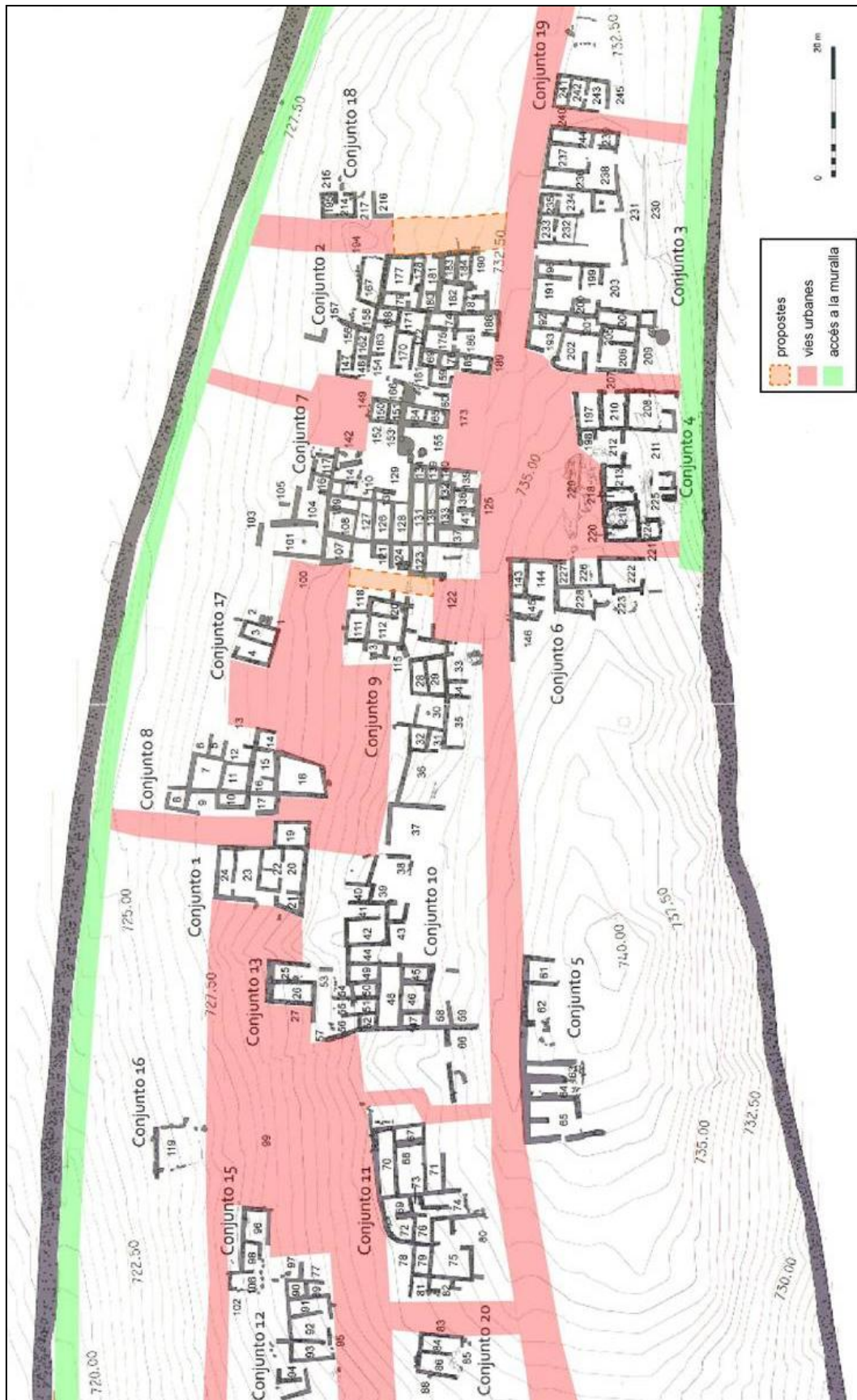

Fig. 139.- Planta de la zona d'hàbitat amb les places i els carrers identificats (modificada a partir de Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 65-66).

La manca d'informació sobre les excavacions de cada carrer no ens permet realitzar l'anàlisi descriptiva extensa de cada espai públic:

○ **Carrer principal:**

Aquesta via uneix la porta oest amb l'est, creuant de punta a punta l'assentament. De manera que la seva orientació és en sentit est – oest.

Per ser la via principal a banda i banda del carrer es localitzen els edificis més rellevants: al costat sud el conjunt 5, identificat com un edifici públic o residència aristocràtica, i altres residències de planta complexa (Bonet, Mata 2009, 117); i al costat nord, davant del conjunt 4, s'obre un gran espai públic i un grup d'estances (fig. 140, 141).

En aquest punt d'eixample, on sembla obrir-se una gran plaça, es localitza un forn i una base de molí rotatori (dep. 155) d'ús col·lectiu (fig. 140). Les estances situades a banda i banda d'aquest forn han estat identificades com un gran magatzem (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 89; Bonet, Soria, Vives-Ferrándiz 2011, 141) que possiblement també fossin d'ús col·lectiu.

Fig. 140.- Vista general de la plaça central, a l'extrem esquerre s'aprecia el forn comunitari.

Fig. 141.- Vista del costat oposat de la plaça central, mirant cap el conjunt 4.

○ **Carrers secundaris:**

Són diversos els carrers secundaris localitzats a la Bastida. La majoria d'ells presenten una orientació en sentit nord – sud, els quals uneixen el carrer principal amb el pas de ronda, i d'altres, amb una orientació est – oest, permeten la circulació entre carrers secundaris.

Alguns d'aquests carrers han vist afectat el seu recorregut per ocupacions privades de l'espai públic. S'ha documentat que la necessitat d'ampliació dels magatzems suposa, en alguns casos, la construcció de nous espais destinats a aquest fet ocupant la via pública (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 89). Aquestes ampliacions poden anar destinades a l'ús comunitari, però també s'ha documentat l'ocupació de l'espai públic per a ús privat, per exemple en els conjunts 8 i 2 (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 91).

S'han pogut identificar fins a tres places, la situada entre el conjunt 4 i 7 que, com ja hem mencionat, la creua el carrer principal; una segona entre els conjunts 10, 11, 12, 15 i 16 i una tercera entre els conjunts 1, 8, 9 i 10 (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 86). Aquesta última, anomenada espai 100, és interessant pel material localitzat en ella: guaspes, que s'han interpretat en molts casos com a elements no tan sols per llances sinó també per a bastons (Quesada 2011, 207), llances, arreus de cavall i beines d'espases, això pel que fa a l'armament, però també s'han trobat un plom escrit (Hoz 2011, 225) i nombrosos pesos de teler. No gaire lluny, als sectors 1 i 2, també van aparèixer abundants pesos de teler i fusaioles i en el sector 118 unes tisores d'esquil·lar (Bonet, Soria, Vives-Ferrándiz 2011, 171). Deixant de banda la gran concentració d'armament en aquest espai, clar dir que

els elements destinats als treballs tèxtils podrien indicar l'especialització d'aquesta gran zona oberta envoltada d'habitatges i magatzems comunitaris a aquesta activitat, contraposada a la zona de producció d'aliments comunitària que hi ha a l'altre costat del conjunt 7.

○ **Camins de ronda:**

S'han documentat dos camins de ronda, un al nord que uneix la porta nord amb la porta est, i un al sud que comunica la porta sud amb l'extrem del carrer principal a l'est. Com el seu nom indica, aquestes dues vies voregen la muralla i possiblement servien per facilitar el trànsit dins de l'assentament (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 85).

Al sud del conjunt 3, al qual s'hi podria accedir des del carrer principal i des de el camí de ronda sud, es localitza una petita plaça on s'ha documentat una estructura associada a un petit magatzem (Bonet, Soria, Vives-Ferrándiz 2011, 142), de difícil interpretació (fig. 142). Entre el material recuperat de l'excavació s'hi trobaren platets de balança de bronze (Álvarez, Vives-Ferrándiz 2011, 191) que podrien indicar la funció comercial d'aquest espai.

Fig. 142.- Vista de l'espai públic entre la muralla i el conjunt 3.

Finalment només queda comentar les troballes realitzades durant les excavacions del 2010 a la Porta Oest (fig. 143). En aquest espai es va localitzar una estructura, amortitzada posteriorment per la construcció de la muralla (finals del segle V- inicis del IV aC), que s'ha identificat com un edifici públic monumentalitzat. Sobre el paviment d'aquesta construcció, però per sota del de la Porta Oest, es va trobar un dipòsit intencionat d'armes, ofrenes alimentaries i vasos ceràmics, tot cremat junt a estructures de fusta i ferro (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 240).

Fig. 143.- Vista de la Porta Oest.

No cal dir que aquest descobriment és importantíssim atès que no s'ha documentat en cap altre assentament, a excepció del localitzat a l'Esquerda tot i que la funció i les circumstàncies eren diferents.

5.2.7.- Puig d'Alcoi (Alcoi, Alcoià)

El poblat ibèric del Puig d'Alcoi està situat al municipi d'Alcoi, a la comarca de l'Alcoià. L'assentament es localitza sobre un promontori de 890 *msm* (Rubio Gomis 1985), la poca extensió excavada no permet encara conèixer la superfície que ocupava. L'hàbitat ibèric es data entre els segles V i III aC, tot i que s'ha trobat indicis d'ocupació durant el bronze final (Rubio Gomis 1985, 150-152).

L'assentament és conegut des de finals del segle XIX. S'hi realitzaren diverses prospeccions arqueològiques entre els anys '20 i '50 del segle XX, a càrrec de C. Visiedo i V. Pascual, l'últim dels quals, al 1959, hi realitzà una excavació. M. Tarradell l'any 1964 també hi intervingué amb una campanya arqueològica. En els anys '80, F. Rubio dirigí un parell de campanyes, però no fou fins el 2004 quan s'inicià un nou projecte, centrat en l'excavació de la torre i posteriorment, entre 2007 i 2008, la seva consolidació i restauració. Aquest projecte fou dirigit per I. Grau i J. M. Segura (Grau, Segura 2010, 81-82).

La manca d'excavacions en extensió no permet, encara, definir l'urbanisme d'aquest assentament (fig. 142). S'han documentat tres grups de cases, un carrer i un espai obert, el qual podria tractar-se d'una plaça, i un sistema de defensa en la zona més accessible del turó (Grau, Segura 2010).

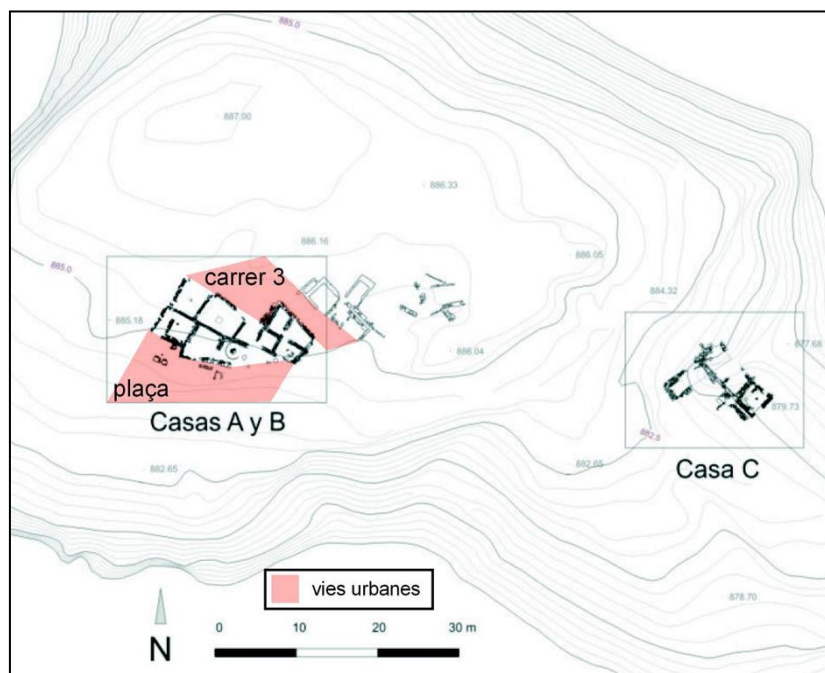

Fig. 144.- Planta general de l'assentament de Puig d'Alcoi (cedida per I. Grau, retocada per l'autora).

Pel que fa a les fases d'ocupació de l'assentament, se'n coneixen dues (Rubio Gomis 1985, 150-152):

- ❖ Fase bronze final: es creu que fou un assentament habitat durant un curt període de temps vers l'any 1000 aC.
  - ❖ Fase ibèrica: datada entre finals del segle V i mitjans del segle III aC
- **Espai obert o plaça:**

Al sud – sud-oest de les cases A i B es va identificar un espai obert al qual hi obriria aquesta residència (fig. 145). Entre els forats naturals de la roca mare es van poder identificar nivells de paviment de terra endurida i algunes construccions de difícil interpretació.

Fig. 145.- Vista general de l'espai obert o plaça.

En aquesta zona s'han identificat possibles estructures de transformació, tot i que la seva funció és indeterminada. Es tracta de diferents construccions que responen a una cubeta rectangular de fang blanc voltada de pedres, juntament amb una estructura circular delimitada per pedres que s'han interpretat com un forat de pal. Una altra està definida per dos rectangles de 1m² aproximadament, amb un rebliment de fang blanc, junt als quals hi aparegué una àmfora col·locada entre les roques. Finalment, es documentaren un grup de pedres que emmarcaven un espai rectangular arrebossat amb fang blanc de 80 x 80 cm⁹.

El material recuperat d'aquesta zona correspon, principalment, a ceràmica de taula.

⁹ Informació inèdita facilitada per el Dr. Ignasi Grau.

Cal que destaquem d'aquesta zona el sector 6000, el qual s'ha interpretat com un pòrtic o espai semi-cobert, on sembla ser que es concentrarien les activitats domèstiques de la casa A. S'hi han documentat instal·lacions pel processat del gra, com un banc de molí, i la preparació d'aliments, així com pesos de teler i fusaioles.

Cal destacar que durant el segle IV aC l'ampliació de la casa B, amb la construcció de diverses estances, suposa l'ocupació de la plaça pels costats est i sud, reduint així aquest espai.

○ **Carrer 3:**

Aquest carrer fou excavat en els anys '70, que inicialment es considerà una cambra. Els estudis posteriors el van identificar com un carrer situat entre les cases 1 i 2 y les 4 i 5, és a dir, entre la casa B i les estances del costat nord (fig. 146).

La via s'orienta en sentit est – oest, amb una amplada aproximada de 2,6 m. Dóna accés a diverses cases que obren a banda i banda, però desconeixem on neix i on finalitza el seu recorregut.

Fig. 146.- Vista del carrer 3.

També desconeixem completament l'estratigrafia d'aquest carrer, tanmateix el material ceràmic recuperat de les excavacions de V. Pascual es presenta molt fragmentat i amb un gran nombre de ceràmica d'importació (Rubio Gomis 1985, 129).

5.2.6.- L'Oral (Sant Fulgenci, Baix Segura)

El jaciment ibèric de l'Oral està situat al terme municipal de Sant Fulgenci, a la comarca Vega Baja Segura. S'emplaça d'alt d'un petit puig de cim planer a 40 *msm*, i ocupa una superfície aproximada d'1 ha (Abad, Sala 1994, 183), ja que la zona occidental s'ha perdut pels treballs d'una pedrera propera (Abad, Sala 1993, 2). L'ocupació i construcció de l'assentament es data de finals del segle VI - inicis del V aC (Abad, Sala 1993, 192).

Les primeres mencions que fan referència a l'existència d'aquest assentament daten de l'any 1926 a càrrec de Pedro Ibarra i al 1930 per J. Senet. Al 1980 Lorenzo Abat va realitzar a la zona prospeccions arqueològiques que van comportar l'inici de l'estudi d'aquest assentament. El 1981 començà la primera fase d'excavacions arqueològiques. Tot i presentar-se diversos problemes administratius, perduraria fins el 1986 (Abad, Sala 1993, 2; Abad, Sala 2001, 13). La segona fase del projecte va començar el 1993 i finalitzà l'any 2000, a càrrec per Lorenzo Abad i Feliciano Sala (Abad, Sala 2001, 17-18).

Les excavacions i els estudis posteriors han documentat únicament un nivell d'ocupació, abandonant-se a inicis del segle V aC de forma pacífica (Abad, Sala 1993, 234).

L'assentament de l'Oral s'emmarca dins d'un urbanisme de xarxa viària ortogonal (fig. 145). A la muralla, que envolta tot el límit del turó, s'adossa una bateria de cases que comparteixen murs mitgers i que obren a un carrer que discorre paral·lel a la muralla. D'aquesta via neixen d'altres perpendiculars, que s'entrecreuen, creant així illes de cases (Abad, Sala 1993, 233; Abad, Sala 1994, 187). La distribució dins de l'assentament d'aquestes cases, que tant poden ser complexes com simples, sembla mostrar certes diferències socials. Adossades a la muralla es localitzen una bateria de cases de planta complexa amb pati, a les quals s'hi accedeix pel carrer principal III-IV (Sala, Abad 2006, 25), i dos habitatges més amb aquestes característiques es troben al barri central de l'assentament (Sala, Abad 2006, 32).

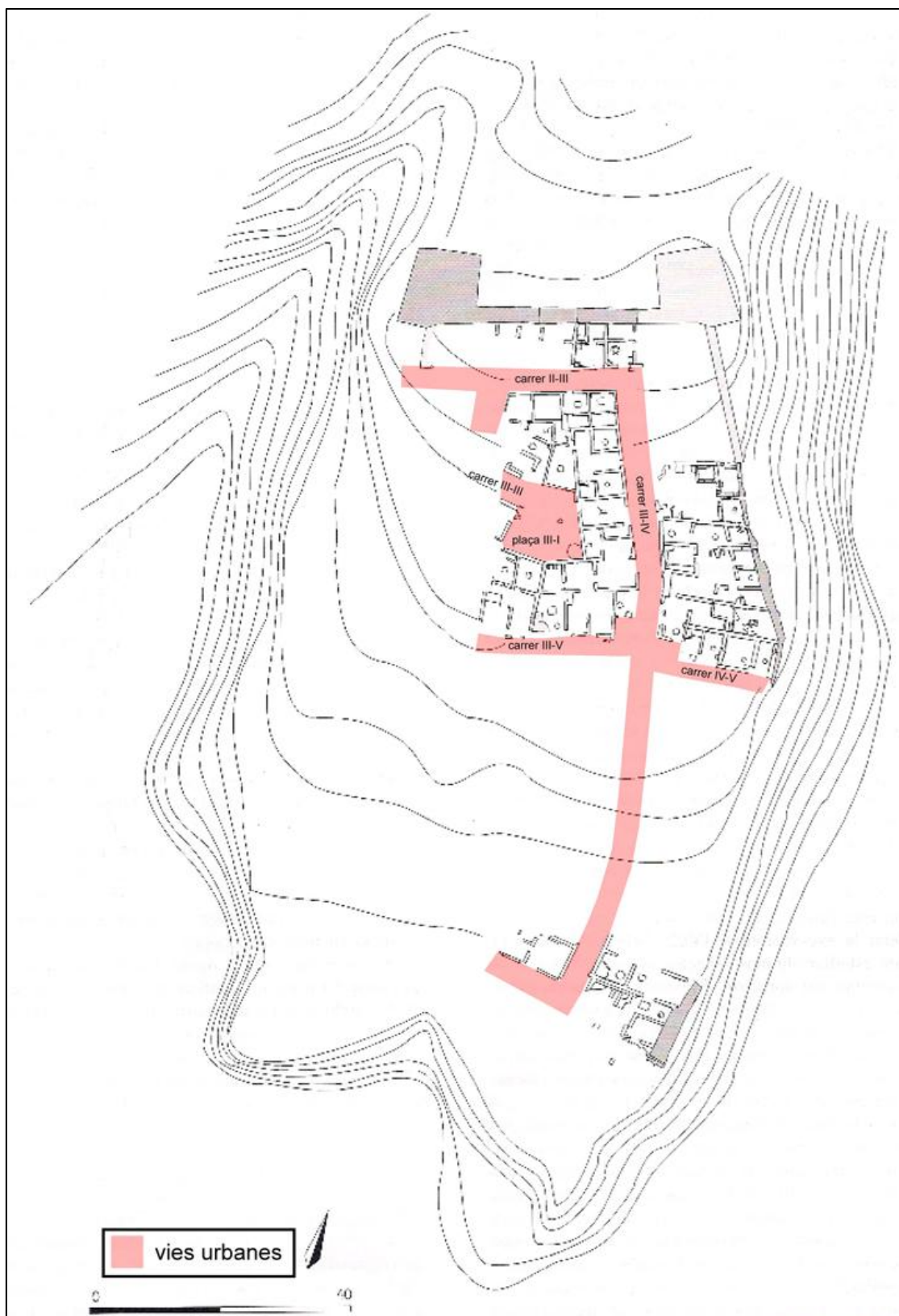
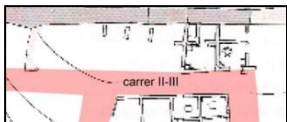

Fig. 147.- Planta general de l'Oral amb els carrers identificats (modificada a partir de Abad, Sala 2001, 19).

A l'assentament de l'Oral s'han identificat 7 espais públics, dels quals només quatre proporcionen informació òptima per a l'estudi:

○ **Carrer II-III:**

Aquesta via presenta una orientació est – oest, amb una amplada entre 4,90 i 5,30 m. Finalitza a la unió amb el carrer III-IV però no es coneix on s'inicia (fig. 148). A ella obren diferents habitatges a banda i banda, es tracta de les cases IIA, IIB, IIC, IID, IIIC i el magatzem IIIB.

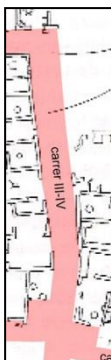
En el transcurs de les excavacions es va identificar un paviment cobert per un mateix nivell format per diferents capes d'abocaments de deixalles. L'estrat consistia en una capa de color marró clar amb taques de cendres i de calç. Aquestes capes de cendres eren les que aportaven més material ceràmic, molt fragmentat, que els arqueòlegs han considerat que era trencat intencionadament abans de tirar-lo.

Fig. 148.- Vista del carrer II-III des de l'est.

Cal fer menció de la disposició d'aquestes taques de cendres. Les més potents i amb més materials es troben davant de les entrades a les cases 3A i 3B, IIB1, IID, IIIC1 i IIID1, i davant del sector IIIB, identificat com un magatzem (Abad, Sala 2001, 157), es van trobar fragments d'àmfora Mañà-Pasqual A4, molt semblats a les documentades a l'interior de dita casa i on es concentren més exemplars (Abad, Sal 1993, 38-39).

○ **Carrer III-IV:**

Aquesta via s'orienta en sentit nord-sud, amb una amplada entre 3,40 i 4,20 m. (fig. 149). El carrer III-IV creua tot el poblat paral·lel al mur de tanca, unint el carrer II-III amb un altre situat a l'extrem sud, sense numerar. Hi obren a banda i banda les cases IIID, IIIG, IIIJ, IIIK i IVA i les considerades com a residències privilegiades IVA i IVH (Sala, Abad 2006).

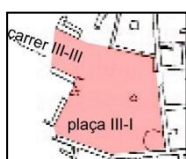

Fig. 149.- Vista del carrer III-IV des del nord.

L'excavació d'aquest carrer, tot i que hi ha un tram sense excavar, ha donat una estratigrafia idèntica a la descrita pel carrer II-III. Destaca una taca grisa localitzada davant de les cases IIID2 i IIIG2, on es trobà una barra de ferro i cargols, i en canvi no aparegué ceràmica. Pel que fa a la resta de departaments, apareixia el mateix material que al carrer descrit anteriorment, molt fragmentat sobre el paviment de terra batuda.

Finalment, sembla que en el tram sud es localitzà més material que en el nord (Abad, Sala 1993, 40-52).

○ **Carrer III-III:**

Aquesta via s'orienta en sentit nord-oest – sud-est, dóna accés a la plaça III-I però desconeixem on finalitza. L'estratigrafia d'aquest carrer no difereix gaire dels altres, excepte pel fet que la capa grisa no apareix (Abad, Sala 1993, 78).

○ **Plaça III-I:**

La plaça, de planta pentagonal, està situada a la zona nord de l'assentament, entre el carrer II-III (al nord) i el carrer III-IV (a l'est). S'accedeix a ella de forma directa a través del carrer III-III, i de forma indirecta a través de l'estança IIIJ, que comunica amb el carrer III-IV. Obren a ella les cases IIIA, IIIF i IIIH, situades al nord i oest de l'espai.

L'estratigrafia documentada és idèntica a la dels carrers, simplement canvia la distribució ja que el material arqueològic i les taques de cendres, així com el paviment, es conserven millor a prop de les façanes i es va perdent quan s'apropen al centre de la plaça.

D'aquest espai destaquen dos elements, un situat a l'angle sud-est i l'altre a l'angle nord-est. El primer és una estructura semicircular formada per una doble filera de pedres, la filera exterior estava arrebossada amb una capa de calç i al seu voltat aparegué una gran quantitat de cendres i de tovots caiguts. Els arqueòlegs han identificat aquesta estructura com un forn de pa.

A l'angle nord-est es va identificar un grup de pedres planes amb restes de terra a la part superior, que els arqueòlegs han considerat com un banc adossat (Abad, Sala 1993, 73-78).

Manquen per descriure els carrers III-V i IV-V, dels quals no tenim suficient informació. Només dir que s'orienten en sentit est – oest i a ells obren les cases IVE, IVF i IIIL. Hi ha una altra via de circulació que no hem descrit, es tracta del carrer VII-VIII, al qual obren les residències privilegiades VIIIA/B, VIIC/D i la casa VIIC (Belarte, Bonet, Sala 2009, 113).

Per últim cal mencionar la privatització d'algunes vies públiques. Es tracta del cas de la casa IIIG, la qual construeix una estança nova, IIIG5, ocupant la plaça III-I; també es documenta a la casa IIIK, que s'amplia ocupant part de la placeta sorgida pel creuament entre els carrers III-IV, II-V i IV-V; i finalment l'estança IVG1 que es construeix en el mateix creuament de carrers però al costat contrari, i dóna un nou accés a la casa IVH (Sala, Abad 2006).

5.2.9.- Illeta dels Banyets (El Campello, Alacantí)

El jaciment ibèric de la Illeta dels Banyets està situat al nord del municipi del Campello, a la comarca de l'Alacantí. S'emplaça en una petita península, unida a la costa per un istme artificial, entre 5 i 7 *msm*. Els primers indicis d'hàbitat es remunten a finals del tercer mil·lenni aC i perduren, amb algunes interrupcions, fins el segle XI dC (Pérez Jiménez, Olcina, Soler 2006; Olcina, Martínez, Sala 2009, 19).

Les primeres notícies sobre l'assentament daten del 1640, quan Déan Vicente Bendicho descriu a les seves cròniques les restes de la Illeta dels Banyets (Olcina, Martínez, Sala 2009, 28). Però les primeres intervencions arqueològiques no es realitzarien fins el 1931 i continuarien el 1933 i 1935 a càrrec de F. Figueras Pacheco (Olcina, Martínez, Sala 2009, 36 i 41). El 1974 Enrique Llobregat començà a excavar la Illeta fins l'any 1986 (Olcina, Martínez, Sala 2009, 53-54). Posteriorment es va iniciar un projecte per museïtzar i crear un parc arqueològic, que va implicar la realització de diferents campanyes d'excavació entre el 2000 i 2003 (Olcina, Martínez, Sala 2009, 178).

Els estudis realitzats a l'assentament han permès identificar diferents fases d'ocupació (Olcina 1997, 25 i 30):

- ❖ Bronze argàric: és del moment en què es daten les primeres restes d'ocupació de l'illa, es tracta d'un edifici de planta quasi circular envoltat de tombes de pedra. Aquest hàbitat queda destruït per una inundació.
- ❖ Bronze final: es documenten un seguit de murs recteïlinis i dues cisternes excavades a la roca.
- ❖ Període ibèric: després de l'abandó de l'illa durant segles, a inicis del segle IV aC es torna a ocupar i es construeixen els habitatges que actualment es poden veure, i que s'abandonen a inicis del segle III aC.
- ❖ Època romana: sembla que al segle I dC es torna a habitar l'illa, es construeix un vila que explotarà els recursos naturals d'aquesta, fins que s'abandona al segle III dC.
- ❖ Època islàmica: del segle XI es data una talaia construïda a la illa.

A l'assentament de la Illeta dels Banyets es pot identificar un model urbanístic de xarxa viària ortogonal (fig. 150). Un carrer principal creua l'illa de punta a punta (carrer 1); paral·lel a aquest, pel costat sud-oest, discorre el carrer 3. Ambdós queden units per un carrer perpendicular (carrer 2). Aquesta retícula permet la construcció d'illes de

cases, i és el resultat d'una planificació prèvia corresponent a la fase IB/IB-II. Segons els seus arqueòlegs les edificacions s'anirien construir de forma progressiva en solars prèviament delimitats pels carrers (Olcina 2005, 149).

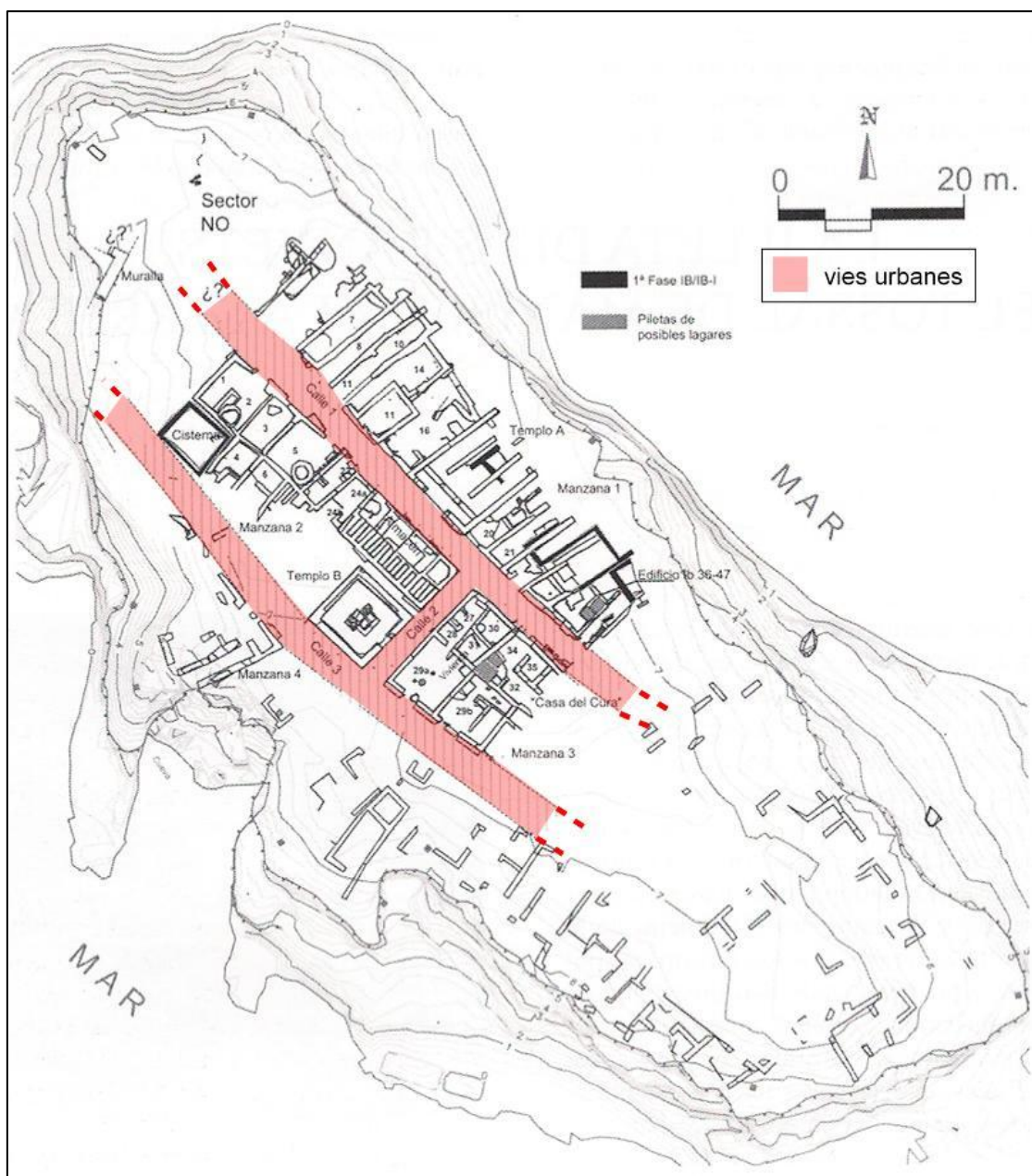
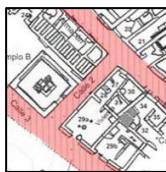

Fig. 150.- Planta de l'assentament ibèric de la Illeta dels Banyets amb els espais públics identificats (modificada a partir de Olcina 2005, 148).

Els estudis realitzats en aquest jaciment han permès identificar tres espais públics, els quals es descriuen a continuació.

211 | 5.- Descripció dels espais d'ús públic dels jaciments seleccionats

○ **Carrer 1:**

Aquesta via s'orienta en sentit nord-oest/sud-est, amb una amplada entre 3 i 4 m (fig. 151). És possible que el carrer 1 fos la via principal de l'illa, ja que la creua de punta a punta pel seu centre i a ella obren els edificis més importants de l'assentament, com són el temple A i els magatzems.

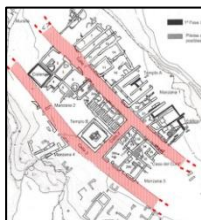
Pel costat oest discorre paral·lel el carrer 3, el qual s'hi accedeix pel carrer 2, però desconeixem on començava i on finalitzava.

La poca informació que ens arriba sobre l'excavació d'aquesta via ens indica que hi aparegué molt poc material sobre un sòl de terra batuda (Olcina, Martínez, Sala 2009, 109-115).

Fig.151.- Vista del carrer 1.

○ **Carrer 2:**

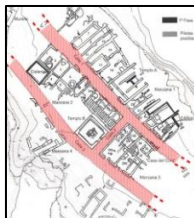
Aquesta via s'orienta en sentit nord-est/sud-oest, amb una amplada aproximada de 2,5 m (fig. 152). El carrer 2 fa la funció d'unió entre els carrers 1 i 3 i de divisió d'illa de cases, des d'ell únicament es pot accedir al temple B.

Les úniques dades arqueològiques que tenim d'aquesta via és que possiblement tenia un paviment de tovots i que aparegueren restes de material ceràmic i una plaqueta de bronze (Olcina, Martínez, Sala 2009, 144).

Fig. 152.- Vista de la cruïlla entre el carrer 2 i el carrer 3.

○ **Carrer 3:**

Aquesta via s'orienta en sentit nord-oest/sud-est, amb una amplada de 4,04 m d'amplada (Olcina 2005, 149) (fig. 153). Discorre paral·lela al carrer 1 i dóna accés a les illes de cases que s'obren a banda i banda; de tota manera desconeixem el seu inici i el seu final.

Fig. 153.- Vista del carrer 3 davant de l'entrada a l'habitatge.

5.3.- Baix Aragó

5.3.1.- Taratrato (Alcanyís, Baix Aragó)

L'assentament ibèric del Taratrato està situat al terme municipal d'Alcanyís, a la comarca del Baix Aragó. S'emplaça sobre un petit turó aïllat amb el cim pla (Benavente, Fatás 2009, 168) a 365 *msm*, i cobreix una superfície de 1.500 m². L'ocupació d'aquest puig es data del segle IV aC, posteriorment s'abandona com a conseqüència de la destrucció de l'assentament a causa d'un incendi (Burillo 1982, 47 i 62; Benavente, Fatás 2009, 170).

Aquest nucli ibèric fou excavat pràcticament en la seva totalitat per Pierre Paris i Mossèn Vicente Bardaviu entre els anys 1924 i 1925 (Paris, Bardaviu 1926). Posteriorment, l'any 1982, Francisco Burillo realitzà una revisió de l'urbanisme i la planta de l'assentament (Burillo 1982, 47; Benavente, Fatás 2009, 169).

L'urbanisme que documentem en aquest assentament correspon al anomenat d'espai central (fig. 154). L'adaptació a l'orografia del tossal implica la necessitat d'aprofitar al màxim l'espai. Les cases, que comparteixen les parets mitgeres, obren a un espai centren i s'adossen a un mur de tanca, el qual finalitza a l'extrem est en una torre que protegeix la zona d'accés (Benavente, Fatás 2009, 1670).

Fig. 154.- Planta de l'assentament del Tarattrato amb els espais públics identificats (modificada a partir de <http://www.iberosenaragon.net/yacimientos/42/el-taratrato.html>).

El carrer central del Tartrato s'orienta en sentit est – oest, amb una amplada a la zona d'entrada de 2,5 m i de 3,5 m a la zona central, fa un petit gir en el tram final on s'eixampla en sentit nord-sud creant una petita plaça, de 7 m aproximadament d'amplada (fig. 155). L'accés al poblat es realitzaria per l'extrem est, però desconeixem sí a l'extrem nord-oest existiria una altra entrada. En aquest punt, i al llarg de les cases situades al costat nord del carrer, no s'ha conservat el mur de tanca.

La pavimentació del carrer era de terra batuda, sobre la qual s'hi van localitzar diversos molins davant dels sectors 41 i 42 i entre el 3 i el 45, que semblaven trobar-se *in situ* (Paris, Bardaviu 1926, 49). També es documentaren unes grans pedres que Paris i Bardaviu (1926, 49) consideren que servirien per a tasques domèstiques diverses i F. Burillo (1982, 47) creu que podrien ser bases de columnes per a porxos, però aquestes només es troben davant d'algunes estances i de forma irregular i no aliniades, com haurien d'estar per ser un porxo.

Fig. 155.- Zona d'accés i carrer central.

El tram final de l'eix viari sembla eixamplar-se formant una plaça, la qual podria haver estat l'espai per estabular els animals o realitzar activitats artesanals que precisessin de més amplitud (fig. 156).

Fig. 156.- Vista de la plaça.

En el conjunt de cases situades al sud de l'eix viari obren tres petits carrerons (sectors 7, 14 i 22), que podrien ser accessos públics a la muralla, com hem detectat en altres assentaments (Mas Castellar de Pontós, Castellet de Banyoles, Illa d'en Reixac, etc.) (fig. 158 i 159). Aquests carrerons fan una amplada de 1,5 m, cap d'ells va aportar gaire material, a excepció del carreró 22 on aparagueren cendres i fragments de ceràmica i el carreró 14 on es documentaren pilars de tobot adossats al mur i dues piletetes de pedra (Paris, Bardaviu 1926, 65-66 i 73). Les darreres excavacions en aquest jaciment han permès descobrir que aquests carrerons donen accés a diverses torres de planta quadrangular (Melguizo *et al.* en premsa) (fig. 157).

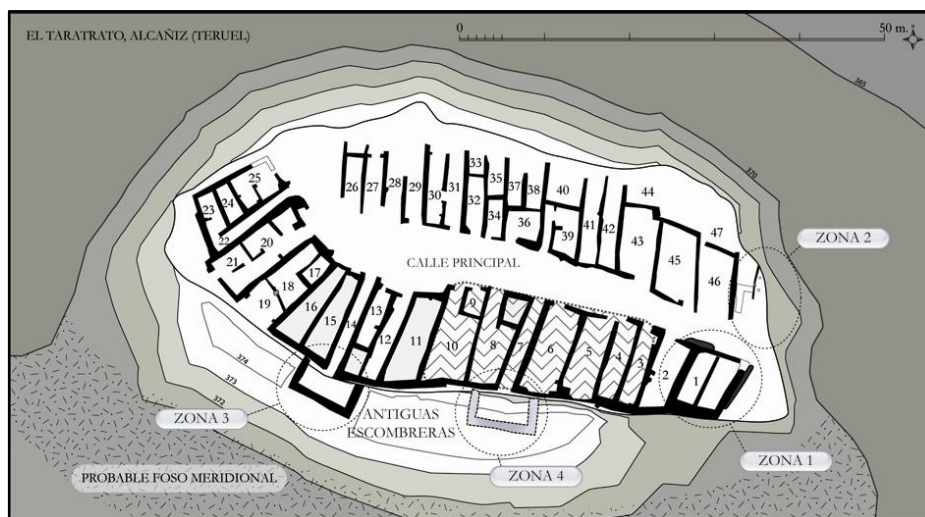

Fig. 157.- Nova planimetria amb les torres identificades en les darreres excavacions (Melguizo *et al.* en premsa).

Fig. 158.- 1.- Carreró 22. 2.- Carreró 14. En tots dos casos s'aprecia com els carrerons finalitzen al mur de tanca

Fig. 159.- Carreró 7.

5.3.2.- Sant Antoni (Calaceit, Matarranya)

L'assentament ibèric està situat d'alt d'un turó, en el terme municipal de Calaceit, a la comarca del Matarranya. Els primers indicis d'hàbitat es daten dels segles V-IV aC i perdura fins al 200 aC, moment en què s'abandona i es destrueix l'assentament de forma violenta (Moret, Benavente, Gorgues 2006, 160; Benavente, Fatás 2009, 127).

Les excavacions en aquest assentament varen començar els anys 1902 i 1903 a càrrec de Juan Cabré, qui centrà les campanyes a la terrassa inferior. De 1915 a 1919, Pere Bosch Gimpera excavà la totalitat de l'assentament i el 1922 feu un estudi sobre la bassa i les construccions exteriors (Bosch Gimpera 1931). Finalment, el 1973 P. Atrian dirigeix una campanya de neteja i consolidació (Moret, Benavente, Gorgues 2006, 155).

Els estudis recents sobre les excavacions antigues han permès establir dues fases constructives (Moret, Benavente, Gorgues 2006, 155):

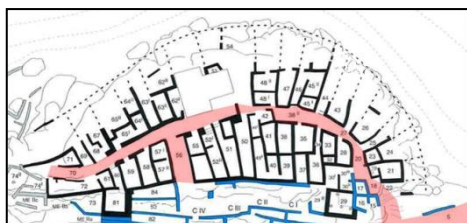
- ❖ Fase 1 (segle V aC): construcció de l'assentament a la zona més elevada del turó, amb un urbanisme de carrer central. En aquest moment el nucli ocupa una superfície entre 2.000 i 2.200 m² (a la planta en negre).
- ❖ Fase 2 (segle III aC): ampliació del poblat amb la construcció d'un nou barri a la terrassa inferior del turó, flanquejat per una torre semicircular. Alhora es realitzen petites remodelacions al nucli antic (a la planta en blau).

L'urbanisme que documentem a Sant Antoni correspon al model urbanístic de poblat d'espai central (fig. 160), tot i que les ampliacions posteriors varien lleugerament aquest model. Les cases s'adossen a un mur de tanca, perdut a tota la vessant est a causa de l'erosió, i obren a un carrer que creua el turó de punta a punta. L'exemple construït al segle III aC no confereix major complexitat urbanística al nucli, atès que tan sols es documenta un nou carrer, el més destacable és la construcció d'una torre de defensa a l'extrem nord de forma semicircular. Sovint trobem com a característica dels poblats d'espai central una cisterna a l'interior del poblat (al Baix Aragó tenim els exemples de la Tallada o Cabezo de Monleón), en aquest cas la cisterna es troba fora del poblat, davant de l'entrada de la terrassa inferior.

A l'assentament de Sant Antoni s'han pogut identificar un mínim de tres carrers, però el fet de tractar-se d'excavacions antigues no ens permet descriure'ls amb l'exactitud i precisió que hem fet en altres jaciments.

○ **Carrer terrassa superior:**

Pel que respecta al carrer de la terrassa superior (el nucli antic), presenta una orientació en sentit nord – sud i una amplada que oscil·la entre 1 i 2,25 m. És possible que l'accés a l'interior de l'assentament es realitzés des dels dos extrems del carrer. Un podria haver estat situat a l'extrem nord, entre els sectors 71 i 72, accés que quedaria defensat per la torre 81, i l'altre a l'extrem sud, defensat per la torre 29 (Moret 1996, 424).

En el tram anomenat sector 27 el carrer es fa molt estret, 1,05 m d'ample, a causa d'una pronunciada corba, comparat amb el tram 20 el qual fa 2 m d'ample (fig. 161). En el tram 27 hem pogut identificar una possible vorera adossada a la façana del sector 26 (fig. 162).

La roca natural aflora pràcticament en tot el llarg de l'eix viari, fet que no permetria l'ús de transport rodat.

Fig. 161.- Vista del carrer des de l'extrem sud, tram 18 i 20.

Fig. 162.- Vista del tram 27, on s'aprecia la possible vorera.

En el tram 38^{II}, on el carrer s'eixampla fins a 2,25 m, és possible identificar una ampliació del sector 41 que ocupa part de l'espai públic i una possible vorera (fig.163 i 164).

Fig. 163.- Vista del tram 38^{II}.

Fig. 164.- Detall on s'aprecia la possible vorera del tram 38^{II}.

D'altra banda, el tram anomenat 70, des del qual s'accediria al poblat des del nord, presenta una amplada mitjana d'1,90 m, tot i que en alguns trams la roca natural apareix a una cota molt elevada (fig. 165).

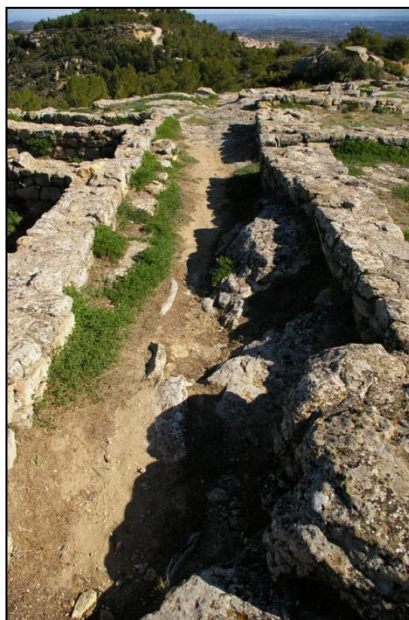
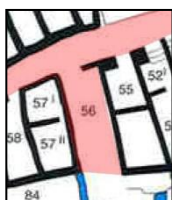
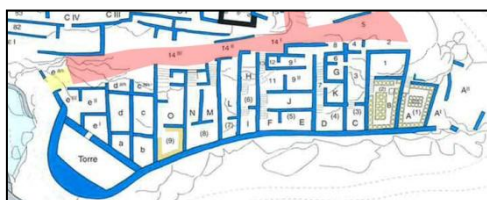

Fig. 165.- Vista del tram 70.

Per acabar, volem destacar el sector 56. Creiem que aquest espai, que possiblement a la fase 1 tingués una funció d'habitatge, a la fase 2, amb la construcció del nou barri, sembla que es podria haver convertit en un espai de circulació, per facilitar l'accés a la terrassa inferior.

○ **Carrer terrassa inferior:**

La via de la terrassa inferior s'inicia a la zona d'entrada (fig.166 i 167), al costat de la torre semicircular i donaria accés, com a mínim, a la bateria d'estances situades a l'est. Desconeixem si també n'hi hauria a l'oest. Des d'aquest carrer s'accediria a la terrassa superior a través d'unes escales excavades a la roca a l'extrem sud, sectors 18/22 (fig. 168).

Fig. 166.- Vista de la zona d'accés a la terrassa inferior, davant la cisterna i al fons la torre semicircular.

Fig. 167.- Vista del tram 14.

Fig. 168.- Accés a la terrassa superior.

Pel que fa al material arqueològic localitzat a les dues vies descrites només podem fer menció a les armes, la majoria de les quals es trobaren al carrer o als vestíbuls de les cases. El nivell en què s'identificaren aquestes armes és un estrat de cendres i

carbons, interpretat com el nivell de destrucció del poblat. Alguns autors (Moret, Benavente, Gorgues 2006, 164) han plantejat la hipòtesi que podria tractar-se de la tradició de clavar les armes a les façanes de les cases (documentada només al nord de Catalunya) (Campillo 1977; Martín Ortega, Mataró, Caravaca 1997; Martín Ortega *et al.* 2004) i el nivell de cendres fos tant sols un nivell d'incendi. L'altra hipòtesis planteja que realment es tractés d'un nivell de destrucció i les armes estiguessin relacionades amb la batalla de defensa del poblat, com es troba en altres assentaments (Turó de Ca n'Olivé, Castellet de Bernabé o l'Esquerda). Segons el nostre parer, la segona interpretació és la més adequada, ja que per poder considerar que les armes havien estat clavades s'hauria de realitzar un estudi que verificués aquesta opció. De tota manera cal tenir en compte que les espases interpretades com elements clavats a les façanes normalment estan vinculades a les restes humanes, concretament a cranis (Martín Ortega, Mataró, Caravaca 1997; Rovira 1999; Martín Ortega *et al.* 2004).

5.3.3.- El Cabo (Andorra, Andorra-Serra d'Arcs)¹⁰

El jaciment ibèric de El Cabo estava situat al municipi d'Andorra, a la província de Terol. S'emplaçava sobre un turó, a 730 *msm*, des del qual es dominava la Vall d'Ariño, cobrint una superfície aproximada de 4000 m². L'ocupació d'aquest hàbitat data de mitjan del segle V aC, però durà només poques dècades (Loscos, Martínez, Herrero 1999-2000).

La primera notícia sobre el jaciment fou publicada per P. Atrián l'any 1956. Anys més tard, des del Patronato Municipal de la Universidad Popular de Andorra, es va presentar un projecte d'excavació preventiva redactat per R. M. Loscos, realitzant dues campanyes: una al 1994 i l'altre el 1995 (Loscos, Herrero, Martínez 1993-1995, 144; Loscos, Martínez, Herrero 1999-2000). Aquestes campanyes foren prèvies a l'excavació completa de l'assentament realitzada a inicis de 1999 (Benavente 2004, 12), fou així ja que el jaciment estava afectat per una explotació minera. La intervenció va donar a conèixer dos poblats contemporanis, d'uns 2000 m² cadascun, separats entre ells per un espai sense estructures d'uns 70 m de longitud, tot i que es documentà una torre quadrangular al nord d'aquest espai (Benavente 2004, 14). Un cop acabada l'excavació es traslladaren les restes del poblament més ben conservat al cim del turó de San Macario, on es va construir un parc arqueològic, on s'hi duen a terme activitats d'arqueologia experimental (Benavente 2004, 19; Benavente, Fatàs 2009, 199).

Els dos assentaments localitzats es van anomenar El Cabo 1 i El Cabo 2 (fig. 169). El primer estaria situat a la zona central del turó i dominaria la capçalera de la Vall d'Ariño. La seva planta era rectangular i estava format per una agrupació d'estances rectangulars, adossades les unes a les altres, sense mur de tanca i sense espais de circulació. L'accés als diferents sectors era per la part superior en els del nord i per la part inferior en els del sud. Es creu que aquest conjunt d'estructures estaria destinat a les activitats agrícoles (Benavente 2004, 17).

---

¹⁰ Tota la informació sobre el jaciment de El Cabo ha estat facilitada per J. A. Benavente.

Fig. 169.- Planta general de El Cabo 1 i El Cabo 2 (cedida per J. A. Benavente).

D'aquest grup d'estances no n'han quedat restes ja que es trobava en molt mal estat de conservació. La seva situació a la vessant sud del turó, on el pendent podia arribar al 20-25%, va provocar una forta erosió en les estructures (fig. 170).

Fig. 170.- Vista general on s'aprecia el fort pendent del turó (fotografia de J. A. Benavente).

Pel que fa a El Cabo 2, l'assentament traslladat al parc de San Macario, estava situat a l'extrem oest del turó i dominava la Vall d'Ariño. Presenta un clar urbanisme d'espai central, amb les cases adossades a un mur de tanca i obertes a un espai central o petit carrer (fig. 171). L'accés a les cases es feia des del carrer central, a través de graons de pedra en les cases de la banda inferior, i de rampes de lloses en les de la superior (Benavente 2004, 17).

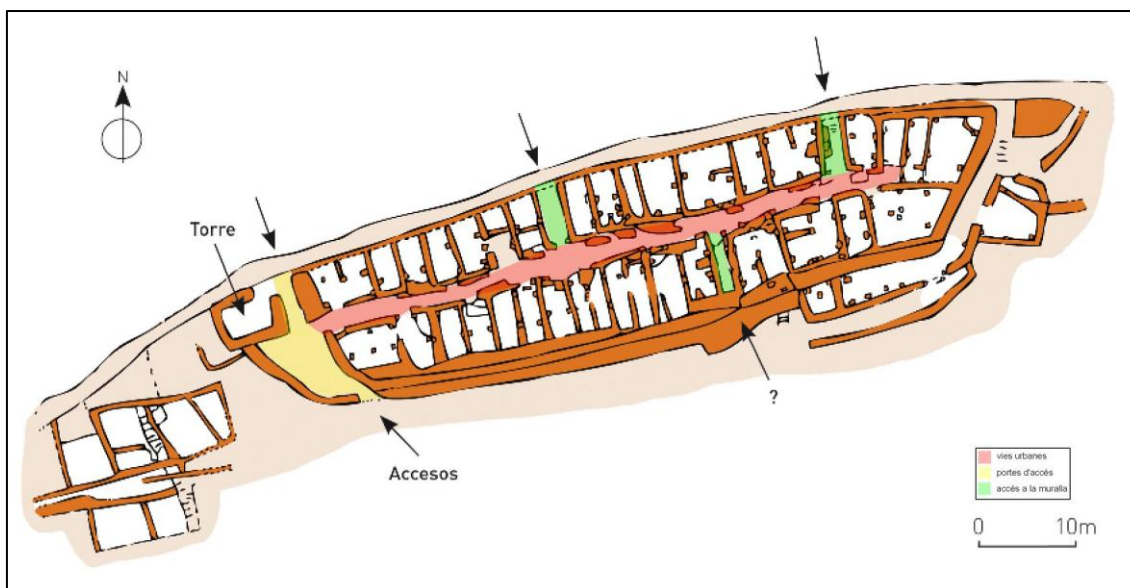

Fig. 171.- Planta general de l'assentament de El Cabo 2 (cedida per J. A. Benavente, modificada per l'autora).

Cal que destaquem d'aquest assentament, els petits carrerons que donaven accés a la muralla, que en el cas del carreró del costat sud permetia l'accés directe al pas de ronda. Aquest tipus de carrers també s'han documentat en altres assentaments, per exemple al poblat fortificat de Mas Castellar de Pontós, al Taratrato (en aquest cas donen accés a les torres) o al Castellet de Banyoles.

5.3.4.- El Palomar (Oliete, Andorra-Serra d'Arcs)

L'assentament ibèric del Palomar està situat dins del terme municipal d'Oliete, a la comarca d'Andorra-Serra d'Arcs. S'emplaça sobre una petita elevació, ocupant una superfície d'1 ha (Benavente, Fatás 2009, 218). Els primers indicis d'hàbitat es daten del segle III aC i perduren fins el segle I aC (Benavente, Fatás 2009, 219).

Les primeres dades sobre l'existència d'aquest poblat són del segle XIX, però fins el 1948 no es realitzà la primera campanya arqueològica dirigida per José Galiay, qui descobreix una illa de cases envoltada per quatre carrers enllosats¹¹. El 1977 i 1981 el Museu de Terol excavà les cases que Galiay havia localitzat (Benavente, Fatás 2009, 216).

L'hàbitat en aquest petit tossal comença, com ja hem dit, al segle III aC, i perdura fins el segle I aC. En aquest moment l'assentament és destruït a causa de les Guerres Sertorianes i s'abandona. A partir d'aquest moment no es tornen a documentar restes d'hàbitat fins el segle VI d.C, quan es reutilitza com a necròpolis visigòtica (Benavente, Fatás 2009, 219).

El jaciment no ha estat excavat en tota la seva extensió de manera que no es pot precisar quin model urbanístic segueix. De tota manera, l'illa de cases que es va excavar envoltada per quatre carrers ens podria indicar un urbanisme planificat i força complex, amb una xarxa viària ortogonal on els carrers s'entrecreuen formant illes de cases (fig. 172).

Tot i que s'han documentat altres assentaments amb el mateix tipus de xarxa viària, com Alorda Park o l'Oral, val a dir que aquest assentament presenta unes peculiaritats que ressalten en comparació amb altres assentaments ibèrics. Un possible carrer principal, s'orienta en sentit nord – sud i creua el tossal d'extrem a extrem, amb una amplada aproximada entre 2 i 4 m (fig. 173). D'aquesta via en neixen dos de secundàries en sentit est – oest, les quals permeten la unió entre el carrer principal i un eix que circula paral·lel a ell, els quals tenen una amplada aproximada entre 2 i 2,5 m. Entre aquests quatre carrers es forma una illa de cases, les quals obren a les vies respectives. Destaca el fet que tots els carrers estan enllosats completament i que les cantonades nord – oest i sud – oest de la illa es construïren de forma arrodonida, fet que fa pensar en la possibilitat de l'accés a l'assentament de trànsit rodat i aquest fet els facilités la circulació (fig. 174).

---

¹¹ No s'han pogut consultar les dades referides a aquestes excavacions.

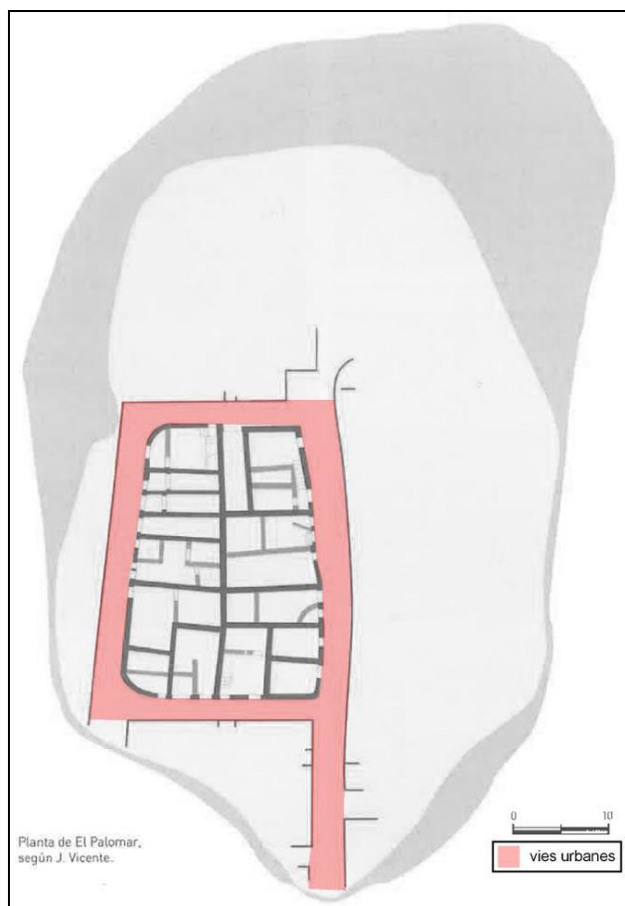

Fig. 172.- Planta de l'assentament de Palomar de Oliete amb els espais públics identificats (planta modificada a partir de Benavente, Fatàs 2009, 217).

Fig. 173.- Vista del carrer descobert amb més longitud.

La manca d'informació sobre les excavacions realitzades en els espais públics de l'assentament del Palomar no ens permet realitzar la descripció habitual, simplement podem mencionar el fet que tots els seus carrers es presenten enllosats.

Fig. 174.- Diferents vistes dels carrers que envolten l'illa de cases excavades a Palomar de Oliete.

5.3.5.- La Tallada (Casp, Baix Aragó-Casp)

L'assentament ibèric de la Tallada està situat dins el terme municipal de Casp, concretament a 14 km al sud – est d'aquesta població, a la comarca del Baix Aragó-Casp. S'emplaça dalt d'un petit turó, a 208 *msm*. La primera ocupació data del segle IV aC, l'hàbitat perdura fins el segle I aC, quan s'abandona i es destrueix l'assentament (Benavente, Fatás 2009, 185).

Les primeres notícies sobre aquest poblat remunten a mitjan segle XIX. Al 1916 es realitzen les primeres prospeccions arqueològiques a càrrec de L. Pérez Temprano i P. Bosch Gimpera. El primer va iniciar les excavacions entre els anys 1927 i 1931, durant les quals s'excavà pràcticament tot l'assentament. Manuel Pellicer, l'any 1951, va prospectar de nou la zona i finalment entre el 2005 i el 2006 Salvador Melguizo ha dut a terme els últims estudis (Melguizo 2005; Benavente, Fatás 2009, 183).

Fig. 175.- Vista general del nucli ibèric de la Tallada on es poden apreciar les dues plataformes amb la bassa central.

L'urbanisme que documentem en aquest assentament es podria emmarcar dins de la tipologia d'espai central (fig. 176): la construcció està completament sotmesa a la topografia del terreny, que facilita aquest model urbanístic.

L'assentament s'organitza en dues plataformes (fig. 175): la superior, on les cases, adossades a un mur de tanca, obren vers l'est a un carrer, de dos metres d'ample. A la plataforma inferior, les cases es disposen formant un semicercle, seguint les formes sinuoses del terreny, i s'obren a un altre carrer. Aquestes dues plataformes envolten una bassa central situada a la plataforma inferior. En aquesta mateixa terrassa es documenten unes roderes en la zona que es considera podria tractar-se de l'entrada al poblat per un carrer de tres metres d'ample (fig. 177).

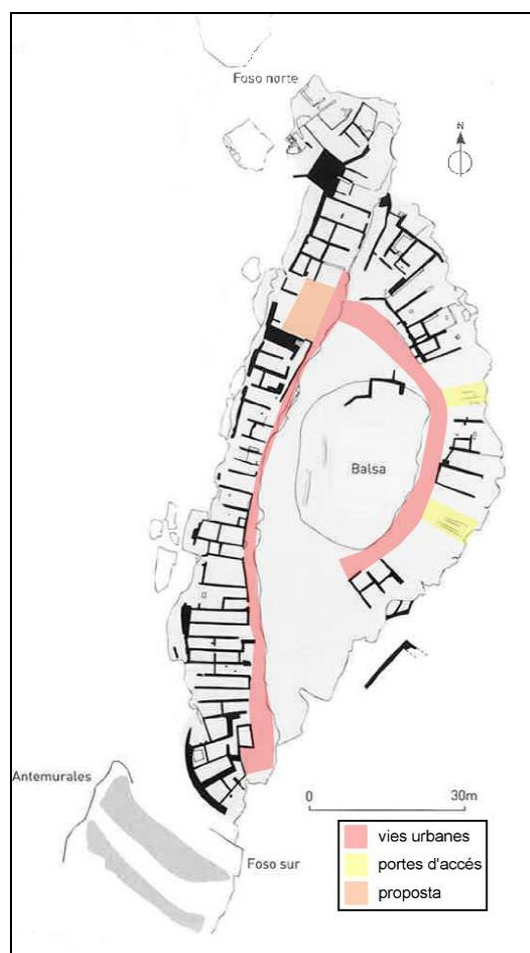

Fig. 176.- Planta de l'assentament amb els espais públics identificats (modificada a partir de Benavente, Fatás 2009, 183).

Fig. 177.- Desgast de la roca natural pel pas continuat de carros en un dels accessos al poblat.

No tenim cap informació sobre les excavacions dels espais públics, ni pel que fa a l'estratigrafia ni al material arqueològic. Respecte a les estructures comunals hem de

mencionar la bassa central que es troba a la terrassa inferior on obren totes les cases, un element força comú en els assentaments d'espai central.

D'altra banda, cal destacar una possible plaça a la terrassa superior, concretament es tractaria del sector 26 (marcat en taronja en el plànol) en el qual no s'hi documentaren restes estructurals i podria interpretar-se com un gran espai obert o una plaça, des d'aquí s'accediria a la terrassa inferior a través d'unes escales excavades a la roca (Melguizo 2005, 31) (fig. 178).

Fig. 178.- Detall de les escales excavades a la roca que donen accés a la terrassa superior.

6.- INTERPRETACIÓ DE LES ACTIVITATS I ÚS DELS ESPAIS COL·LECTIUS

6.1.- Gestió de l'espai públic

Com hem vist en el capítol 4, l'evolució vers una societat més complexa i jerarquizada implica la concentració de poder en algunes famílies, que seran les que organitzaran, planificaran i gestionaran la vida en els assentaments ibèrics. Aquest canvi social suposa, a més de l'augment de la desigualtat entre els habitants, un augment de l'espai privat en detriment del públic, una regulació d'aquest últim i una pèrdua de llibertat en l'ús de l'espai públic. En alguns assentaments la distinció social dins de l'espai urbanístic és molt clar; és el cas de la Bastida de les Alcusses on el carrer principal marca les diferències socials, al sud se situen les cases més complexes i identificades com a residències aristocràtiques i tallers metal·lúrgics, mentre que al nord és on es troben els magatzems, forns comunitaris i residències de menor entitat (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011), amb un clar control dels primers sobre els segons. Al Castellet de Banyoles trobem una situació semblant; al nord-est de la plataforma, la distribució dels carrers i els edificis separa a l'àrea perimetral les residències aristocràtiques, i a l'àrea central les residències estàndards, tot i que també s'ha documentat un edifici amb funcions administratives, polítiques o religioses en aquesta zona (Álvarez *et al.* 2008, 87-102). Així mateix, el Molí d'Espígol on el carrer principal, el carrer 3, dona accés a les residències aristocràtiques, espais de reunió, magatzems i zones de treball col·lectives mentre que a la perifèria es troben les residències més simples. Aquests fets ens demostren com la planificació urbanística i el control sobre la distribució de l'espai està sota la determinació d'una o varies persones, les mateixes que possiblement mantindrien l'ordre públic dins de l'assentament. Aquesta mateixa distribució indica també una jerarquizació dels carrers que, com veurem més endavant, també es veurà reflectida en la seva gestió.

Tot seguit proposem algunes de les necessitats de gestió que podrien desenvolupar-se dins d'un assentament ibèric, com poden ser la gestió del rebuig, molt important per mantenir la salubritat del lloc; la gestió de l'aigua, com demostren la complexitat i el gran nombre d'estructures i sistemes per recaptar i evacuar aigua, element importantíssim per a la vida diària, i l'ocupació de l'espai públic, que bé pot ser per a ús privat o per ús comunitari, com per exemple la construcció de magatzems.

6.1.1.- Gestió del rebuig

El rebuig és tot aquell material orgànic i inorgànic que, un cop utilitzat, i finalitzada la seva funció, és abocat a un espai. Aquests materials de rebuig o deixalles poden ser orgàniques, com les restes d'aliments, les excrecions, restes d'activitats domèstiques (cendres, carbons...), o inorgàniques, com material ceràmic trencat o sense ús, restes d'activitats artesanals, metalls, enderroc, etc.

D'altra banda, hem de pensar que per a poder parlar d'una manera exacta sobre les deixalles produïdes en un assentament hauríem de fer un càlcul del nombre de persones i animals que hi viuen, la quantitat d'aliments que consumeixen diàriament i la quantitat de material de rebuig que produeixen. S'obtidrien resultats molt diversos segons les dimensions dels hàbitats, el nombre de persones que hi viuen, les tasques artesanals i econòmiques que s'hi realitzin, etc. Lluny de poder i voler-ne fer una anàlisi detallada, el que pretenem amb aquest capítol és identificar i proposar els espais on s'aboquen les deixalles que de forma voluntària o involuntària produeix una persona, així com la seva gestió.

En nombrosos assentaments els sediments identificats en carrers provenen dels nivells de preparació, rebliment o abandó; tanmateix cal destacar que de forma generalitzada en els assentaments estudiats es documenten concentracions o taques de cendres, que els arqueòlegs acostumen a identificar com l'abocament de la neteja de les llars de l'interior de les cases, com és el cas de Illa d'en Reixac, l'Oral, Puig Castellar, entre altres. De tota manera hi ha nuclis on l'aparició de material arqueològic és molt pobre, com és el cas d'Alorda Park on en els nivells de circulació successius no apareixen pràcticament restes òssies (Valenzuela 2008, 162-165). El mateix succeeix al Turó de Ca n'Olivé, on els nivells de circulació apareixen nets, fet que fa plantejar als arqueòlegs la possibilitat d'una neteja periòdica de l'espai (Argelagues *et al.* 1991). Als assentaments de l'Esquerda o al de Castellet de Bernabé s'hi documenten indicis de destrucció violenta, fet que ha permès la localització del material arqueològic *in situ*. En el primer cas les restes són molt abundants però està concentrat principalment a la zona d'entrada (Rocafiguera 2001). En canvi per al Castellet de Bernabé el material arqueològic sembla correspondre a l'ús de l'espai públic com extensió dels diferents departaments, especialment dels destinats a l'emmagatzematge i als espais comunitaris, amb material ceràmic molt sencer i pròxim a les façanes dels edificis, per contra a la zona destinada a les residències aquest és molt escàs (Guérin 2003, 96-102).

L'assentament on s'han realitzat estudis més aprofundits sobre les deixalles és a Mas Castellar. La gran extensió de terreny on s'ha localitzat un camp de sitges de més de dues hectàrees ha permès als excavadors classificar diversos tipus d'abocadors (Pons, Bouso 2008, 143-152). Sembla ser que aquests magatzems excavats a la terra per guardar el gra durant llargs períodes de temps foren reutilitzats com abocadors, en la majoria dels casos, un cop finalitzada la seva funció. D'aquesta manera s'han pogut identificar:

- Dipòsits de residus: es tracta del més comú, sitges o fosses on s'hi aboquen les deixalles alimentàries, d'activitats domèstiques o artesanals (cendres, carbons, vaixel·la, etc.), procedents de la construcció o d'enderrocaments. També s'ha documentat, tot i que en menys quantitat, molins, peces discoïdals de ceràmica, torteres, objectes d'ornamentació, metàl·lics, etc.
- Dipòsits de residus culinaris o banquets: aquest dipòsits presenten gran quantitat de restes de menjar i recipients sencers, molts relacionats amb la beguda, entre altres objectes. Hi destaca la fossa 362 que recull les restes d'un banquet.
- Dipòsits votius relacionats amb festes: es tracta de fosses on s'identifiquen restes d'ofrenes de caràcter tònic, com la sitja 101 o la 134.

Aquesta informació resulta molt interessant ja que ens indica la consciència que tenien els ibers sobre la higiene i la neteja dels seus assentaments. Cal dir que Pontós no és un cas aïllat sinó que la utilització de sitges per recollir els residus sembla haver estat usual en tot l'àmbit ibèric català. Ho documentem també a l'Illa d'en Reixac, on s'han trobat fosses reomplertes amb material de rebuig, algunes de les quals estaven en carrers (Martín Ortega *et al.* 1990-1992, 22; Martín Ortega *et al.* 1999, 37), o al Turó de Ca n'Olivé, entre altres. Pel que fa a la resta de territori ibèric on l'emmagatzematge en sitges no és un sistema tan comú la gestió del rebuig es podria fer d'igual manera; en aquest cas, però, és possible que se situessin abocadors als voltants dels assentaments. Tornem a trobar un important exemple al poblat fortificat de Mas Castellar, on a la zona de l'entrada principal de l'*oppidum*, un cop abandonat, s'hi va anar abocant deixalla (l'abocador AB38). L'antiga entrada era una rampa que donava accés al poblat, la qual va ser amortitzada a base de rebuig, que va servir, en part, de base per a la construcció d'una torre circular. L'abocador estava format per múltiples abocaments, successius i irregulars, on es documentaren deixalles alimentàries (fauna, carbons, llavors carbonitzades) i inorgàniques (fragments ceràmics, material de

construcció, residus de forja, de metall, etc.). Aquest abocador es data del moment de destrucció i abandó de l'*oppidum*, vers el segle IV aC (Pons, Bouso 2008, 144).

A Puig Castellet de Lloret de Mar els excavadors creuen que algunes de les fosses localitzades en l'espai central foren excavades per ser utilitzades com abocadors de deixalles i que en canvi d'altres eren reomplertes amb material de rebuig, perdent la seva funció inicial (Pons, Llorens, Merino 1999, 26). També es va localitzar, darrera del forn situat al costat de la porta oest, una estructura rectangular reomplerta amb deixalles que es va considerar com un abocador del propi forn (Llorens, Pons, Toledo 1986, 8; Pons, Llorens, Toledo 1987, 129). Aquestes troballes ens indiquen la consciència de mantenir més o menys net l'assentament. Sondejors fora del recinte han confirmat que les deixalles també es llençaven fora de l'espai habitable (Pons, Llorens, Merino 1999, 26).

Els darrers estudis sobre la fauna localitzada a l'interior de la bassa dels jaciment d'Estinclells han permès documentar un seguit d'abocaments de rebuigs domèstics i artesanals. Aquests no es realitzaven de forma continuada ja que tan sols el primer estrat presenta restes de fauna. La zooarqueòloga destaca que, en aquest assentament, a l'interior de les cases no es documenten restes faunístiques, ni en la preparació dels paviments ni en els enderrocs, fet que fa pensar en la una gestió de les deixalles, les quals possiblement es llençaven fora del poblat o es reutilitzaven per altres fins (Valenzuela 2010, 87).

A Castellet de Bernabé es va localitzar l'abocador fora del poblat, concretament a pocs metres de la porta principal. L'excavació de l'abocador, que s'estenia per la vessant del turó, va permetre datar els primers abocaments del moment de fundació del poblat i perdurà fins al seu abandó (Guérin 2003, 74).

Precisament en aquest sentit, la idea de l'abocament de deixalles en zones fora del poblat permetria confirmar la teoria segons la qual l'aportació de terres usades per a rebliments i remodelacions d'alguns espais provindria de l'exterior, probablement d'aquestes zones. Així s'ha documentat a Cartago, en el barri de Magón, on les terres on es barrejaven i s'abocaven les deixalles es van utilitzar com a rebliment a partir del segle VIII aC, sent els ciments de la zona de més de tres metres de gruix al segle V aC, i convertint-se en sòl edificable (Rakob 1991). D'altra banda, l'abocament incontrolat de residus, tant humans com industrials a la zona propera al mar i a la llacuna va suposar la variació de la línia de costa (Fumadó 2010).

També s'ha proposat que les deixalles domèstiques, on es barrejaven restes orgàniques i restes ceràmiques, així com altres materials, fossin utilitzades com a font d'adob per als camps de cultiu; per aquesta raó, alguns autors creuen que els fragments ceràmics dispersos pels terrenys allunyats dels llocs d'hàbitat poden correspondre a la pràctica de l'extensió de l'adob per al cultiu, tal i com s'ha documentat al Pròxim Orient a finals del tercer mil·lenni (Brochier 1991, 315; Alonso 1999, 274).

Al nord de França, a l'assentament de Verberie/La Plaine d'Herneuse, datat del període La Tène mitjà, es va estudiar la distribució de les deixalles dins de l'assentament, el qual va permetre identificar la possible funcionalitat de cada edifici (fig. 179). La singularitat recau en el fet que les deixalles eren distribuïdes dins del fossat que envoltava el poblat. La distribució del rebuig, però, no era homogènia, sinó que es concentrava en "paquets" a les proximitats dels edificis, deixant lliure l'interior del nucli (Malrain 2010, 43-56).

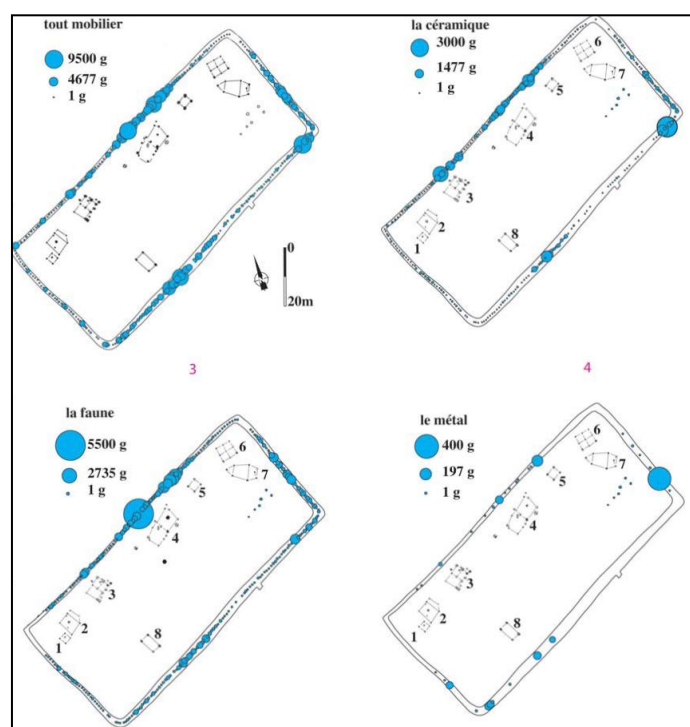

Fig. 179.- Planta de l'assentament de Verberie/la Plaine d'Herneuse amb la distribució del material (Malrain 2010, 48).

A l'assentament protohistòric de Lattes (Hérault) es va realitzar una estudi multidisciplinari a la plaça 123 (fig. 180), demostrant que l'acumulació de residus en aquell espai era superior que en les cases i els carrers de la ciutat, en aquests últims

el material arqueològic sempre apareix rodat i molt fragmentat i amb una acumulació molt inferior a la de la plaça degut principalment a la circulació constant de persones. A la plaça 123 el material ceràmic apareixia molt poc fragmentat i les llavors i les fustes carbonitzades molt ben conservades, fet que fa pensar en la poca incidència de la circulació de vianants (Buxó, Chabal, Gardeisen 2003, 244). Com veurem més endavant (*vide infra*) l'ús d'aquesta plaça estaria vinculada a l'estabulació d'animals al segle IV aC (Buxó, Chabal, Gardeisen 2003, 246). Tanmateix, els arqueòlegs creuen que l'acumulació de rebuig podia ser deguda a activitats realitzades a la pròpia plaça (s'han detectat focs eventuals) i a aportacions provinents de la neteja de les cases, sent en alguns casos les restes dels aliments consumits per l'home, o pels animals (Buxó, Chabal, Gardeisen 2003, 247).

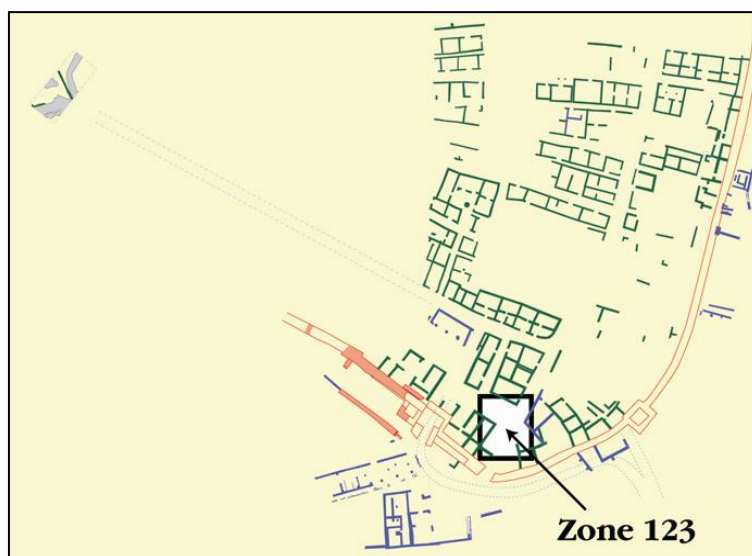

Fig. 180.- Planta de l'assentament de Lattes i la situació de la plaça 123 (Buxó 1997, 53).

Altres indicis sobre la higiene a la protohistòria peninsular els trobem en un text d'Estrabó, on fa referència a certs costums dels pobles del nord de la Península:

“... Per no viure segons un ritme ordenat sinó més aviat segons una necessitat i un impuls salvatge, amb costums envellits; a no ser que es pensi que viuen ordenadament els que es netegen i es renten les dents, tant ells com les seves dones, amb orina envellida en cisternes, com diuen dels càntabres i dels seus veïns. Això i dormir al terra és comú entre ibers i celtes” (Str. 3.16).¹²

¹² Els textos en català són una traducció del castellà per part de l'autora. Estrabón: *Geografía de Iberia*, Clásicos de Grecia y Roma, Alianza Editorial.

Sembla, doncs, que era costum rentar-se les dents amb orina, fet que ens indica una molt bona higiene. A part del propi fet de rentar-se les dents, l'orina guardada durant un llarg període de temps fa que augmenti el seu pH, eliminant els pocs patògens que tingui. D'altra banda, es ben coneguda dins dels costums populars l'ús curatiu de l'orina tant ingerida com aplicada sobre la pell. De fet Plini, entre altres autors romans, ja cita alguns remeis naturals amb orina per tal de curar mals concrets, que han perdurat fins a l'actualitat. S'ha documentat que al Tibet, a inicis del segle XIX, es venia l'orina del Dalai Lama com a remei infalible per curar malalties. Així mateix a l'Índia es creia que l'orina de les vaques sagrades purificava cos i ment (Bourke 1981, 83 i 216-222).

Precisament un dels temes que encara queda per resoldre dins dels estudis del món ibèric és el lloc on es feien les necessitats fisiològiques, és a dir, si existien o no sanitaris. Michel Py (1996, 247) plantejava ja aquest dubte sobre les cases de Lattes (Hérault), que com les ibèriques, no semblen tenir un espai destinat a aquest ús, però que com hem vist podrien recollir-se en algun tipus de contenidor i ser usades posteriorment.

En poblats de l'Àfrica subsahariana les necessitats fisiològiques es realitzen fora del poblat, a la muntanya o al camp, ja que ells consideren aquests espais com a bruts. També és en aquests llocs on es llencen les escombraries i on s'enterren els morts. En canvi, hi ha altres poblats on la brutícia la dipositen a les proximitats de la casa, ja sigui a la part posterior com anterior (González Ruibal 2001).

A Roma, la destinació principal de les deixalles orgàniques era la seva reutilització per a l'agricultura, tot i que s'han documentat altres usos com el de combustible industrial durant l'Antiguitat tardana, o l'ús dels excrements secs, fins i tot els humans, per a la cocció del pa. Aquest l'últim ús s'ha pogut documentar a l'actualitat en països del nord d'Àfrica, com Tunísia, on s'utilitza l'excrement sec d'animal per a la cocció de pa o de ceràmica (fig. 181). També està documentat textualment (*Plini NH* 23.140; *Stb.* 3.4.6) l'ús industrial de l'orina humana per a l'orfebreria, la metal·lúrgia i el tint, entre altres. El cas més interessant és aquest últim, el dels tintorers, usaven l'orina per netejar raó per la qual necessitaven grans quantitats d'aquest líquid. Per tal d'obtenir-les, col·locaven tenalles als carrers perquè els vianants orinessin en elles. L'ús de l'espai públic per a la recaptació d'orina a l'Antiguitat va arribar a tal extrem que Vespasià posà un impost sobre aquesta (Cordier 2003, 51-55).

Fig. 181.- Preparació d'un foc amb excrements secs per a la cocció de ceràmica a Soudat (El Kef, Tunísia).

Sobre la gestió i el tractament de les deixalles en el món grec i romà la informació és molt més abundant. Per començar existien mots per fer referència a la brutícia. En grec el mot *kópros* indica els residus orgànics, així mateix la paraula *kopría* defineix l'espai on s'abocaven els fems, que es trobava al límit de l'explotació. En llatí, a més del mot *stercus* per designar els residus orgànics, existia una divinitat menor, *Sterculius*, a qui s'atribuïa la invenció de l'adob (Cordier 2003, 21). Però el més interessant és veure com aquestes dues cultures gestionaven la neteja dels espais públics.

A Tasos aparegué una estela, anomenada "l'estela del Port", datada de la primera meitat del segle V aC (Duchêne 1992), on es mencionen un seguit de carrers amb les seves prescripcions, entre elles es menciona que "la propietat del carrer serà netejada per l'habitant, cadascú el de casa seva. Si no hi viu ningú, serà a càrrec del propietari de l'edifici. I netejaran ells mateixos cada mes". En el cas d'eixos viaris que donen accés a santuaris, han de ser els epístates (uns magistrats supervisors) els encarregats de netejar el carrer. En altres carrers on es troben temples i edificis administratius està prohibit llençar brutícia i exercir la prostitució (Saliou 2003, 39).

Al primer terç del segle IV aC, a la *Constitució d'Athenes* es fa referència a les obligacions dels *astynomes* (els supervisors dels espais públics – *asty-*), els quals tenien la funció de vigilar la prostitució, controlar que les escombraries estiguessin a més de deu estades de la muralla, impedir la construcció privada sobre l'espai públic (ni

balcons, ni conductes que evoquin l'aigua al carrer, ni finestres o portes que obrin al carrer) i emportar-se el cadàvers (Saliou 2003, 39-40).

La "lleï dels astynomes" de Pèrgam, datada possiblement de la primera meitat del segle II aC i que perdurarà fins l'època imperial, recorda també les obligacions de la ciutadania de netejar i mantenir nets els carrers, entre altres (Saliou 2003, 40).

En el món romà també trobem documentació semblant. Així, la Taula d'Heraclea, recuperada de la ciutat del mateix nom al sud d'Itàlia, porta una inscripció a l'anvers en grec i al revers en llatí; en aquesta última es fa referència a la primera part a l'organització, el manteniment i la neteja de les vies públiques; a la segona a la reglamentació de la circulació de vehicles a Roma, on es prohibeix la circulació de carros durant el dia, a excepció d'aquells destinats al transport de material de construcció o d'enderrocs i els de recollida d'escombraries o brutícia; i la tercera part, on es parla de la vigilància i la utilització dels espais públics de Roma (Crawford 1996; Saliou 2003, 41).

L'exemplificació de reglamentació grega i romana sobre la gestió dels residus podria ser més llarga i sempre seguiria la mateixa tònica. La preocupació per la insalubritat pública era important, en especial en l'aigua i la brutícia que podien provocar malalties i altres problemes de salubritat. Cal mencionar els casos en què es fa referència al fet que la neteja del carrer és col·lectiva, cadascú neteja l'espai de carrer que queda davant de casa seva, activitat que podríem aplicar per al món ibèric. A l'actualitat aquest fet encara el podem veure, especialment en els pobles però també a les ciutats, que tot i disposar d'un sistema de neteja pública, sovint els ciutadans surten a netejar el tros de vorera que queda davant de la seva casa o del seu comerç. Tanmateix, en el món antic la gestió de l'espai públic sembla ambigua, ja que de vegades es tracta com una prolongació dels edificis que hi obren i a vegades es tracta com un espai autònom, independent dels espais privats, però alhora, com hem vist, són dues concepcions que no són excloents, ja que en una mateixa ciutat poden haver els dos tipus de tracte (Saliou 2003, 46).

Ens trobem en la mateixa situació pel món ibèric; desconeixem com es gestionava realment el rebuig i la neteja dels espais públics però creiem que l'augment de la jerarquització social, especialment a l'ibèric ple, amb la consolidació de determinats grups en el poder, suposaria que aquests esdevinguin els gestors dels espais comunitaris. És a dir, que serien aquests grups els que mantindrien la salubritat dins de l'assentament, possiblement a través d'algun tipus de normativa que regulés

l'abocament de deixalles o la neteja dels espais públics. De la mateixa manera que en el món grec i romà, és possible que convivessin els dos tipus de tractament sobre l'espai públic quant a la gestió del rebuig: els carrers principals o d'accés a edificis col·lectius els gestionava l'autoritat i els carrers més perifèrics, d'accés a les residències, eren mantinguts per la comunitat. En tot cas, hem pogut comprovar que l'espai públic no és el punt principal d'abocament de deixalles, sinó que existien abocadors i espais concrets on destinar-les, i que a més a més podria existir una neteja periòdica d'aquests espais, sense oblidar el paper de neteja que exercien els animals carronyaires, com el gos, el porc o les aus de corral, entre altres (Chausserie-Laprée 2005, 119) .

En tot cas, creiem que existia un cert interès per la neteja i manteniment dels assentaments, tant dels espais tancats com dels oberts. Creiem que es podria dir que mantenien un equilibri entre salubritat, ecologisme i reciclatge de forma natural. En tot cas, les deixalles que es puguin trobar en els espais viaris poden respondre al moment previ a la remodelació o abandó però no a l'acumulació d'un període excessivament llarg.

6.1.2.- Gestió de l'aigua

La gestió de l'aigua no és un tema que aquí vulguem tractar en extensió ja que hi ha una tesi doctoral en curs que s'ocupa exclusivament sobre d'aquesta problemàtica¹³. Per tant, tan sols farem esment d'aquells punts interessants i que poden ajudar a entendre la gestió de l'espai públic.

Com ja hem anat mencionant, l'augment de poder de certs grups dins de la societat ibèrica ens permet plantejar la hipòtesi que fossin aquests els que gestionessin els espais comunitaris. Els sistemes de canalització, la construcció de cisternes comunitàries o determinats elements de recollida d'aigua podrien ser gestionats inicialment per part de la comunitat, però amb l'augment de la desigualtat social serien els grups dominants els que prendrien la gestió d'aquests recursos, així com de l'organització d'aquestes estructures en l'urbanisme i la construcció de paviments, com hem documentat, que permetin el drenatge de l'aigua.

Així, per exemple, a l'assentament de Puig Castellar s'ha pogut documentar la recollida de l'aigua provinent de les teulades. En el carrer 1 es van localitzar *in situ*, damunt a les voreres, nombroses àmfores que s'haurien recolzat a les façanes per tal de recollir l'aigua provinent de les teulades (Ferrer, Rigo 2003, 30). Un estudi recent conclou que la inclinació d'aquestes permetria l'evacuació de l'aigua vers uns canalons que llançarien l'aigua al carrer o a grans contenidors, de manera que aquest líquid podria aprofitar-se per al consum (Egea 2010, 131). Aquest model s'ha proposat com a sistema hipotètic de recollida d'aigües en altres assentaments, com Alorda Park o Puntal dels Llops.

D'altra banda, en alguns assentaments, es documenten petits carrerons, pràcticament inaccessibles per una persona, per on es desguassaria l'aigua vers l'exterior del poblat o vers el carrer principal. Pel que fa altres carrers, també secundaris i sense sortida, alguns autors (Egea 2010, 131) han considerat que servirien per evacuar l'aigua cap a l'exterior del poblat. De tota manera, aquesta idea planteja un problema, i és que no sempre es pot documentar al final del carrer una barbacana o un orifici que permeti l'evacuació de l'aigua, bé sigui perquè l'estat de degradació de l'assentament no ho

---

¹³ Es tracta de la tesi doctoral *La gestió de l'aigua al món ibèric. Sistemes d'abastiment i evacuació*, realitzada per Meritxell Oliach. Per a més informació sobre la gestió de l'aigua consulteu Oliach, M. 2010: Cisternes protohistòriques a la plana occidental catalana. Aspectes morfològics i utilitaris, *Cypsela* 18, 263-281; De Prado, G. 2008: La gestió de l'aigua a l'Oppidum del Puig de Sant Andreu (Ullastret), *Cypsela* 17, 185-200; Piqués, G., Buxó, R. 2005: Histoire d'eau et nouvelles sources, *Lattara* 18.

permeti o bé perquè realment no n'hi havia. En el territori que estudiem però, trobem majoritàriament aquesta última opció, carrerons sense sortida i sense orifici per evacuar l'aigua. Així doncs tenim els dos tipus d'exemples: carrerons amb orifici i carrerons sense orifici per l'aigua. En el primer grup trobaríem l'assentament de Puig de Sant Andreu on del carrer 2 (tram D) neix un carrer sense sortida amb una barbacana; a l'assentament de Puig Castellar, on es va documentar un petit carrer entre els sectors 23 i 24, que desembocava al llenç de muralla on obria a un petit orifici (Ferrer, Rigo 2003, 30) (fig. 182). D'altra banda, podríem mencionar el Castellot de la Roca Roja, on, entre els sectors 1 i 11 de la zona 3 es documentà un carreró que, per la seva amplada (uns 50 cm aproximadament) i el fet que el pendent del carrer 100 desembocava en aquest punt, ens fa pensar que ha de respondre a un canal d'evacuació d'aigua, tot i que no s'ha conservat el tram de la muralla d'aquest vessant per poder confirmar-ho. En el cas del Puntal dels Llops, trobem un carrer molt ample però que acabaria probablement al mur de tanca; aquest no s'ha conservat, de manera que desconexim si el mur tenia obertura o no, els seus excavadors opinen que el pendent del carrer faria obligatòria una obertura per a l'evacuació de l'aigua (Bonet, Mata 2002, 101). En canvi, en el segon grup identificat, carrerons sense orifici d'evacuació d'aigua, trobem els exemples d'assentaments com l'*oppidum* de Mas Castellar de Pontós es localitzaren petits carrers que separen els diferents edificis i que no tenen cap tipus d'obertura per a l'evacuació de l'aigua. Al Castellot de Banyoles s'ha documentat un carreró entre l'edifici 1 i l'edifici 4 que acaba al llenç de la muralla. Finalment, a l'assentament del Taratrato els carrerons que inicialment semblaven no tenir sortida han resultat ser accessos a torres de defensa (Melguizo *et al.* en premsa), fet que ens obliga a pensar que l'evacuació de l'aigua no es feia per aquests carrerons.

Fig. 182.- Carreró de l'assentament de Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) per a l'evacuació d'aigua.

En el cas de l'Oral, on es va localitzar un orifici de desguàs a la muralla provinent d'una gran casa residencial fa pensar als arqueòlegs que la planificació urbanística ja preveia la construcció de les grans cases complexes i per tant que existia un repartiment previ de l'espai urbà, és a dir, això implica l'existència d'una persona o un grup rellevant dins de l'assentament que ho controlava (Sala, Abad 2006, 35-36).

D'altra banda, trobem una gran varietat de sistemes d'evacuació o recollida d'aigua com els sistemes de canalització d'alguns assentaments, per exemple Puig de Sant Andreu, Molí d'Espígol, Els Vilars, Puig Castellar; carrers amb paviments dissenyats per a l'evacuació de l'aigua, amb una lleugera pendent ves el centre del carrer, amb una pavimentació de codolets, com succeeix a Mas Castellar de Pontós, Puig de Sant Andreu, l'Esquerda o Puntal dels Llops; o la construcció de voreres o enllosats que facilitaven la circulació dels vianants, com documentem a Alorda Park, Puig de la Nau, *Kelin*, entre altres. Tota aquesta complexitat ens indica una necessitat i una capacitat de gestió de l'evacuació de les aigües sobrants, que com ja hem dit, possiblement era a càrrec d'una persona o d'un grup determinat.

En tot cas, és evident que els sistemes d'evacuació i recollida d'aigua estan completament lligats a la planificació urbanística, per tant a una persona o un grup que organitzi, dissenyi i gestioni tot aquest sistema.

6.1.3.- Ocupació/privatització de l'espai públic

Tot i que, com hem vist (*vide supra*), la divisió entre públic i privat sorgeix amb els primers indicis de propietat i amb la pujança de la desigualtat social, i de vegades pot semblar que el llindar entre allò públic i allò privat és ambigu i poc definit. Nosaltres plantejem la hipòtesi que existia una regulació de l'ús de l'espai públic, tot i que sovint és difícil discernir amb exactitud la dimensió real del que es considerava públic. Un exemple l'hem vist en la legislació romana (*vide supra*), on a vegades es tracta el carrer com un espai autònom, depenent d'uns magistrats, i a vegades apareix com un espai comunitari, prolongació dels espais privats que obren als eixos viaris. Aquesta distinció va en funció de la importància o de la jerarquització dels espais públics dins de les ciutats. Un dels fets més interessants i característics que convida a la incertesa entre l'existència real d'un espai públic és l'ocupació d'aquest per a usos privats.

L'estudi realitzat als espais públics dels assentaments escollits ens ha permès identificar aquest fenomen, el qual sembla repetir-se en la majoria d'ells. Les constants reformes urbanístiques que viuen alguns assentaments suposen la pèrdua o adquisició d'espai públic, en el primer cas implica una pèrdua d'espai per a la comunitat i en el segon una millora dels accessos i les infraestructures urbanes, tot i que aquest últim està menys documentat.

A la ciutat ibèrica de Puig de Sant Andreu (Ullastret), l'estudi realitzat a la zona 14 ha permès identificar diverses fases ocupacionals d'aquesta residència aristocràtica (Martín Ortega *et al.* 2004). A la fase II (finals del IV - inicis del III aC) el carrer 23, situat al sud de la zona 14, fou privatitzat i compartimentat (fig. 183). El fet més rellevant de l'ocupació d'aquest carrer, que no deixa de ser una via secundària que neix al carrer 13, és que dona accés directe a la torre 3, és a dir, la seva ocupació suposa la pèrdua de l'accés públic a una de les torres i per tant a la defensa del poblat des d'aquest punt.

Fig. 183.- Planta de la 14 i la seva evolució per fases (Martín Ortega *et al.* 2004, 268).

Voldríem plantejar aquí la possibilitat de que el sector 12, considerat un pati que dóna accés directe al sector 1 i a les estances del seu costat nord, hagués estat en origen un carrer d'accés a la muralla, com sembla ser-ho el carreró de la zona 9, i que en un moment determinat passa a formar part de tot el conjunt edilici. Pel que fa al mencionat carrer 9, es van documentar estructures de combustió, tipus forn, i una llar de foc entre els dos habitatges (Gracia *et al.* 2000, 63-65).

A l'illa d'en Reixac, a la confluència entre el carrer 9 i el sector 19, trobem una petita plaça. Sembla ser que per sota de les estructures que actualment es poden veure en aquesta plaça, els anomenats sectors 16 i 4, es documentà un nivell de circulació uniforme que s'estenia per sota d'aquests dos sectors i pel sector 19. Aquest paviment es va datar de la segona meitat del segle III aC. Cal mencionar que per sobre del paviment aparegué una estructura circular, posteriorment amortitzada pel mur que separa el sector 19 del 4. Aquesta estructura fou interpretada pels seus excavadors com una llar ritual (Martín Ortega 1996, 32) però creiem que podria tractar-se d'un forn comunitari, ja que la seva situació, en una plaça al costat d'un edifici amb funció cultural, és molt destacada.

Al jaciment de Puig Castellet, de mitjan segle III aC, tot i tenir una vida relativament curta i que possiblement els habitants d'aquest llogaret formin part d'un mateix grup familiar, se n'ha pogut documentar l'evolució urbanística (Pons, Llorens, Toledo 1989) (fig.184). Les estructures construïdes en un inici varien posteriorment, coincidint amb

la compartimentació d'algunes estances, com succeeix en els departaments 3 i 0. Aquests s'amplien vers l'espai obert construint una nova estança, on s'inclou una estructura de combustió circular.

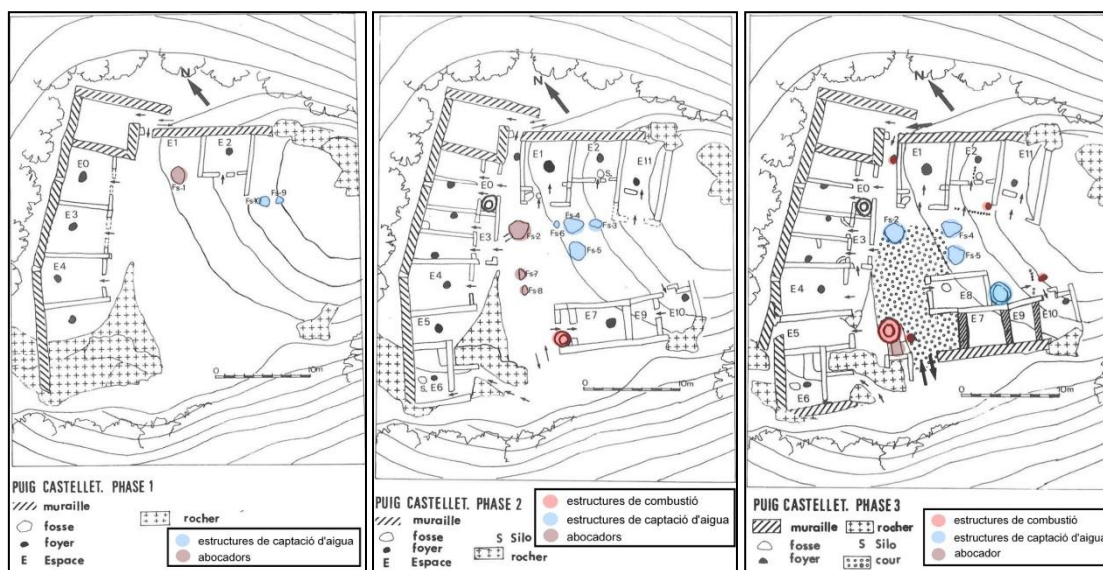

Fig. 184.- Fases de l'assentament de Puig Castellet (planta modificada a partir de Pons, Llorens, Toledo 1989, 220).

L'evolució de l'assentament implica la construcció d'estructures en zones que abans estaven lliures, per això s'aprecia com en les fases 2 i 3 s'ocupa bona part de l'àrea sud del nucli.

A la fortificació ibèrica de Mas Castellar de Pontós, aproximadament a mitjan segle IV aC, es documenta una reforma dels habitatges adossats a la muralla, els quals inicialment estarien separats per petits carrerons que donarien accés al sistema defensiu. Posteriorment, alguns d'aquests carrers seran ocupats per ampliar les cases. Aquest fenomen es veu molt clar en el sector 2a i possiblement també es doni en el sector 4. En el mateix assentament s'ha detectat també la construcció d'una petita estança (sector 5d) a la plaça que dona accés a la torre. A mode de curiositat cal dir que a l'exterior d'aquesta estança s'hi va construir una banqueteta.

Al poblat de Puig Castellar trobem el cas contrari del que hem vist fins ara. A l'inici del carrer 4, pel costat oest de la porta d'accés, es va documentar la retracció de la façana d'un edifici per ampliar aquest accés, que fins el moment era molt estret (fig.185). Aquesta modificació en la via pública es data del segle III aC (Ferrer 2004).

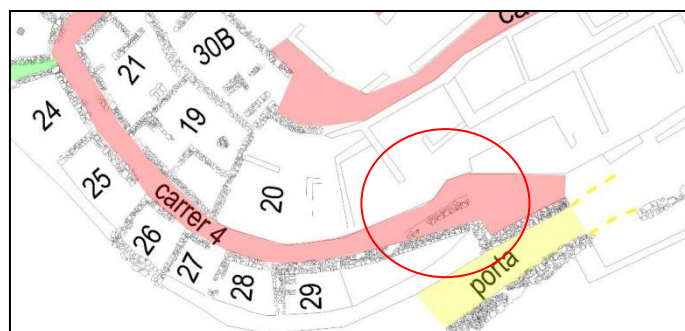

Fig. 185.- Detall de la planta de l'assentament de Puig Castellar on s'aprecia l'accés del carrer 4 (cedida per C. Ferrer, modificada per l'autora).

Al Turó de Ca n'Olivé entre el 425 i el 300 aC (fase 2) es realitza una important remodelació urbanística que suposarà la construcció d'una nova bateria de cases a la vessant sud del turó, amortitzant l'anterior. En aquest moment, el carrer manté l'orientació però s'eixampla en relació al carrer de la fase 1; per tant, la façana de les cases s'enretira respecte a les de la fase anterior, tot el contrari del que succeeix a la fase 3 (300-200 aC), moment en què les cases s'amplien vers el carrer, reduint l'amplada d'aquest. Entre tots els sectors en destaca un, el 34, el qual privatitza una part del carrer per construir-hi una avantsala i s'enllosa l'espai del davant de l'edifici, amortitzant una sitja anterior (Francès *et al.* 2005).

A la fortificació d'Alorda Park, a la fase IIa (450/400-300 aC) una profunda remodelació urbanística dóna pas a una organització interna complexa, on els carrers s'entrecreuen creant un urbanisme ortogonal (fig. 186). La porta principal de l'assentament, que es construeix al costat sud de la torre Y-Z, dóna accés a una gran plaça (2H). Tot aquest entramat es veu modificat a la fase IIb (300/275-200 aC) quan es tapia la porta principal per obrir-ne una de nova una mica més al sud, i la plaça 2H es redueix, per construir-hi la casa IV. El carrer CF, que s'iniciava a la plaça 2H i finalitzava davant de la casa 2A, a la fase IIb redueix la seva longitud pràcticament a la meitat a causa de la construcció de nous habitatges, entre ells la coneguda casa 201. Pel que fa al carrer CJ, desapareix passant a formar part del conjunt edilici de la casa 3-V, convertint-se en els sectors F i K (Asensio *et al.* 2005, 597-613).

Fig. 186.- 1.- Fase IIa. 2.- Fase IIb (plantes cedides per C. Belarte).

Al jaciment del Castellot de la Roca Roja, les últimes excavacions han permès datar la construcció de la bateria d'estances situades al costat oest del carrer 100, de la 7 a la 11, del segle III aC. Aquesta cronologia i el fet que les estances es construeixin directament sobre la roca natural ens permet plantejar la hipòtesi que anteriorment aquest espai quedava obert i lliure de construccions, i que per algun tipus de necessitat, al segle III aC, es construïren aquest grup d'estances.

A la fortificació dels Vilars l'ocupació de l'espai públic és molt primerenca. Pel que fa al carrer principal a la fase Vilars I (675/650-550/525 aC) la remodelació de les cases de la fase Vilars 0 suposa una ocupació de l'eix viari i estretor del mateix (Junyent *et al.* 2009, 312). De la fase Vilars II (550/525-450/425 aC) en destaca l'ampliació, davant de l'accés nord, del carrer principal per construir-hi una petita plaça, obligant a fer retrocedir la façana d'una casa. En aquesta plaça s'hi construirà un forn comunitari (Junyent, Lafuente, López 1994, 83; Alonso *et al.* 2005, 29). Aquesta remodelació del carrer principal va en relació amb l'obertura de la porta nord, que obliga a convertir una casa en carrer, el qual donaria accés a aquesta nova placeta (Junyent *et al.* 2009, 316). Finalment, la porta oest, construïda a la fase Vilars 0, queda amortitzada a la fase Vilars I, com a conseqüència el carrer que hi donava accés desapareix per convertir-se en un habitatge (Junyent *et al.* 2009, 314).

En el Castellet de Bernabé, a la fase 3 (final segle III – inici del II aC), es construeix un mur que separa els sectors 1, 2, 5, 9 i 22 (conjunt que forma una residència aristocràtica) de la resta d'habitatges. Aquesta construcció implica la reducció de l'amplada del carrer, el qual mantenia fins el moment una amplada homogènia en tota

la seva llargada, perdent un metre d'amplada, ja que passa de 3 a 4 m en el tram inicial (Guérin 2003, 159-167).

A la Bastida de les Alcusses, observant l'urbanisme es pot veure com alguns conjunts arquitectònics s'amplien ocupant bona part dels eixos viaris. Aquestes ampliacions es troben tan sols al costat nord de l'eix principal i responen sempre a estances destinades a l'emmagatzematge. Així, trobem com el conjunt 1 s'amplia construint el sector 19 a la via pública, o el conjunt 18 ho fa amb varies estances (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 89). D'altra banda, entre els conjunts 7 i 2 es documentaren un grup de magatzems i un forn comunitari (Bonet, Soria, Vives-Ferrándiz 2011, 141), que podrien haver estat construïts ocupant un gran carrer.

Al jaciment de l'Oral, datat de finals del VI – inicis del V aC, es documenten varies ocupacions de l'espai públic. Primerament trobem l'ampliació de la casa III G vers l'oest ocupant part de la plaça III-I, per on s'accedeix a través del carrer III-III, i es construeixen les estances III G5 i III G6, que s'interpreten com una sala principal i un magatzem. El mateix succeeix a la casa III K, que s'amplia vers l'espai públic, ocupant part d'una placeta sorgida a l'encreuament entre els carrers III-IV, III-V i IV-V (Abad, Sala 2001, 112; Sala, Abad 2006, 33-34).

Al Puig d'Alcoi, la casa B durant el segle IV aC s'amplia construint diverses estances que ocupen la plaça situada als seus costats est i sud, reduint així aquest espai obert on es realitzaven diverses tasques artesanals i domèstiques¹⁴.

Finalment, a Sant Antoni (Calaceit) documentem com el sector 56, que a la primera fase possiblement funcionava com un habitatge, a la fase 2 (segle III aC) es converteix en un carrer per facilitar i donar accés directe a la terrassa inferior. I l'ampliació del sector 41, que suposa l'ocupació del carrer principal de la terrassa superior.

---

¹⁴ Informació inèdita facilitada pel Dr. I. Grau.

JACIMENT	PRIVATITZACIÓ	OCUPAT PER	CRONOLOGIA
Puig de Sant Andreu	carrer d'accés a la muralla	residència aristocràtica	final s. IV-inici del III aC
Illa d'en Reixac	plaça	edifici de culte	segona meitat del s. III aC
Puig Castellet	espai central	cases	s. III aC
Mas Castellar	carrer d'accés muralla plaça	cases espai de culte?	mitjan s. III aC
Turó de Ca n'Olivé	del carrer 3	cases	s. III aC
Alorda Park	plaça d'accés a la torre i muralla carrers	casa complexa cases complexes	s. III aC
Castellot de la Roca Roja	plaça	magatzems?	s. III aC
Vilars	carrer porta oest espai central	casa bassa-pou	s. VII-VI aC s. VI-V aC
Castellet de Bernabé	carrer	residència aristocràtica	final s. III-inici II aC
Bastida	carrer carrer	magatzems privats magatzems i forn comunitari	s. IV aC
L'Oral	plaça carrers	cases cases	final s. VI-inicis del V aC
Puig d'Alcoi	plaça	cases	s. IV aC
Sant Antoni	carrer	casa	s. V aC

Fig. 187.- Taula resum de la privatització dels espais públics.

JACIMENT	AMPLIACIÓ ESPAI PÚBLIC	OCUPAT PER	CRONOLOGIA
Puig Castellar	casa	Carrer 4	s. III aC
Vilars	casa casa	plaça amb forn carrer d'accés a la via principal	s. VI-V aC
St. Antoni de Calaceit	casa	carrer	s. III aC

Fig. 188.- Taula resum de l'ampliació d'espai públic vers espai privat.

La interpretació que es pot donar a la privatització d'espai públic fet pot resultar complicada. Les dades que tenim al quadre/resum ens suggereixen diversos punts en comú (fig. 187):

- L'ocupació ve donada per l'ampliació, remodelació o construcció de residències aristocràtiques o edificis culturals, com és el cas del Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac, l'Oral, Castellet de Bernabé o Alorda Park.
- L'ocupació ve donada per l'ampliació d'una casa estàndard, com a Mas Castellar de Pontós, Turó de Ca n'Olivé o Puig d'Alcoi.

- L'ocupació ve donada per la construcció o ampliació de magatzems com a la Bastida.

Hem d'afegir a aquestes característiques la cronologia, ja que el major nombre d'ocupacions es dona entre el segle IV i el III aC, tot i que trobem exemples més antics. Amb tot podem veure que les ocupacions dels espais públics poden respondre a necessitats ben diverses. El primer punt, l'ocupació per a l'ampliació d'una residència aristocràtica o d'un edifici de culte, es podria entendre com la imposició d'un grup familiar amb poder suficient dins de la comunitat com per apropiarse de l'espai públic, entre ells, per exemple, l'accés a les defenses de l'assentament.

En canvi, l'ocupació per a l'ampliació d'una casa senzilla podria respondre a un augment dels membres de la família. Així ho consideren els arqueòlegs de l'Oral, els quals opinen que l'ampliació de la casa III G, on es repeteix l'esquema intern de la casa original, ve motivada per la necessitat d'allotjar una nova unitat familiar (Sala, Abad 2006, 34).

Finalment, el tercer punt podria respondre a una necessitat de la comunitat, és a dir, l'augment de producció agrícola fa obligada l'ampliació de magatzems o la construcció de nous edificis destinats a aquesta funció. Aquesta última opció podria estar consensuada per la comunitat però regulada pel grup dominant, el qual decidiria quan i com realitzar aquesta nova construcció, trencant amb l'esquema urbanístic del poblat.

La progressiva ocupació de l'espai públic es documenta també en altres societats de l'antiguitat. A la Gàl·lia mediterrània s'ha documentat aquesta pràctica en diversos assentaments. Un exemple molt clar es troba en el jaciment de Lattes (Hérault) on s'ha documentat com algunes cases que utilitzaven l'espai viari per a activitats domèstiques cap el segle V aC, amb el pas del temps acaben apropiant-se d'aquest espai (vers el segle III aC), convertint-se en una estança més de l'habitatge (Py 1996, 177-183, Lebeaupin 1996, 136; Belarte 2009, 240) (fig. 189). A Tamaris, al segle VI aC, les illes de cases, que obren a un carrer principal, estan separades entre elles per carrerons. L'accés a les estances es pot fer des del carrer o des del carreró, en el qual s'han identificat indicis d'activitats domèstiques (llars de foc, fosses...), que es podrien considerar com la privatització d'aquests (Garcia 2004, 145). A Montlaurès, vers el 500 aC, la planificació general de les cases inclou part de l'espai exterior per a usos domèstics; aquests habitatges estan separats per carrerons o espais oberts (Belarte 2009, 239).

Segons aquests autors els indicis d'activitats domèstiques ja implica una ocupació de l'espai públic. Segons la nostra opinió les activitats domèstiques i la privatització són dos conceptes diferents (*vide infra*), ja que la realització de les primeres en espai públic no necessàriament han d'implicar una ocupació permanent d'aquest, que és el que aquí tractem, tot i que no vol dir que l'ús constant de carrers i places per a activitats domèstiques acabi en una privatització d'aquests, com s'ha documentat a Lattes.

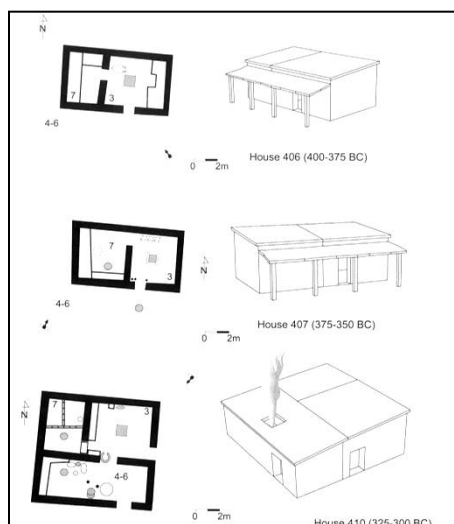

Fig. 189.- Evolució de la casa 406 de Lattes (Belarte 2009, 242).

Al jaciment de Nages (Gard) també s'ha pogut identificar aquest fenomen però en un període més tardà, vers el segle II aC (Py 1978, 153-155; Belarte 2009, 240). La diferència amb la resta d'exemples és que l'ampliació en aquest assentament es fa en el mateix moment en totes les illes de cases, és a dir, que necessàriament la comunitat es va posar d'acord per reduir l'amplada dels carrers i guanyar espai d'habitatge (fig. 190). Segons M. Py era necessària la presència d'una autoritat que regulés l'urbanisme i indiqués l'espai que es podia ampliar, sent després els propietaris lliures d'organitzar l'interior de cada casa (Py 1978, 155).

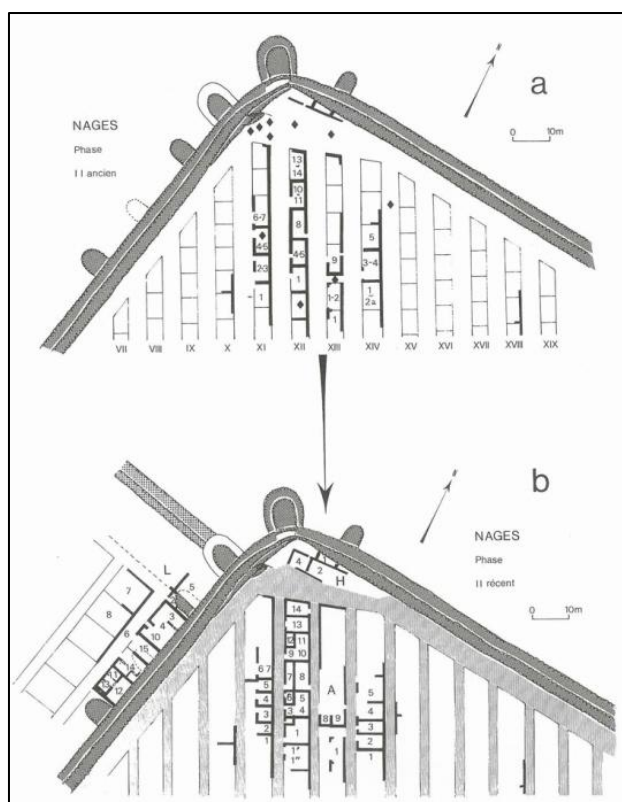

Fig. 190.- Evolució urbanística de l'assentament de Nages. Les illes de cases s'amplien de manera uniforme, reduint l'espai viari (Py 1978, 154)

Els treballs d'excavació en diferents assentaments gal·lo-romans de la zona de Bèlgica i Germània van permetre identificar apropiacions dels espais públics al segle I dC. Les voreres i els pòrtics, construïts per millorar i facilitar el pas dels vianants, s'han documentat amb dues variants: una construcció homogènia i una construcció segmentada, de manera que en un mateix carrer es poden documentar diferents tipus de construcció. Aquestes diferències es detecten en funció de la importància del carrer, si es tracta d'un carrer principal o d'un secundari, i de la categoria de l'assentament. La planificació urbanística i les ordres de construcció dels espais públics indiquen la intervenció d'autoritat pública, en canvi la segmentació s'explicaria en tant que la construcció d'aquests equipaments va a càrrec dels propietaris de les cases properes. D'aquesta manera assentaments importants, com Reims, mostren unes voreres i uns pòrtics construïts de manera homogènia (fig. 191). En canvi, en assentaments més petits aquesta homogeneïtat només es detecta en el carrer principal, mentre que a la resta d'espais les voreres o els pòrtics semblen estar construïts pels propietaris de cada casa. És així com es localitzen en una mateixa vorera bases de columnes de pedra al costat d'unes de fusta, i a l'assentament d'Oberwinterthur s'ha pogut identificar com el paviment de la vorera és diferent davant

de cada casa però amb un pòrtic comú (Alberti 2008, 112-114). Segons G. Alberti, voreres i pòrtics serien de domini públic, com ho és la resta de la via, i estarien regulats per un ens públic que autoritzaria aquestes construccions i n'indicaria les dimensions i el traçat, però la iniciativa, la construcció i el manteniment anirien a càrrec dels propietaris, els quals ho aprofitarien per ampliar tallers i botigues vers l'espai públic.

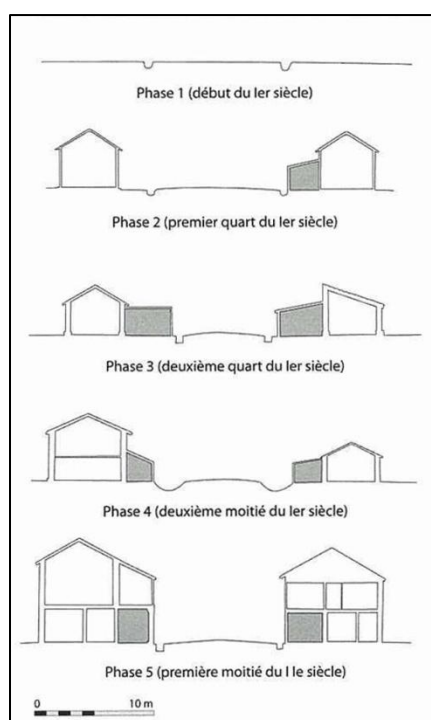

Fig. 191.- Evolució d'un carrer a Reims (Alberti 2008, 109).

En el cas de les societats grega i romana la legislació en aquest sentit era molt clara, alhora que ens indica la constant apropiació de l'espai públic per part dels ciutadans. A Atenes, una llei de finals del segle IV aC, prohibeix construir sobre la via pública balconos o sortints sobre el carrer, o fins i tot tenir finestres que obrin al carrer. En relació a una llei semblant, segons Aristòtil, el tirà Hípies va posar en venda tot allò que es trobés a la via pública, com ara sortints, escales, etc., i fins i tot les portes que obrien cap a fora. Els propietaris havien de tornar-ho a comprar per recuperar-ho, era una manera de recaptar diners (Broder 2008, 54).

En el món romà la documentació principal que fa referència a la gestió de les vies públiques prové d'una compilació de fragments d'escrits jurisprudencials agrupats al segle VI dC al *Digestum*. Aquesta obra jurídica és un recull de lleis des de finals de l'època Republicana fins al Baix Imperi (Saliou 2008, 63). Es detalla que en cas que

algú hagués construït en espai públic sense demanar permís al pretor serà qui decideixi si ho enderroca o li fa pagar un lloguer, en el cas de que la construcció no sigui un destorb (Alba 2002, 381). Segons Alba (2002) un dels motius pels quals les autoritats romanes haurien permès l'ocupació de la via pública seria per a recaptar fons econòmics.

En el món romà la via pública es dividia en dues parts, en el cas dels carrers principals: la calçada, per on circulaven els vehicles, i la vorera, per on circulaven els vianants. La funció de la vorera podia ser molt variada, ja que aquesta es defineix com una porció de l'espai públic estretament lligat a les propietats veïnes (Saliou 1999, 198 i 200). A Pompeia s'han documentat cases que construeixen banquetes a costat i costat de la porta d'entrada per a què vianants, clients o visitants poguessin reposar. Aquestes estructures externes s'interpreten com una projecció explícita de l'espai privat sobre l'espai públic, a l'hora que era una forma d'ostentació de poder, ja que aquestes cases acostumen a correspondre a càrrecs públics (Saliou 1999, 200).

A partir d'època imperial, l'apropiació d'espai públic es fa cada cop més evident. A Mèrida (Badajoz) l'ampliació dels habitatges o la creació de locals comercials sobre l'espai públic es detecta a partir de final de l'Alt Imperi. Aquest fenomen anirà en augment fins a l'Alta Edat Mitjana (Alba 2002, 379). Alguns dels casos documentats es troben en carrers porticats, que com en el cas anterior, acaben convertint-se en noves estances de les *domus* pròximes o en locals comercials, en altres casos els porxos es conserven però la casa s'amplia construint un pis superior (Alba 2002, 380). L'ocupació de l'espai públic a *Emerita* s'ha documentat en altres vies, com el pas de ronda (Alba 2002, 382).

De forma general, a partir del Baix Imperi, o finals de l'Alt Imperi, s'inicia un procés de desurbanització de les ciutats que s'accelera a la fi de l'Antiguitat i a l'Alta Edat Mitjana. La desaparició dels serveis de manteniment de les vies públiques i l'afebliment del poder civil condueixen a la privatització dels espais abandonats, on es deixa d'aplicar el dret romà, tot i que possiblement els espais que encara es trobessin en ús mantindrien algunes normes jurídiques (Gauthiez 2008, 144).

Es podria plantejar per al món ibèric una situació semblant? Creiem que seria possible la mateixa idea d'una societat en decadència, amb greus problemes interns i fortes divisions, agreujades probablement per la Segona Guerra Púnica. Aquestes dificultats econòmiques podrien veure's reflectides en la pèrdua d'autoritat sobre la població, que provocaria l'ocupació del sòl públic sense regulació. De tota manera, aquesta

possibilitat ens hauria de mostrar un urbanisme molt més decadent, és a dir, hauríem de documentar l'ocupació de l'espai públic a finals del segle III aC d'una manera molt més generalitzada en tots els assentaments.

En tot cas, creiem que l'ocupació de l'espai públic podria ser el resultat de diverses problemàtiques i necessitats sorgides en determinats moments, i que probablement vindrien condicionades, en la majoria de casos, per un consens de la comunitat i el poder públic, el qual regularà aquestes modificacions urbanístiques.

Els casos en que l'ocupació es realitza amb motiu de l'ampliació de la residència familiar, com hem documentat a Mas Castellar de Pontós o a la casa III G de l'Oral, es podria entendre, com l'exemple que hem vist de Lattes (Hérault), que l'ús continuat de l'espai exterior immediat a la casa durant generacions acaba esdevenint propietat d'aquella família, tot i que això no exclou l'existència d'una regulació i una normativa per part del grup dirigent. Ens referim a algun tipus de pagament o de taxa a mode de compensació (com hem vist per al món romà), especialment per a l'ibèric ple, moment de major jerarquització de la societat.

També podria existir la possibilitat, com ja hem mencionat anteriorment, de l'abús de poder, especialment en els casos en què la privatització es dona en una residència aristocràtica o espai de culte. És el cas de Puig de Sant Andreu és interessant veure que l'apropiació del carrer 23 coincideix amb una important reestructuració de la zona 14, que implica amb la construcció de noves estances, la divisió del pati meridional en dos, l'obertura d'una porta (porta 8) al llenç de la muralla, i d'una porta d'accés privat a l'assentament (Martín Ortega *et al.* 2004, 271).

Per tant, creiem que en el món ibèric existiria una gestió sobre l'espai públic i, possiblement, una reglamentació o una normativa sobre l'ús d'aquest. Els motius que condueixen a l'ocupació d'aquests espais devien ser diversos, però les transformacions devien estar sempre regulades a través d'algun tipus d'impostos.

Els casos d'ampliació de l'espai públic, que com hem vist resulta molt poc habitual, semblen respondre a una millora dels accessos a l'assentament (fig. 188). Els tres casos que hem mencionat foren conseqüència de la necessitat d'obrir nous accessos que responien a reformes urbanístiques importants. En el cas de Vilars l'obertura de la porta nord ve donada pel tancament de la porta oest, el carrer que donava accés a aquesta es converteix en espai domèstic substituint el que es perd per a crear el carrer de la porta nord, que va acompanyat de la creació d'una petita plaça. El mateix

succeeix a Sant Antoni de Calaceit, on l'ampliació de l'hàbitat amb la creació d'un nou barri implica necessàriament l'obertura d'un carrer que abans estava ocupat per la casa 56. En el cas de Puig Castellar l'accés ja existia, únicament el que es fa és reduir les dimensions de l'estança més propera a la porta per ampliar el carrer, el qual deuria resultar molt estret. En conclusió, l'ampliació d'espai públic respon a les millores urbanes, les quals necessàriament han de venir marcades per una persona o un grup representant de la comunitat, que organitzi aquest tipus d'obres.

5.2.- Activitats domèstiques i lúdiques

5.2.1.- Activitats domèstiques

Pot resultar contradictori que en el tema que tractem, els espais públics, vulguem parlar d'activitats domèstiques, en tant que domèstic fa referència a allò relatiu o pertanyent a la casa com a seu de la família. Tanmateix les restes arqueològiques indiquen que moltes de les activitats identificades en l'àmbit domèstic es podien realitzar alternativament tan en espai domèstics com en carrers i places.

Parlar de les activitats domèstiques és parlar de la dona, en tant que és ella la que prepara el menjar, teixeix, cuida d'infants i ancians, etc., tot i que no totes aquestes activitats es podien realitzar en els espais públics, com ve a ser el cas de la cura de malalts. És, doncs, la dona la que gestiona l'espai domèstic i per tant les tasques relacionades amb la família i la casa (Delgado 2010, 32). D'aquesta manera, i com veurem tot seguit, l'espai públic esdevé l'espai de la dona, ja que en la vida diària és l'espai on aquesta realitza determinades activitats que li permeten relacionar-se amb altres dones de la comunitat.

Alguns autors, especialment per al món grec i romà on la divisió d'espais per gènere era molt més marcat, relacionen l'àmbit públic amb les activitats masculines, on hi ha un predomini de les relacions econòmiques i socials entre membre masculins de diferents grups socials deixant, l'àmbit privat o domèstic a l'esfera femenina (Walker 1983; Hingley 1990). En canvi pel món prehistòric i protohistòric, l'estudi de les activitats domèstiques ha de ser molt més ampli. Com bé han proposat algunes autores (Curià, Masvidal 1998, 230) les pràctiques quotidianes poden desenvolupar-se més enllà de la casa i estendre's al seu entorn o altres àrees.

Cal, però abans de continuar, parlar de què entenem per activitats domèstiques, ja que aquestes estan estretament lligades a la vida quotidiana, és a dir, tot allò que es repeteixen diàriament en un mateix lloc. Aquestes activitats que nosaltres anomenem domèstiques, en tant que estan relacionades amb les qüestions de la llar, alguns autors les han etiquetat com "activitats de manteniment" (González Marcén, Montón, Picazo 2005), però al cap i a la fi vénen a ser el mateix, és a dir, aquelles que ja han estat mencionades. En definitiva, són moltes i molt diverses les activitats domèstiques que probablement es podien dur a terme en els espais públics, i moltes d'elles no deixen indicis arqueològics. No obstant, ens volem centrar en determinades activitats

imprescindibles pel dia a dia, com poden ser la preparació i transformació d'aliments que, d'altra banda, són les que deixen més indicis en el registre arqueològic.

Les reduïdes dimensions d'algunes cases ibèriques i la manca de llum podrien ser causes per les quals determinades activitats es realitzessin a l'exterior de les cases (Belarte 1997, 201; Chausserie-Laprée 2005, 118). L'escassetat d'espais oberts privats, com ara els patis, en l'arquitectura domèstica ibèrica obliga als habitants a realitzar aquestes activitats en l'espai immediat de les cases, com ara els carrers o les places. L'ús dels eixos viaris com extensió de la casa està documentat en diverses àrees del Mediterrani (Py 1978; Belarte 2009)

D'altra banda, la necessitat de mantenir els vincles socials entre els habitants de l'assentament afavoriria la realització d'activitats en carrers i places, especialment si aquestes s'han de repetir diàriament i ocupen gran part de la jornada.

Les restes arqueològiques ens indiquen que activitats com la mòlta del cereal, la preparació dels aliments, la cocció, etc., que s'acostumen a vincular als espais tancats, es realitzaven també en els espais públics. Aquestes activitats suposen un treball que es pot prolongar durant varies hores al dia; per exemple, alguns estudis indiquen que una família de sis membres necessita 3 kg de farina al dia i per obtenir-los es requereixen entre dues i tres hores diàries de mòlta (Meyers 2005, 28), tot i que aquestes dades poden variar si es tenen en compte factors com la persona que realitza el treball, la qualitat i estat del molí, etc. (Alonso 1999, 267), a aquestes hores cal afegir-hi les dedicades a la preparació dels aliments, que posteriorment seran consumits.

En alguns assentaments, com Puntal dels Llops, on el carrer central aparegué abundant material arqueològic com ceràmica de taula, de cuina, i un molí (Bonet, Mata 2002, 96), a l'assentament rural de Mas Castellar de Pontós es localitzà en el carrer un molí, traces de foc ocasional i nombroses peces discoïdals o el Taratrato, s'han pogut localitzar molins en els espais viaris (Paris, Bardaviu 1926, 49). Aquest fet permet plantejar la hipòtesis que la mòlta de cereal es pogués realitzar, en determinades ocasions, a l'exterior de les cases, sense oblidar que aquests estris per a produir farina poden traslladar-se amb relativa facilitat. D'altra banda, a l'assentament del Puig d'Alcoi, a l'espai obert situat al sud de la casa B, s'hi identificà un espai porticat o semiobert on es detectaren activitats domèstiques com el processat del gra, un banc de molí i preparació d'aliments.

En assentaments fenicis com Sa Caleta (Eivissa) o el Cerro del Vilar (Guadalhorce, Málaga) també s'han localitzat molins en àrees obertes, que s'interpreten com espais utilitzats de forma comunal per diversos grups familiars (Delgado 2010, 36).

Amb la farina que s'extreia de la mòlta es podia consumir el cereal de diverses maneres: panificat, bullit o fregit (Spanò 2005). A nosaltres ens interessa especialment la panificació, ja que és molt habitual localitzar en els assentaments ibèrics forns situats en carrers o places, estructures que sovint s'interpreten com a forns comunitaris, tenint en compte que són poques les cases que en tenen un de propi.

Els assentaments on s'han identificat estructures interpretades com a forns comunitaris són nombrosos, com ara a Alorda Park (fig. 192), Castellet de Banyoles, l'Oral o la Bastida de les Alcusses, entre d'altres. Aquestes estructures, de planta circulars o semicircular, se situen en espais públics, normalment en carrers principals o zones centrals de l'assentament, de fàcil accés per a tots els habitants. Tanmateix, també es poden trobar aquestes instal·lacions en edificis destinats a l'ús comunitari, com poden ser els casos documentats al departament 43 de Sant Miquel de Lliria, junt al 42 on hi ha un altre forn i un gran molí (Bonet 1995, 367-369; Iborra *et al.* 2010, 107), o edificis comunitaris destinats a la transformació dels aliments, com la mòlta del cereal o grans magatzems (Bonet, Mata 2009, 111), com es documenten a la Bastida de les Alcusses, a Sant Miquel de Lliria (Iborra 2010, 112) o al Molí d'Espígol (Camañes 2010).

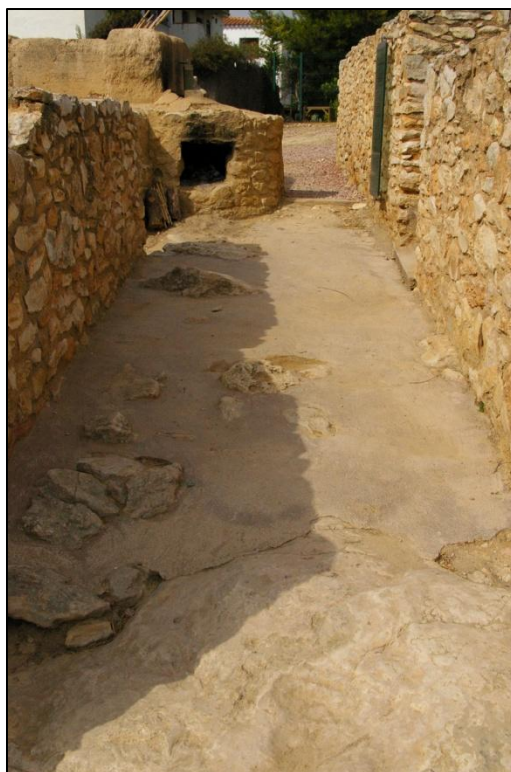

Fig. 192.- Carrer CE d'Alorda Park (Calafell) on s'aprecia el forn comunitari.

Un estudi etnoarqueològic sobre els forns comunitaris dels pobles de la comarca de Los Serranos a València (Albir 2010) compara aquestes estructures actuals amb les localitzades en els assentaments ibèrics.

Aquests forns contemporanis, usats en alguns casos fins a l'actualitat, se situen en el centre del poble i a prop de places o altres espais comuns. Els forns són propietat de la comunitat i és aquesta la que s'encarrega del seu manteniment (Albir 2010, 152). De tota manera els forns ibèrics que nosaltres tractem es troben adossats a les façanes de cases però oberts a l'espai públic, és a dir, sense cap estructura que el tanqui. En el cas dels forns de la comarca de Los Serranos, es troben dins d'un edifici en el qual també s'amassava i es fermentava el pa abans de coure'l. Aquest edifici comunitari que engloba diverses funcions seria comparable als exemples mencionats de Sant Miquel de Lliria o Puig de la Nau (Oliver 2006, 122).

El fet que existissin forns comunitaris s'interpreta per, una banda, com un indicatiu de l'existència de dues modalitats diferents en la cocció del pa, estant l'ús del forn limitat a determinades famílies i ocasions, i considerant que la majoria de famílies couria el pa sobre la llar (Iborra *et al.* 2010, 107-108). D'altra banda, s'interpreta que els forns comunitaris són per a aquelles famílies més desfavorides, que no podien permetre's

un forn a casa, com s'ha documentat a Egipte i l'àrea cananea a finals del II mil·lenni aC (Meyers 2005, 71), o en assentaments fenicis com Sa Caleta (Eivissa) (Ramon 2007).

Aquests tipus de forns, així com els edificis comunitaris destinats a la transformació d'aliments, estarien gestionats pel grup dominant (Iborra *et al.* 2010, 112), els quals en controlarien l'ús i, possiblement, rebrien algun tipus d'impost en espècies. És possible que el manteniment d'aquestes estructures, que bé podrien coure pa o qualsevol altre tipus d'aliment, anés a càrrec de la pròpia comunitat tot i que la gestió fos del grup dominant.

Al nord d'Àfrica i al Pròxim Orient s'han documentat forns que tenen el seu origen en el bronze final i edat del ferro i que actualment continuen en ús. Es tracta d'estructures circulars de forma troncocònica, amb parets d'argila, amb una gran obertura superior per on s'introdueixen tan els combustibles com els aliments (fig. 193). Algunes poden tenir una obertura lateral (Delgado 2010, 32-33).

Fig. 193.- Forn a la població del Souidat (El Kef, Tunísia).

En el cas de l'àrea sirio-palestina, en el bronze mitjà i edat del ferro, aquests forns són estructures fixes situades tant a l'interior de les cases com en patis o en espais oberts, construïts directament sobre el paviment (Delgado 2010, 33). A la regió d'El Kef, a Tunísia, hem pogut documentar aquest tipus de forn, que normalment se situa en una àrea oberta propera a la casa. En aquest cas, els forns no són comunitaris, ja que pràcticament totes les cases en tenen un, tot i que sí és possible que estigui compartit per varies famílies del mateix llinatge. En aquests forns es poden coure dos tipus de pa: un que es col·loca enganxat a les parets interiors del forn, que s'anomena *tabouna* (fig. 194), i un altre que es cou sobre una font de ceràmica situada a l'obertura del forn (fig. 195).

Fig. 194.- 1.- Terracota de Byrsa (Cartago), que representa una dona i un nen que couen pa en un forn. 2.- Terracota de Xipre, on es veu una dona coent pa (750-480 aC) (imatge extreta de Delgado 2010, 32). 3.- Dona coent pa *tabouna* a Soudat (El Kef, Tunísia) (fotografia d'Irene Cruz).

Fig. 195.- 1.- Dones fent pa. 2.- Dona amb el pa ja cuit.

Un altre element identificat en els espais públics pròxims a les cases dels assentaments ibèrics i que es pot relacionar amb les activitats quotidianes són les taques de rubefacció. Aquestes semblen respondre a petits focs eventuals, ja que no es tracta d'autèntiques llars de foc, amb la clàssica estructura de preparació de

ceràmica i terra. Aquestes llars provisionals o improvisades, localitzades en alguns assentaments com Mas Castellar de Pontós, Estinclells, Puig d'Alcoi o Puig Castellet, entre altres, podrien respondre a necessitats ocasionals, especialment relacionades amb la cocció d'aliments. Una possible hipòtesis considera que a les llars interiors no s'hi faria realment foc sinó que tan sols s'hi dipositarien brases, tenint el foc a l'exterior de les cases, el que evitaria els problemes de fums i de possibles incendis (Belarte 1997, 201).

De tota manera cal dir que l'aparició de taques de rubefacció són poc habituals en el món ibèric, en canvi a la Gàl·lia mediterrània les llars al carrer són un fet força comú. A l'assentament de Lattes (Hérault) s'han pogut documentar focs i fosses de combustió, en carrers secundaris, datats entre els segles II i I aC (Lebeaupin 1996, 134). A l'assentament d'Entremont (Aix-en-Provence) també es van localitzar llars de foc en diversos carrers del segle III aC (Arcelin 1987, 76). El mateix succeeix a l'assentament de Saint-Blaise (Bouches-du-Rhône), on s'identificaren restes de focs eventuals (Chausserie-Laprée 2005, 121).

Un altre exemple molt interessant respecte a la localització de llars en els carrers el trobem a Ile à Martigues (Bouches-du-Rhône), on aquestes són de la mateixa factura que es troben a l'interior de les cases (fig. 196). Una de les interpretacions proposades és l'ús de la llar interior durant l'hivern i l'exterior durant l'estiu, tot i que, com per al cas ibèric, també és planteja la possibilitat que es tracti d'una qüestió de seguretat (Chausserie-Laprée 2005, 120). Les llars es daten des del segle V aC, quan es documenta l'assentament primitiu, fins a mitjan segle III aC (Chausserie-Laprée, Nin, Domallain 1984, 34-38). Sembla ser que aquestes activitats es van perdre a finals del segle III aC – inicis del II aC. A assentaments com la Marsella grega o ciutats hel·lenitzades com Arles, aquest tipus de restes són completament absents (Chausserie-Laprée 2005, 121).

Fig. 196.- Carrer de l'assentament d'Ile à Martigues (Bouches-du-Rhône) (Chausserie-Laprée 2005, 121).

Són altres les activitats que podrien desenvolupar-se en els espais públics, com ara el treball de la llana, el filar i el teixir. Peces com les torteres o els pesos de teler s'han pogut documentar en espais oberts, tot i que en menor mesura que en els espais domèstics. Activitats com cardar o filar es poden realitzar en qualsevol espai, ja que no requereixen d'instal·lacions determinades ni d'estris excessivament pesants, fet que permetria la seva mobilitat. Una mica més complicat podria resultar l'activitat de teixir; tot i que un teler podria transportar-se fàcilment entre varies persones, es té tendència a considerar que aquests es trobaven a l'interior de les cases de forma fixa. Segons Z. Castro (1978, 188) les peces de ceràmica retallades de manera circular, localitzades tant en espais tancats com en oberts i de forma molt abundant, podrien correspondre a pesos de teler, fet que no resulta del tot desgavellat si es calcula que es necessiten uns 65 o 70 pesos per a teixir una tela de 175 cm, tot i que el nombre pot variar segons la mida de la tela que es vulgui aconseguir (Castro 1978, 192). De tota manera la funcionalitat d'aquestes peces és dubtosa i se'ls atorguen altres usos més diversos (*vide infra*).

En el món grec i romà és més difícil documentar activitats domèstiques en els espais públics, ja que aquestes es vinculen, de forma general, a la dona; la divisió sexual dels espais a l'antiguitat clàssica són molt marcats: a l'home li correspon l'espai exterior i a la dona l'interior, per tant la vida d'aquesta queda completament reduïda a l'àmbit privat (Brulé 2003; Mirón 2005, 337). Com ja hem mencionat a l'inici, l'espai públic

quedava reservat als homes, ja que aquest era l'espai on es duïen a terme les relacions econòmiques i socials (Walker 1983; Hingley 1990; Mirón 2005). La dona no tenia cap tipus de representació ni de dret pel que fa a l'àmbit públic, i quedava sempre sotmesa a la voluntat de l'home, el qual parlava en nom d'ella (Bengoochea 1998; Meyers 2005). Amb tot, les activitats quotidianes en els carrers grecs i romans podien quedar reduïdes a les petites compres diàries, als jocs d'infants i poca cosa més, ja que tota la resta, el teixit o la transformació i producció d'aliments es desenvolupava estrictament a l'àmbit privat.

La presència de determinades estructures i estris quotidians en els espais públics ens obliga a pensar que la circulació de vehicles o animals per carrers i places era secundària. En grans assentaments, com el de Lattes, les activitats domèstiques es realitzarien en els carrers menys transitats, permetent la circulació per les vies principals (Lebeaupin 1996, 134).

No volem, però, que es confongui la realització d'activitats domèstiques en l'espai públic com una ocupació d'aquest. Entenem per ocupació, com ja hem vist en el capítol 7.1.3, quan una persona o grup s'apropia físicament, és a dir, a través d'una construcció, d'allò que és comunitari, per a un ús privat. En aquest cas el que documentem és l'extensió de les activitats quotidianes al voltant de la casa com una necessitat tan d'espai i llum com de relació amb la resta d'habitants.

Aquesta extensió de la vida quotidiana més enllà de les cases es documenta principalment en les societats prehistòriques i protohistòriques (Curià, Masvidal 1998; González Marcén, Montón, Picazo 2005; Prados 2008) on la dona, que és la que gestiona tota la vida domèstica, és una peça fonamental dins del grup familiar, ben el contrari del que succeeix en el món grec i romà, on la dona va perdent visibilitat pública, recloent-la i per tant recloent les activitats domèstiques a la casa, a l'espai privat.

En conclusió, és necessari començar a donar una nova visió sobre l'espai públic ibèric. En general, s'ha d'evitar que restringim els estudis en un espai on en un altre, ja que, com hem vist en aquest apartat, no necessàriament s'han de realitzar determinades activitats en espais i en moments concrets, sinó que tot objecte, tota activitat, etc., pot identificar-se en diversos llocs, amb diversos usos. Per això cal començar a veure l'espai públic com l'espai on es poden dur a terme infinitat d'accions que es podrien realitzar de la mateixa manera en un espai privat. Però sobretot s'ha d'entendre com l'espai on la comunitat esdevé comunitat, on els habitants poden reunir-se i comunicar-

se, mantenir les relacions socials, conversar, etc. La vida quotidiana o les activitats domèstiques impliquen la creació de xarxes socials. Aquestes formes d'interacció generen sistemes de comunicació i connexió de la vida social (González Marcén, Picazo 2005, 143). Per aquestes raons creiem que la vida quotidiana, la vida domèstica, per tant la vida de la dona, la vida del grup familiar, no tan sols transcorre dins dels espais tancats sinó també ho fa a l'exterior, on es poden mantenir els contactes vers la resta d'habitants.

5.2.2.- Activitats lúdiques: el joc

Podrien ser moltes i molt variades les activitats lúdiques que es realitzessin en els espais públics ibèrics: festes, danses, celebracions, etc. No obstant, ens tornem a topar amb el gran buit d'informació que no ens permet més que plantejar meres hipòtesis sense cap tipus de testimoni documental. Per aquesta raó, i per la manca de temps i gran extensió del tema, hem decidit centrar-nos en els jocs de què, nens i adults podien gaudir en el seu temps d'oci. Pel que fa a les danses, de les quals s'ha pogut recuperar informació a partir dels dibuixos en ceràmica ibèrica pintada, en fem una explicació dins de l'apartat d'activitats rituals, tot i que també es poden donar com quelcom lúdic.

Les referències en textos antics sobre els jocs són nombroses, especialment en el món romà. Aquestes referències, juntament amb les representacions figurades, tant en escultura com en escenes reproduïdes en les pintures ceràmiques (fig. 197) o murals, i que es remunten al IV mil·lenni aC a les zones del Pròxim Orient i Egipte, són un testimoni de com la humanitat al llarg de la història ha après a divertir-se en el seu temps d'oci.

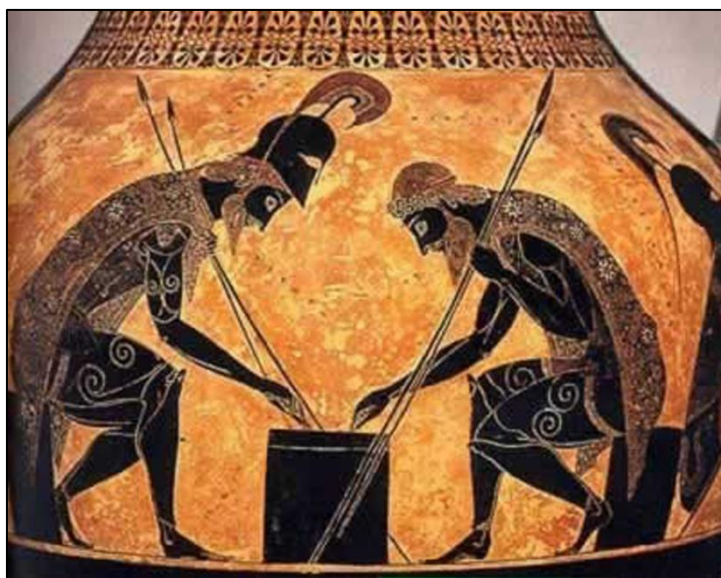

Fig. 197.- Aquil·les i Ajax jugant a daus (àmfora àtica de figures negres d'Exèquies, 550-525 aC, Museus Vaticans, Roma).

La diferència entre el joc i la joguina és que el joc pot ser de caràcter col·lectiu, on s'impliquen més d'un participant i amb regles determinades pels jugadors. En canvi, la joguina és un objecte individual, i és la imaginació de l'infant la que crea unes regles més variables. Aquest caràcter col·lectiu del joc és interessant per veure la dimensió

social d'aquest, ja que permet compartir moments d'oci i de diversió, fet que explica que es trobi en totes les civilitzacions antigues (Breyer 2010, 14). Precisament, aquesta dimensió social del joc és la que ens fa pensar que, com fins no fa gaire, es desenvolupava en els espais oberts, és a dir, en places i carrers on poder-se reunir amb veïns i amics.

Fig. 198.- Jocs d'infants de Pieter Brueghel, 1560 (Kunsthistorisches Museum, Viena).

La problemàtica de la qual parlem pot ser il·lustrada mitjançant el quadre de Pieter Brueghel *Jocs d'infants*, del 1560, (fig. 198) on es representen més de noranta jocs en diversos espais oberts. Molts d'aquests jocs no haurien deixat cap tipus de resta arqueològica, com en el cas del fet i amagar, la cadireta, explicar contes, fer tombarelles i un llarg etcètera (Breyer 2010), i podrien haver estat també diversió en el món ibèric. Altres jocs, com la pilota, les bales, les tabes, les fitxes, les nines i altres que impliquen l'ús d'objectes que han estat recuperats dels assentaments, ens han deixat les poques restes que ens indiquen aquest interès per la diversió.

Gràcies a les representacions en les ceràmiques gregues s'han pogut documentar jocs que no es poden documentar arqueològicament, com l'*ephedrismós* (Fittà 1997, 19) (fig. 199). En el món egipci també s'han documentat frisos o frescos amb escenes de jocs que ens mostren una societat que gaudia del seu temps de lleure. Qui i quan es jugava? És probable que la gran majoria de la població tingués moments de diversió,

des dels grups socials més baixos fins a les més altes, tanmateix és lògic pensar que serien les classes altes les que tindrien més temps d'oci i per tan les que tenien accés a determinades joguines o peces de joc, com les nines d'ivori o tabes de bronze.

Fig. 199.- Noies jugant a *ephedrismós* (Musée du Louvre).

Hem escollit els dos elements que es poden trobar representats en els assentaments ibèrics i que creiem que es poden identificar com a objectes per a jocs: les peces discoïdals i les tabes o astràgals.

- Peces discoïdals o fitxes:

És molt recurrent trobar en els assentaments peces de ceràmica retallades de manera circular. Aquest objecte es pot trobar elaborat amb tot tipus de ceràmica: des de produccions locals (ceràmica ibèrica, ibèrica pintada, àmfora ibèrica) fins a importacions (àmfora púnica, vernissos negres, etc.), i ha estat extret de les panxes, dels colls o dels fons, variant el seu diàmetre entre 1 i 10 cm (Castro 1978). La seva funcionalitat és, encara avui dia, desconeguda, els treballs realitzats en el món ibèric són pràcticament inexistents, tant sols comptem amb l'estudi de Zaida Castro del 1978. En aquest treball es fa un estudi a les peces localitzades a Ullastret, Mas Castellar de Pontós i Porqueres (Pla de l'Estany), on es classifiquen principalment per la seva mida i es proposen diverses funcions.

A l'actualitat, les nombroses excavacions realitzades han fet augmentar el nombre d'exemplars, que es poden trobar indistintament en espais públics o en espais domèstics. Per això, voldríem plantejar en aquest treball una hipòtesi de funcionalitat, especialment per als casos localitzats als carrers i les places,

malgrat no hàgim pogut realitzar un treball aprofundit, amb una classificació per a cada jaciment, que en tot cas queda per més endavant.

El gran nombre de fitxes, que es compten per centenars en jaciments com l'Esquerda o Molí d'Espígol, o els estudiats per Z. Castro, fa pensar que aquestes peces es realitzaven amb molta facilitat i que el seu ús era, més aviat quotidià.

Z. Castro (1978, 184) proposa diversos usos per aquestes peces circulars: taps per a recipients, fitxes de jocs, sistema de còmput, sistema de votació o *ostraka* i pesos per un teler vertical. Totes les possibles funcions són bones i no necessàriament excloents les unes de les altres, ja que un objecte pot tenir diversos usos al llarg de la seva vida o fins i tot en un mateix moment. No obstant, algunes de les funcions proposades són menys plausibles que d'altres. Els usos proposats com taps de recipients, sistema de còmput o sistema de votació o *ostraka*, són les funcions menys creïbles. Entre les diverses mides documentades, la més nombrosa és la de 3-5 cm de diàmetre, fet que fa pràcticament impossible l'ús de les peces com a taps de recipients, ja que el nombre de peces amb la mida adequada és molt baix (Castro 1978, 1984). Pel que fa al sistema de còmput, és a dir, utilitzar les fitxes com un element per comptar producció (ovelles, gallines, vaixella, etc.) o dies de treball, és una teoria poc fiable ja que aquestes peces són molt fàcils de produir i per tant de falsejar informació. En canvi, es podrien considerar com a peces per a fer càlculs, però no seria necessari invertir temps en la creació d'aquestes peces si es pot fer servir qualsevol altre objecte; per exemple, grecs i romans ho feien amb pedres (Castro 1978, 187). El sistema de votació o *ostraka* és força interessant però són molt poques les peces que presenten inscripcions (Castro 1978, 187).

En canvi, les funcions de peces de joc o pesos de teler són les que semblen més versemblants. Ja hem indicat en el capítol anterior (*vide supra*) que, entre altres funcions domèstiques que es podrien realitzar al carrer, podem trobar el teixit. No obstant, els *pondera* és més habitual localitzar-los en els espais domèstics que no en els públics, mentre que les peces discoïdals, molt nombroses, podrien ser un substitut o un complement dels *pondera*, raó per la qual es poden identificar aquestes peces com pesos de teler (Castro 1978, 188).

Al món cèltic peninsular també són abundants, alguns d'ells es troben perforats o amb decoracions de gravats geomètrics o motius figurats. Segons S. Alfayé (2009, 387) aquestes peces, tot i que es relacionen amb el joc, poden tenir

altres usos. En el món gal, on també se'n troben, M. Poux (2004) considera que podria tractar-se de peces usades per a votacions de caràcter públic; en canvi, els que presenten perforacions creu que servien com a torteres o contrapesos de telers. No obstant, cal dir que en el món gal moltes d'aquestes peces s'han trobat en contextos rituals, fet que fa pensar en un ús simbòlic vinculat a la pràctica d'un culte, ja fos com a ofrenes individuals, exvots, símbols radials de caràcter solar, amulets, substituïts simbòlics de monedes, etc., o fins i tot com a elements d'endevinació com es documenta també amb les tabes i els daus (*vide infra*).

Volem proposar l'ús d'aquests objectes com a peces de joc. Els jocs de taula són coneguts des del IV mil·lenni aC a Egipte i Pròxim Orient (A. V. 1992, 123; Fittà 1997, 131) (fig. 200). Es creu que el seu origen seria casual, per ser posteriorment usats com a objecte màgic o endevinatori; més endavant, es convertirien en jocs per passar el temps de lleure per provar la pròpia habilitat i intel·ligència i l'esperit competitiu (Fittà 1997, 130; Breyer 2010, 12).

Fig. 200.- Nou peces de joc de ceràmica amb taula de joc de pedra (Gizeh, Egipte, XIX-XX dinastia) (British Museum nº 00505778001).

Tot i que en el món ibèric no s'han trobat taulers de joc, es possible que aquest es jugués també dibuixant la quadrícula sobre la sorra o el paviment del carrer. Així era a l'Antic Egipte, on aquestes peces de ceràmica retallades de manera circular també són molt comunes entre el material localitzat en les excavacions, i s'interpreten com les peces de joc per als nens pobres (V. A. 1992, 21). Són molts i molt variats els jocs de taula on es podien usar aquest tipus de peces, egipcis, grecs i romans n'usaven per a jocs d'estratègia i habilitat (Fittà 1997, 130); per tan, és molt possible que els ibers també en fessin aquest ús.

Tanmateix, ens agradaria plantejar la hipòtesis sobre l'ús múltiple, probablement doble, d'aquestes peces discoïdals com a pesos de teler i com a peça de joc. Aquesta teoria justificaria el gran nombre de peces que es localitzen en els assentaments (ja hem comentat que es necessitarien entre 65 o 70 pesos per a crear una tela de 175 cm), i el fet que es trobin indistintament en espais oberts i en espais tancats. La diversitat de mides quedaria justificada tant per un ús com per l'altre.

o Tabes:

Tot i que en el món ibèric no és un element massa recurrent en els espais públics, i es tendeix sempre a considerar com un objecte endevinatori, la seva funció com a peces d'un joc fou la més coneguda a l'Antiguitat i ha perdurat fins a l'actualitat. Tanmateix, aquest ús no exclou que fossin utilitzats per a predir el futur (A. V. 1992, 103; Fittà 1997, 17 i 122; Gilmour 1997; Beyer 2010, 12).

La taba o astràgal és un os d'animal, generalment de xai, situat a la zona del turmell de les potes del darrera. La seva popularitat va fer que entre les classes altes es convertís en un objecte de luxe, reproduint-se en amb materials com l'or, l'argent, l'ivori, el bronze, etc. (A. V. 1992, 102). Fou utilitzat per grans i petits per a jocs d'atzar o d'habilitat.

Foren els grecs els primers en iniciar aquest joc, del qual se'n tenen diverses referències literàries i nombroses representacions en tot tipus de materials; generalment s'hi representen nenes o joves adolescents però hi jugaven també els adults (Flacelière 1959, 224-226; A. V. 1992, 80) (fig. 201), contràriament al que succeeix amb els daus, exclusius per a aquests últims (Fittà 1997, 15). L'astràgal representava la infantesa, en moltes tombes de nens i adolescents s'han localitzat aquests petits objectes (Fittà 1997, 15).

Entre altres referències trobem la de Plutarc, qui explica, en un text referit al final del segle V aC, com Alcibiades jugava a tabes al carrer (Border 2008, 55):

“Essent encara nen, jugava amb els ossets al carrer. Li tocava llançar-los quan un carruatge ple de mercaderia li vingué d'imprevist.”

Alexandre de Pleuron, poeta del segle V aC, va escriure una tragèdia titulada “Els jugadors d'astràgals”, on l'argument girava al voltant de l'homicidi comès per Patrocle, enfurismat per haver perdut en el joc (Fittà 1997, 120).

Fig. 201.- Noies jugant a tabes (terracota hel·lenística de Capua, segle III aC) (British Museum n° 00503056001).

Aquests ossets poden ser usats per a dos tipus de jocs: per a jocs d'habilitat i com a substituït dels daus, on cada cara té un valor. S'han pogut documentar quatre jocs d'habilitat amb les tabes (A. V. 1992, 102):

- El joc de parells – imparells (*pars-impars*): on l'objectiu era endevinar el nombre de tabes amagats a la mà de l'adversari. Aquest joc també es podia fer amb pedres o boletes.
- El joc del cercle: on els jugadors havien de llançar i col·locar les tabes dins d'un cercle dibuixat al terra i fer fora als adversaris.
- El joc del forat: s'havien de llançar les tabes dins d'un forat fet al terra.
- El joc de les cinc pedres (*pentelitha*): es tracta de llançar els cinc ossos a l'aire i agafar-los amb el dors de la mà dreta. Si algun queia a terra el jugador havia de tornar-lo a agafar sense que caiguessin els que ja es trobaven en el dors de la mà (fig. 202). Aquesta és la modalitat de joc que ha perdurat fins els nostres dies.

Fig. 202.- Noies jugant a tabes (dibuix sobre marbre d'Herculà, del segle II – I aC)
(Museo Archeologico Nazionale di Napoli, nº 9526).

Quan els astràgals s'usen com a dau, per als jocs d'atzar, cada cara tenia el seu valor: la cara convexa valia 3; la cara còncava 4 i les cares laterals 1 i 6 respectivament. Es jugava amb quatre astràgals i, cada jugada tenia un nom, segons la puntuació que s'havia assolit (Fittà 1997, 120-121; A. V. 1992, 103). Sovint, es marcaven les cares per a facilitar i fer més àgil el joc. En el món grec i romà, aquests jocs es practicaven des de petits, ja que de grans els jocs de daus es convertien en autèntiques competicions on les apostes podien ser molt importants (A. V. 1992, 103).

Els carrers, les places, els espais públics en general, han estat i són espais de convivència i d'aprenentatge, especialment per als infants, els quals aprenen jugant i compartint. Els jocs i les joguines no deixen de ser una eina educativa que, encara avui dia, és necessària per al desenvolupament intel·lectual, la comunicació i les relacions socials per a infants i adults.

6.3.- Activitats econòmiques

Entenem per activitats econòmiques totes aquelles destinades a satisfer les necessitats materials de les poblacions humanes (Narotzky 2004, 23) i per tant són activitats que estan vinculades amb les relacions i els processos socials. Tanmateix, en aquest capítol tan sols volem tractar aquelles activitats relacionades amb la producció fora de l'àmbit domèstic i les de comerç i intercanvi que es donen fora d'aquest àmbit, ja que anteriorment hem tractat les activitats domèstiques a les quals hem volgut donar un tractament diferencial. Som conscients de la complexitat i amplitud que aquest tòpic implica, però l'espai temàtic del nostre estudi ens obliga a circumscriure el seu tractament, de manera més concreta, a l'esfera dels espais públics.

El terme economia s'associa, en el marc de les societats protohistòriques, a activitats que impliquen relacions socials fora de l'àmbit domèstic, com ara el comerç, els intercanvis o les transaccions. Algunes restes arqueològiques ens permeten identificar parts dels processos d'aquestes activitats econòmiques, com poden ser estructures relacionades amb activitats de producció (forns, basses, etc.), mitjans de transport, entre altres. Tanmateix moltes de les activitats econòmiques que es podien dur a terme en els espais públics no deixen restes arqueològiques. Per aquesta raó volem oferir una aproximació a les diverses activitats de caire econòmic que s'han documentat arqueològicament, però també d'aquelles que no deixen restes i que possiblement també s'hagueren pogut dur a terme en els espais públics. Així doncs, donarem una nova visió de les places i els carrers com escenari de la producció d'objectes i intercanvis.

6.3.1.- Activitats productives

El mot producció fa referència a un conjunt d'accions necessàries per transformar un bé en un altre diferent del primer (Mannoni, Giannichedda 2004, 19), per tant les activitats productives són totes aquelles en què l'home a través de tècniques i dels coneixements que té sobre els medis, és capaç de realitzar objectes o productes. Les activitats econòmiques productives es poden identificar en la metal·lúrgia, la producció tèxtil, la fabricació de ceràmica, la producció d'instrumental lític (com les pedres de moldre, etc.), el treball de la fusta, la producció de colorant (per a ceràmica, pintura o teixits) (Sanmartí, Santacana 2005, 90), però també en l'adoberia, fabricació d'objectes de vímet, l'espart, entre altres. Moltes d'aquestes activitats deixarien poques o cap resta arqueològica, però això no implica que no es realitzessin. Sovint, l'obcecació per documentar, identificar i atorgar funcionalitat a estructures i espais ens fa oblidar que gran part de les activitats quotidianes no queda registrada a través de restes arqueològiques.

Algunes d'aquestes activitats de producció que hem mencionat ja les hem tractat anteriorment (*vide supra*) ja que de manera habitual es tracten dins de les activitats domèstiques. Deixant de banda les ja tractades s'han pogut identificar altres restes d'activitats productives en els espais públics o, més concretament, se n'han documentat fases de la producció que necessiten espais oberts.

Un primer exemple fa referència a les activitats relacionades amb el tractat de la pell i el teixit. És l'assentament ibèric d'Olèrdola, on les excavacions i investigacions del sector 01 van donar a conèixer un complex artesà, interpretat com una tintoreria/adoberia, en un ús des de mitjan del segle IV fins a finals del segle III o inicis del II aC (Molist *et al.* 2009, 561). El complex, tot i que no n'està finalitzada l'excavació, està format per tres estances adossades a la muralla, un espai al sud sense funció identificada a causa de la mala conservació, i un espai obert que dona accés a una plaça o espai central (fig. 203). Les estances tenien diverses funcions: l'àmbit 2 sense definir, amb una llar de foc, l'1 dedicat a la tintura i el 4 a la neteja de les pells. L'espai obert, amb un canal que el creua del sud-est al nord-oest, presenta diverses cubetes tallades a la roca, a més d'altres possibles canals i cubetes de fusta que no s'hagin conservat. Aquests s'usarien per al remull, l'esbandit de les teles tenyides o el procés de l'adobatge de la pell (Molist *et al.* 2009, 557-559).

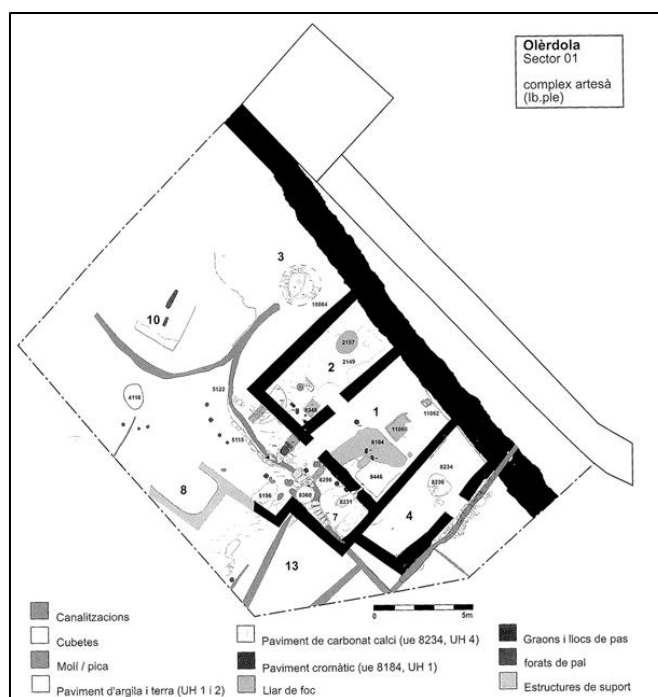

Fig. 203.- Planta de la zona 01 d'Olèrdola (Molist 2009, 164).

Un altre exemple d'activitats econòmiques, aquest cop relacionada amb la producció ceràmica, el proporciona l'assentament de Puig Castellet, a la fase 2. En aquest moment es construeix un forn a l'avantsala del sector 0 que els seus investigadors consideren estaria destinat a la cocció de ceràmica a mà (Pons, Llorens, Merino 1999, 23).

Probablement les activitats més fàcils d'identificar són les relacionades amb les activitats metal·lúrgiques; aquestes responen a moments i necessitats determinades, ja que els tallers es troben en espais tancats, i les tasques més importants i contaminants, com la reducció del mineral, es farien a peu de la mina (Pérez Jordà *et al.* 2011, 114); en canvi, a fosses i cubetes sovint és difícil d'atorgar-los una funcionalitat.

Un exemple d'aquestes activitats es documenta al Puig de Sant Andreu, on es va localitzar un petit forn metal·lúrgic de forma ovalada sobre el paviment del carrer 2/zona 13, davant del sector 10 (zona 14), a la fase 1 (darrer quart del segle IV aC) (Casas *et al.* 2004; Martín Ortega *et al.* 2004, 269). El sector 10 és l'únic de la zona 14 que obre directament al carrer 2/zona 13; malgrat, aquesta estança tingui unes funcions que es desmarquen de la metal·lúrgica, ja que l'agençament intern fa pensar en un magatzem (Martín Ortega *et al.* 2004, 272).

En altres jaciments es documenten forns de caràcter artesanal i de funció poc clara. Així, a l'assentament del Turó de Ca n'Olivé es van identificar sobre el nivell d'ús de la fase 3 (300-200 aC) un forn de planta semicircular encaixat al retall del carrer 3 (Francès *et al.* 1998-1999), i al tram de carrer est una petita estructura de combustió en fossa sense especificar-ne la funcionalitat (Francès *et al.* 2004).

En altres casos, les estructures documentades no permeten atribuir-hi una finalitat concreta. A Estinclells, al nord i nord-est de l'espai central es van localitzar dues sitges i cinc cubetes (Jornet 2004-2005). Tot i que els excavadors no han pogut atorgar-los una funcionalitat, creiem que podrien estar relacionades amb treballs artesanals.

Un altre assentament on s'identifiquen possibles estructures de transformació, en aquest cas també de funció indeterminada, és el Puig d'Alcoi. Les estructures responen a una cubeta rectangular de fang blanc voltada de pedres, juntament amb una estructura circular delimitada per pedres, que s'han interpretat com un forat de pal. Una altra estructura està definida per dos rectangles d'1m² aproximadament, amb un reblliment de fang blanc. Finalment, es documentaren un grup de pedres que emmarcaven un espai rectangular arrebossat amb fang blanc, de 80 x 80 cm¹⁵.

Aquí hem exposat les restes d'activitats productives documentades en espais públics fora de les ja explicades en l'àmbit domèstic. Les dades proporcionades ens mostren, en definitiva, que l'espai obert esdevé en ocasions un annex als tallers o als habitatges, ja que permeten treballar amb més llum, amb una ventilació adequada per a segons quines feines, i mantenir la comunicació amb la resta de la població.

---

¹⁵ Informació inèdita facilitada per el Dr. Ignasi Grau.

6.3.3.- Intercanvi i comerç

El comerç entre societats és universal (Beals, Hoijer 1976, 460). Els estudis en aquest camp són força nombrosos per al món ibèric (Principal 1998; Sanmartí *et al.* 2004; Sanmartí *et al.* 2009, entre altres), en ells es tracten les relacions d'intercanvi que els grups ibers duïen a terme amb cultures foranes, la distribució dels productes, els contactes comercials i la seva estructura, etc. Però ben poc en sabem dels llocs on es realitzaven aquests intercanvis, on tenien lloc les relacions comercials, espais que esdevenien punt de trobada d'habitants tant de petits llogarets com de grans ciutats.

Hem de pensar que dins dels assentaments podrien haver existit espais destinats a l'intercanvi i el comerç, sense descartar la possibilitat que aquestes activitats es realitzessin en zones extramurs o periurbanes. Si bé hi ha assentaments destinats al comerç exterior o colonial, els quals es troben situats preferentment a la costa, també n'existien de destinats a la redistribució del comerç intern tan de béns de prestigi com de béns comercials (Principal 1998, 178; Ros *et al.* 2008, 129), de manera que els assentaments de major importància esdevenien punts de trobada de gent d'arreu, on no tan sols es produïen intercanvis de productes de tot tipus (manufacturats, alimentaris, armament, etc.) sinó que també es produïen relacions socials fora del grup propi, coneixences de gent d'altres assentaments, aliances territorials, transmissió de notícies o acord de matrimonis (González Ruibal 2003, 83).

És molt important entendre que els intercanvis no només estan marcats per les distàncies, les comunicacions, la capacitat de transport o les transaccions econòmiques, sinó també pels vincles de parentiu, les aliances entre poblats o les celebracions (González Ruibal 2003, 86). El mateix succeeix amb els regals, obsequis o dots sorgits de relacions entre veïns, amics o familiars (Álvarez, Vives-Ferrándiz 2011, 178).

En aquest sentit, un dels espais on es podien desenvolupar aquests intercanvis eren les places, espais en els quals es podien construir mercats improvisats o mercats establerts amb certa regularitat (setmanals, mensuals, o perquè no, fins i tot diaris), sense oblidar que les places són espais multifuncionals que podien esdevenir escenari de diverses activitats segons les necessitats del moment, com veurem més endavant en tractar les places com espais d'establulació d'animals. El mercat, com a lloc públic on es fan transaccions comercials (DIEC2), és un espai importantíssim dins la vida social de les comunitats, on es produeixen intercanvis comercials i també es desenvolupa la vida social, com ja hem mencionat.

Així, a la Bastida de les Alcusses s'han documentat bancs i controls de pas en les quatre portes d'accés. Els investigadors consideren que aquestes estructures tindrien diversos usos, des de militars i de defensa fins al control de les mercaderies o per a activitats d'intercanvi. El fet que estiguin elevats permetria el control dels carros que accedirien a l'assentament (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 79). Així mateix, en el seu interior s'han trobat platets de balança; són interessants els platets localitzats en espais oberts, concretament al sud del conjunt 3 (Álvarez, Vives-Ferrándiz 2011, 191), zona que podria haver funcionat com a espai d'intercanvi.

Al Castellet de Bernabé, a la plaça, que es troba a l'entrada de l'assentament, es localitzà una gran quantitat de material ceràmic, especialment àmfores i tenalles (Guérin 2003, 76-77), que creiem que podrien estar relacionats amb la funcionalitat dels sectors que envolten la plaça, com són el sector 6, considerat un molí d'oli, el sector 7 amb una funció de graner i el sector 8 interpretat com un rebost. D'aquesta manera, el material localitzat a la plaça podria correspondre a un possible moment previ a la càrrega per al transport i trasllat d'aquests objectes cap a un punt d'intercanvi, com el Tossal de Sant Miquel, molt proper, o una zona pròpiament d'intercanvi i comerç.

D'altra banda, podem mencionar assentaments en els quals s'han localitzat grans espais oberts o places, en les quals es podrien haver realitzat intercanvis comercials i socials. Per exemple l'espai central d'Estinclells, que ja hem anat mencionant i mencionarem ja que és un espai multifuncional, el Molí d'Espígol que té una gran plaça propera a la porta principal, a Alorda Park s'identificà una plaça davant de la casa del cabdill, o l'espai obert localitzat al Puig de la Nau a la cruïlla entre els carrers I, E, F i G, interpretat com un espai d'ús comunitari.

6.3.2.- La circulació rodada

Un tema interessant a tractar aquí, i que està vinculat de manera directa amb l'economia, és el transport de mercaderies. Ens referim als mitjans amb els quals es transportaven els productes, de manera habitual relacionat amb el transport rodat.

Les evidències del transport rodat són clares, tot i que escasses: restes materials de rodes i altres parts del vehicle, roderes (especialment en roques naturals o enllosats), representacions iconogràfiques, que es remunten al bronze final (Eiroa 1986; Quesada 2005), sense oblidar els sòcols, que sovint apareixen en assentaments on no hi ha marques de trànsit rodat. En els jaciments escollits per a aquest estudi, les roderes sobre els paviments dels carrers i places són pràcticament nul·les, tot i que hi ha alguns exemples que esmentarem més endavant.

En la majoria de casos, com Puig Castellar, Turó de Ca n'Olivé, Sant Antoni de Calaceit o el Cabo, entre altres, la principal problemàtica per a l'accés de carros a l'interior de l'assentament és la pròpia amplada dels carrers, a la qual s'hi afegeix la topografia del terreny, sovint abrupta, la qual no permet l'entrada de vehicles rodats. És a dir, que en nombroses ocasions ni la planificació urbanística té en compte aquest tipus de circulació ni la situació dels assentaments, moltes vegades en petits promontoris amb relleu dificultós, ho permet.

En altres jaciments on s'han documentat carrers amples, amb un urbanisme ortogonal propici a la circulació rodada, com per exemple el Molí d'Espígol, el Castellet de Banyoles o el Puig de Sant Andreu, no s'han identificat roderes en els paviments, i en canvi en jaciments de l'àrea valenciana i aragonesa aquestes marques s'han documentat en diversos assentaments. En jaciments com l'Oral les roderes s'han localitzat a l'exterior del assentament, a uns 100 m a l'est del poblat, amb una amplada de 1,10 m, marcades a la roca mare (Grau, Moratalla 2001, 185-188). Al Castellet de Bernabé es van documentar marques de trànsit rodat a l'enllosat de la porta d'accés, que feien una amplada de 1,3 m (Guérin 2003, 74). A l'Escuera, les roderes es localitzen a la zona d'entrada, amb una amplada de 1,10 m, sobre unes grans lloses; no obstant, sembla ser que a mesura que avança el carrer, on el paviment és de calç, les marques de trànsit rodat són molt menys marcades (Abad, Sala 2001b, 218). En el cas de la Tallada, les roderes es troben a la plataforma inferior, al camí que dóna accés al turó per la vessant nord les quals finalitzen a l'entrada (Benavente, Fatás 2009, 184).

Finalment, en alguns casos s'han identificat roderes a l'interior de l'assentament. Per exemple, a la Bastida de les Alcusses aquestes marques s'han pogut constatar, a la roca, a uns 20 m de la porta oest un cop a l'interior de l'assentament, tot i que només s'ha conservat la rodera d'un costat. La constatació d'aquest tipus d'evidències ha portat a considerar als excavadors del jaciment que el trànsit rodat fou un element fonamental a l'hora d'elaborar o pensar la planificació urbanística, atès que tots els carrers desemboquen en places (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 86). Al Tossal de Sant Miquel de Lliria s'ha pogut documentar la presència de carros per un seguit de roderes localitzades a les terrasses superiors dels vessants est i oest (Bonet 1995, 343-344). Un cas semblant és el que trobem a Kelin (fig. 204), on es van identificar, sobre l'enllosat dels carrers A i B de l'assentament dels segles V – III aC, les marques de desgast provocades pel trànsit rodat (Pla 1980, 48). Tanmateix, l'exemple per excel·lència de roderes en el món ibèric és el Castellar de Meca, les quals es troben tant en l'interior com en l'exterior de l'assentament i es creu que algunes poden ser datades del segle VIII aC, moment en què el Castellar era un important centre de comerç (Broncano, Alfaro, 1990; 1997).

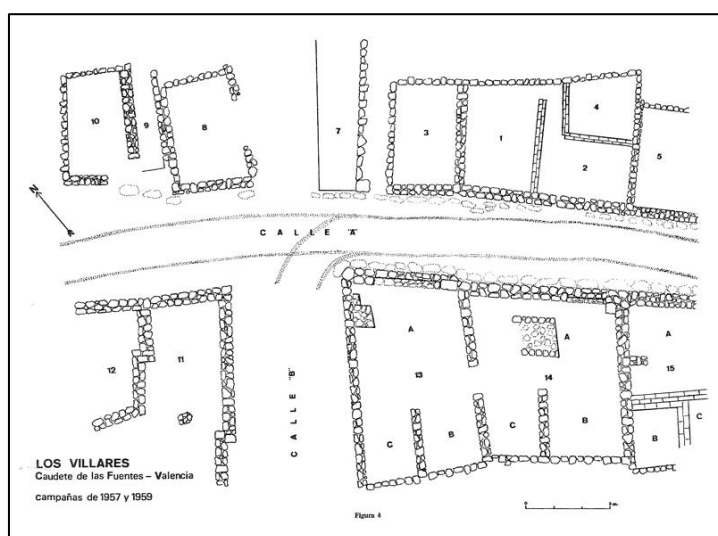

Fig. 204.- Planta del nivell IV de Kelin (Pla 1980, figura 4).

En jaciments de la Gàl·lia mediterrània tenim alguns exemples interessants de roderes. Així, a l'assentament de Lattes (Hérault) s'han registrat marques de carros en els dos carrers principals, 100 i 116, a les vies extramurs i el carrer secundari 108, amb una amplada mitjana de 1,3 i 1,5 m (Lebeaupin 1996, 132). A Entremont (Bouches-du-Rhône) també s'han pogut documentar roderes en els carrers principals, com el II, així com a les zones extramurs properes a la fortificació. No obstant, algunes cantonades

es presenten arrodonides, fet que implica l'existència d'un trànsit, encara que potser es tracti de petites carretes (Arcelin 1987, 76).

Les hipòtesis que es poden plantejar per interpretar la manca generalitzada de marques de trànsit rodat dins dels assentaments poden ser diverses. És evident que en els assentaments més petits, on el relleu orogràfic i/o la planificació urbanística no fan possible l'entrada i circulació de carros o carretes, el transport s'havia de realitzar a través d'altres medis, com ara els animals de càrrega, ases o cavalls.

Fig. 205.- Imatge d'un ase de l'interior de Tunísia (fotografia de C. Belarte).

Aquest animals actualment encara s'utilitzen com a medi de transport de persones o de mercaderies en societats preindustrials. L'exemple de la fotografia (fig. 205) és de l'interior de Tunísia on l'ase és medi de transport per a moltes famílies.

A l'Espanya dels anys 70 la producció ceràmica en pobles rurals es distribuïa en mules i ases, i segons la seva capacitat de càrrega es calculaven transports, producció i beneficis. Algunes de les condicions que es tenien en compte pel radi de distribució es podrien aplicar en l'estudi del món ibèric: les facilitats i limitacions del mitjà de transport, la situació geogràfica i morfològica, la densitat i qualitat dels camins i les relacions socials de la regió, entre altres (González Ruibal 2003, 86).

Tanmateix, les restes localitzades i conservades de carros en el món ibèric són més aviat escasses, i entre altres cal que destaquem les restes de dues rodes i part del conjunt de peces metàl·liques d'aquestes, datades del segle IV aC localitzades en una sitja a Montjuïc, Barcelona (Miró 2009). D'altres s'han documentat al Castellet de Banyoles on van aparèixer restes de llandes de ferro d'una roda, al Tossal de les Tenalles, al Puig Castellar o al Cabezo de Alcalà (Miró 2009, 94 i 96)¹⁶.

És interessant conèixer com altres cultures gestionen el transport; en aquest sentit, un grup a destacar és l'actual tribu dels *kalinga* (nord de Filipines). Les dones terrissaires són les que controlen l'intercanvi de la ceràmica que produeixen, es mouen pel territori amb les peces sobre el cap i, poden arribar a transportar entre 12 i 14 recipients petits o mitjans, i fins a 4 de grans. Viatgen en grups de dos o tres ceramistes, fet que implica que poden arribar a transportar entre 10 i 12 recipients grans, i fins a 42 de petits i mitjans. Arriben a fer recorreguts de 45 km i tornen amb els béns que han intercanviat (González Ruibal 2003, 84-85). El fet que el comerç es pugui fer en funció del que una persona pot carregar i de la distància que pot recórrer cal tenir-lo present com una possibilitat més dins dels models de transport.

Les marques de les rodes a l'interior dels assentaments és possible que no s'hagin conservat; en el cas de la Bastida només s'ha identificat una rodera de les dues i, de fet, les marques identificades i documentades en altres assentaments estan totes sobre la roca natural o sobre enllosats, de manera que és possible que, en el cas que els vehicles rodats accedissin a l'interior dels assentaments, el manteniment del paviment de terra fos constant, de manera que es reparés de forma immediata, i per tant no en documentem l'empremta. D'altra banda, és probable que la circulació de vehicles rodats fos molt poc densa, ja que possiblement es tractés d'un mitjà al qual no tothom hi podia accedir, i per tant les marques també siguin menors.

Finalment, es podria plantejar la hipòtesi que la càrrega i descàrrega de mercaderies no es fes dins del nucli habitat sinó a l'exterior, i que posteriorment el material fos transportat de forma manual, és a dir, fossin persones les que les carreguessin cap a l'interior o exterior de l'assentament, o també amb animals de càrrega.

El transport de mercaderies podria realitzar-se a peu, en animal de càrrega o en carro, però queda clar que aquest últim potser no té tant de pes com pensem, i és plausible que els altres, poc estudiats, fossin més utilitzats del que es creu, sobretot en els

---

¹⁶ Aquests exemples són esmentats per C. Miró 2009, 94 i 96, on especifica que són restes localitzades per Serra i Ràfols i manquen de referència bibliogràfica.

intercanvis dins de l'àrea territorial pròxima. En tot cas, és un tema que queda obert a noves investigacions. La manca de dades no ens permet donar una solució a aquesta problemàtica. Potser per aquesta raó són tan pocs, per no dir nuls, els treballs que tracten aquest tema, ja que sovint es dona per fet que el transport es feia amb carros en tot tipus d'assentament, sense tenir en compte factors com l'amplada dels carrers, l'orografia del terreny, o la possibilitat d'altres tipus de transport.

6.3.4.- Activitats ramaderes: els tancats de bestiar

Després de l'agricultura, l'activitat ramadera era una de les bases econòmiques de subsistència més importants en el món ibèric. Establerta a partir del 3400 – 2200 aC (Franquesa *et al.* 2000, 154-155), les principals espècies domesticades són els ovicaprins, els suïds i els bòvids, dels quals s'obtenia la carn, la llet, la llana i la pell; els èquids i els bòvids s'usaven com a força de treball o bé per a la guerra, a més de ser un bé de prestigi (Franquesa *et al.* 2000; Sanmartí, Santacana 2005, 88; Iborra 2004; Valenzuela 2008).

No obstant, els estudis sobre ramaderia se centren principalment en les espècies consumides, la representació esquelètica o el procés d'esquarterament (Vila 1998; Iborra 2004; Valenzuela 2008; entre altres). En canvi, el que a nosaltres ens interessa és definir la gestió dels ramats dins dels assentaments. Quina relació manté la ramaderia amb els assentaments i els espais públics interiors? Es gestionen de forma col·lectiva? Les preguntes que ens podem plantejar són moltes però de poques en trobaríem resposta. Malauradament, a través de l'arqueologia la informació sobre els tancats o els estables són molt pobres, desconeixem si cada família tenia els ramats i els gestionava de forma col·lectiva, sense comptar, com ja hem dit nombroses vegades, que les referències en la literatura clàssica són comptades. Per a Mª P. Iborra haurien d'haver existit construccions, com les pletes, en materials peribles que se situarien a l'exterior dels assentaments on estabular el bestiar (Iborra 2004, 334).

Tanmateix, algunes dades es poden reconèixer i diversos estudis plantegen espais destinats als tancats del bestiar. És el cas dels assentaments d'espai central, especialment aquells en què aquest espai forma una plaça: aquesta estaria destinada, entre altres funcions, a la concentració dels ramats (Belarte 1997, 201). Uns estudis realitzats en poblats del primer ferro del Pròxim Orient (1200 - 1000 aC) han demostrat que seguien una planificació urbanística de forma oval amb espai central, semblants als que es localitzen en el món ibèric, i que generalment es troben en zones altes o de frontera amb el desert (Finkelstein, Silberman 2003, 124). Finkelstein i Silberman consideren que aquest tipus de poblats del ferro I israelià és molt semblant als campaments de tendes beduïnes. L'estructura d'aquests campaments es basa en la col·locació de tendes de forma oval deixant l'espai central lliure per a guardar els ramats d'animals a la nit (Finkelstein, Silberman 2003, 126-127).

Segons això, l'origen dels poblats d'espai central es podria trobar en la ramaderia i la protecció dels animals dels perills exteriors. No seria d'estranyar, ja que és una forma

pràctica de mantenir unit i protegit el ramat. Aquest tipus de concentració i tancat del bestiar s'ha documentat en tribus de l'Àfrica subsahariana, entre els pobles pastors, com els Swazi o els Himba, que tenen com a únic mitjà de subsistència el bestiar, que l'acostumen a situar al centre del poblat. Aquesta disposició respon a una afirmació simbòlica, en tant que la disposició de les cases dins dels poblats representa el cosmos, ja que el més important per a la comunitat és el bestiar (per això el situen al centre), però també respon a un recurs pràctic, per evitar que els animals siguin atacats per les feres (González Ruibal 2001).

Aquestes pràctiques es podrien haver dut a terme, en la nostra àrea i espai cronològic d'estudi, en assentaments com Estinçells, la Moleta del Remei, Anseresa o la Tallada, on els espais públics centrals permeten plantejar aquesta hipòtesi. No obstant, també es podria proposar en assentaments de major importància, on l'urbanisme, més complex, facilita la creació de places on es podien establir petites pletes, com al Molí d'Espígol. També seria el cas de l'assentament de Lattes (Hérault), on un estudi multidisciplinar i detallat de la plaça 123 ha permès identificar el que podia haver estat una zona de tancat pel bestiar al segle IV aC. En aquesta plaça s'hi ha pogut detectar nombroses traces d'activitat humana i la presència d'animals domèstics. S'hi han documentat restes vegetals utilitzades com a preparació dels llits o com aliments per als animals, així com paràsits que complementen l'argument que en aquesta plaça hi circularien animals domèstics en semi-llibertat, possiblement propietat de les cases veïnes. Les espècies que s'han identificat serien principalment porcs, gossos i aus de corral (Buxó, Chabal, Gardeisen 2003, 245). Tanmateix, no hem d'oblidar que la plaça és un espai plurifuncional, de manera que s'utilitza segons convingui a les necessitats del moment per tancar el bestiar, per realitzar intercanvis o per reunir a la població per a realitzar activitats comunitàries.

Cal citar, que en aquest mateix assentament però dins d'un espai cobert a la zona 1, entre un carrer i una casa, es va identificar un paviment amb un gran nombre de petjades d'animals, entre els quals es va detectar bòvid, èquid i oví. L'espai fou interpretat com un estable datat de mitjan del segle V aC (Py 2009, 236).

En canvi, en altres assentaments, com Castellet de Bernabé o Puig Castellet, s'han identificat determinats espais com possibles estables. En el cas del departament 38 del Castellet de Bernabé, la seva estructura interna, amb unes lloses de pedra que sembla que podrien acollir una estructura de fusta com ara un pessebre, van fer pensar en aquesta possibilitat. Cal afegir que al carrer, a prop d'aquest sector es va documentar una petita bassa que es vincula a l'estable (Guérin 2003, 136-137 i 107).

En el cas de Puig Castellet es tracta d'un espai sense estructures. Tan sols es detecta una fossa situada en l'angle entre els sectors 8 i 9, que es va trobar envoltada de pedres que delimitaven el seu perímetre; sembla ser que en sortiria un canaló per on s'evacuaria l'aigua cap el sector 8 (Pons, Llorens, Toledo 1989, 215). En paral·lel a la paret del sector 8, on s'adossa l'estructura per a l'aigua, s'hi localitzà una filera de forats de pal, considerats pels excavadors com una possible tanca (Llorens, Pons, Toledo 1986, 6) (fig. 206). És possible que aquest espai s'utilitzés com un tancat per al ramat, on l'estructura per a l'aigua fos un abeurador. Tot i que els forats de pal no tanquen l'espai, pot ser que la tanca no hagi deixat evidències arqueològiques, i que fos un lloc perquè beguessin, mengessin i/o hi quedessin protegits els animals.

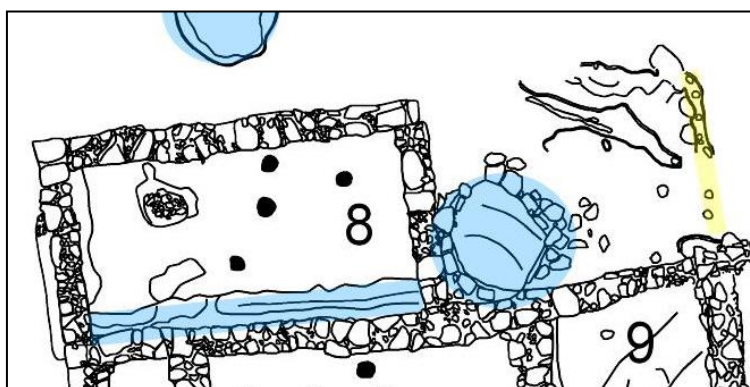

Fig. 206.- Zona detallada de situació de l'estructura d'aigua i el tancat (planta cedida per E. Pons i modificada per l'autora).

Aquests exemples, en què podien haver existit espais, coberts o no, destinats a l'estabulació del bestiar, és necessari que siguin introduïts en els estudis sobre l'organització social i econòmica dels assentaments. Naturalment, és molt difícil poder identificar en els espais públics estructures o restes que permetin verificar aquestes hipòtesis, perquè, com bé apuntava Mª P. Iborra (2004, 334), les pletes o les estructures amb materials peribles destinades a salvaguardar el bestiar també es podien trobar a l'exterior dels poblats. D'altra banda, la manca d'estudis multidisciplinaris, com el que s'ha realitzat a l'assentament de Lattes (Hérault), dificulten la identificació i estudi d'aquesta temàtica tan poc tractada en les investigacions sobre el món ibèric.

6.4.- Activitats rituals

En aquest capítol volem plantejar la identificació i interpretació de les activitats rituals que es poguessin dur a terme en els espais públics. No és una tasca fàcil; precisament les pràctiques rituals, especialment en el món ibèric, són molt difícils d'identificar ja que sovint no deixen cap tipus de documentació arqueològica, i no disposem de textos escrits que en facin referència.

En el món ibèric, tot i que en els últims anys s'han dedicat bastants treballs a l'estudi dels rituals i la religiositat (entre altres Belarte, Sanmartí 1997; Domínguez Monedero 1997; Gusi 1997; Almagro-Gorbea, Moneo 2000; Moneo 2003; Bermejo 2008), els coneixements que es tenen sobre aquests, són escassos en comparació amb altres cultures coetànies. Si a aquestes limitacions hi afegim el fet que els pocs rituals coneguts, com ara les deposicions infantils o animals, es documenten majoritàriament en espais tancats, ja siguin domèstics o de caire cultural, la tasca que ens plantegem pot semblar de màxima dificultat.

No obstant, encara que les dades siguin escasses, existeixen un seguit d'elements documentats arqueològicament, que es poden relacionar amb la celebració de rituals en espais públics oberts, carrers o places, segons exposem a continuació, si bé en alguns casos les plantegem tan sols a nivell d'hipòtesis.

Caldria primerament definir què entenem per ritual. Aquest mot, que prové de la paraula llatina "ritus", es refereix a com una "norma que regula l'execució d'una acció sacra, d'un sacrament, a les cerimònies del culte" (DIEC2, Enciclopèdia Catalana, Real Academia Española). Aquesta definició ens emmarca en un acte purament religiós, i la majoria d'investigadors així ho consideren, però de fet no tots els rituals estan vinculats necessàriament a creences religioses (Renfrew 2007, 9). Per a Rappaport (2001, 56) el ritual és "l'execució de seqüències més o menys invariables d'actes formals i d'expressions no completament codificades per qui les executa", és a dir, és un acte diferenciat de les activitats quotidianes tant en temps com en espai. C. Bell (1997, 150-152) en destaca sobretot la repetitivitat i la regularitat d'aquests actes.

Alguns autors han considerat preferible l'ús de la paraula ritualització, entesa com un procés mitjançant el qual certes accions quotidianes guanyen èmfasi en moments concrets (Bradley 2003, 12; Sardà 2010, 64). Segons Bradley (2003, 5) el ritual es pot realitzar en llocs i moments especials i pot involucrar a col·lectius restringits i objectes poc comuns. Però en realitat el ritual no és una activitat necessàriament vinculada a

determinats grups sinó que es pot realitzar des d'una esfera privada, fins a un àmbit comunitari.

Així mateix, creiem que la paraula ritual no implica, necessàriament, un fet religiós, sinó qualsevol activitat realitzada repetidament i fora de les activitats quotidianes i habituals. Tot seguit exposem un seguit d'activitats rituals que en alguns casos poden estar vinculades directament al món cultural i en d'altres són més aviat activitats de tipus lúdic.

6.4.1.- Restes humanes adultes

- Introducció:

La recuperació de restes humanes d'individus adults en àmbits no funeraris ha estat un tema àmpliament tractat en el territori que aquí estudiem (Campillo 1977; Pujol 1979-80; Oliver 1995; Rovira 1998; Oliver 2003-2004; Agustí, Martín Ortega 2006; Agustí, Lara, Martín Ortega 2010).

La localització d'aquestes restes es documenta principalment a Catalunya. Entre aquestes restes cal esmentar els cranis enclavats, presents principalment al nord-est, concretament als assentaments ibèrics de Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac¹⁷. Alguns dels cranis d'aquests dos assentaments ja foren estudiats l'any 1977 per D. Campillo i els anys 1979 i 80 per A. Pujol, però d'uns anys ençà s'han dut a terme diferents reestudis (Agustí 2006; Agustí, Lara, Martín Ortega 2010) que han permès precisar les interpretacions de caire antropològic. Tanmateix, cal parlar de restes localitzades en altres assentaments catalans, com Mas Castellar (Pontós) o Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) totes elles en espais públics¹⁸. Altres restes humanes s'han localitzat en sitges, com és el cas de Magòria al Port de Montjuïc, Sant Boi de Llobregat, Sant Julià de Ramis, Sant Sebastià de la Guarda, Turó de Ca n'Olivé.

Al País Valencià, només comptem amb les restes humanes de l'assentament de Puig de la Nau (Benicarló) (Oliver 2006), les quals mostren petites diferències amb les trobades a Catalunya, com veurem més endavant.

Pel que respecta a la zona de l'Aragó no s'han documentat aquests tipus de restes però en canvi hi ha altres elements que poden fer-hi referència. Es tracta d'esteles amb representació iconogràfica gravada d'escenes bèl·liques, que es vinculen amb els rituals que tot seguit exposarem.

---

¹⁷ Entre l'Illa d'en Reixac i Puig de Sant Andreu sumen més de setanta restes humanes aïllades, procedents, pràcticament totes, d'espais col·lectius propers a edificacions complexes (Agustí 2006, 62).

¹⁸ En alguns estudis es parla de restes humanes en el jaciment del Molí d'Espígol (Sanmartí 1994, 334; Belarte/Sanmartí 1997, 17; Oliver 2003-2004, entre altres), informació aportada per el seu excavador, M. Cura, qui ho va transmetre oralment però no va arribar a publicar-ho mai. Seria necessari realitzar un estudi de les restes òssies del carrer 3 (el suposat lloc on es localitzaren aquestes restes humanes) per poder parlar amb seguretat d'aquest exemple.

Aquestes restes humanes a les quals fem referència presenten signes d'haver restat exposades durant un llarg període de temps a l'aire lliure, enclavades en les parets de façana de cases, en bigues a les portes d'habitatges singulars o al capdamunt d'una muralla. Les restes sovint estan acompanyades per armes, especialment espases de tipus celta, amb marques que indiquen una possible exposició.

Tot seguit realitzarem una descripció de les restes humanes i la seva localització, així com també de tots els elements que puguin estar vinculats a elles, com ara les armes o els elements escultòrics.

o Localització:

▪ Puig de Sant Andreu (Ullastret, Girona):

L'assentament de Puig de Sant Andreu és conegut, entre altres coses, per l'aparició l'any 1969 de dos cranis enclavats (Campillo 1977; Pujol 1979-80) juntament amb una espasa del tipus La Tène II, amortitzada dins la sitja 146 fora muralles, prop de la porta 3. També es localitzaren restes en altres sitges, a la cisterna 3 i a les portes 1 i 5 (Codina *et al.* 2011, 159).

Les excavacions més recents han donat a conèixer noves restes humanes, aquest cop localitzades dins de l'assentament però en espais públics com és el carrer 13, a l'interior de la residència aristocràtica de la zona 14 (Martín Ortega *et al.* 2004, Codina *et al.* 2011, 158) (fig. 207). Aquestes troballes, principalment mandíbules inferiors i calotes cranials, es daten entre el segle III i II aC. Més concretament, a la fase III (segle III aC) al carrer 13 (davant de la zona 14), es van identificar, en els nivells de rebliment, restes de cranis i mandíbules humanes juntament amb dues espases del tipus La Tène inutilitzades (Martín Ortega *et al.* 2004, 273).

A la fase IV (segle II aC), que correspon al moment d'abandó, es localitzaren entre el nivell d'enderroc diverses restes de cranis humans i quatre mandíbules inferiors en els sectors 12 i 13, així com una calota cranial sobre l'enllosat del sector 11 (Martín Ortega *et al.* 2004, 274).

Els investigadors interpreten que aquestes restes humanes junt amb la panòpia haurien estat penjades de la façana, accessos i porxos interiors (Martín Ortega *et al.* 2004, 273; Codina *et al.* 2011, 160). Els últims estudis antropològics han demostrat que les restes van estar exposades durant un llarg període als agents atmosfèrics (Ciesielski *et al.* 2011, 137). Es tracta d'homes adults o joves, possiblement guerrers per la seva robustesa. S'han detectat també marques *peri-morten* que indiquen l'arrencament del cuir cabellut. Aquesta pràctica s'ha considerat com una activitat tradicional que podria haver sobreviscut d'èpoques anteriors (Ciesielski *et al.* 2011, 138).

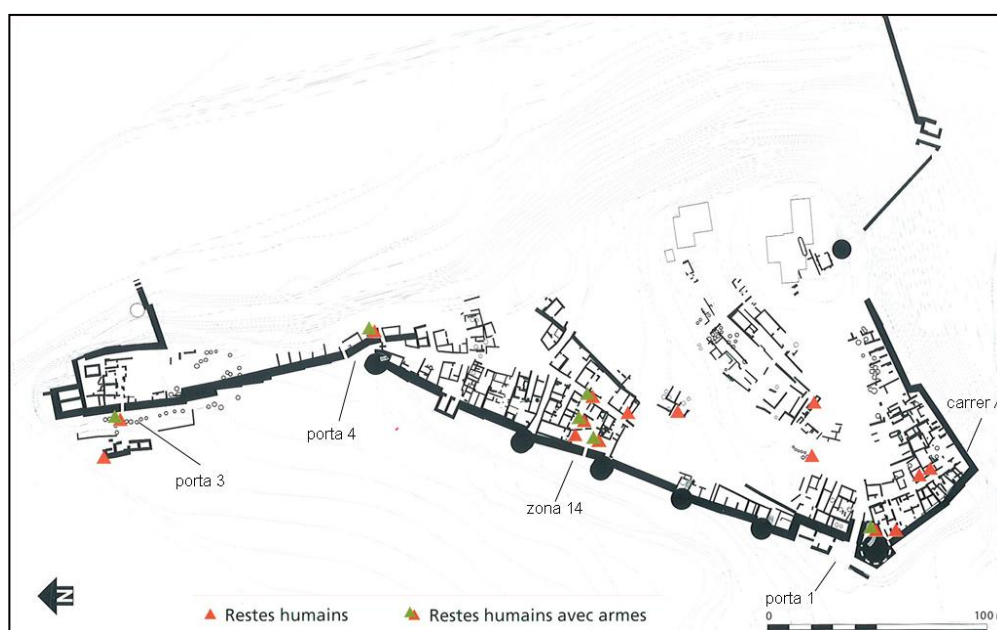

Fig. 207.- Planta de l'assentament del Puig de Sant Andreu (Ullastret) amb les restes humanes i panòpia recuperades (modificada a partir de Codina *et al.* 2011, 159).

- Illa d'en Reixac (Ullastret, Girona):

En aquest jaciment a inicis dels anys '70, es realitzaren diversos sondeigs al carrer 9, on es localitzà en el nivell d'amortització un crani humà amb signes d'enclavament i marques que apuntaven a una decapitació. Aquesta resta es datà del segle IV aC (Agustí, Martín Ortega 2006, 55). D'altra banda, aparegué un crani, també al carrer 9, amb abrasions dentàries en els premolars i canins (Campillo 1977, 318-320), que anava acompanyat d'un gran vas de ceràmica a mà amb un broc i vasets en miniatura, els quals es

creu que s'utilitzaven per a libacions i rituals. Les restes es daten de finals del segle V o primera meitat del segle IV aC (Codina *et al.* 2011, 160).

Posteriorment, en les excavacions realitzades als anys '90 a la zona 15, un complex arquitectònic considerat com un edifici cultural, es van identificar restes humanes associades a espases, tant en estances com en el carrer (Martín Ortega *et al.* 1997, 51; Codina *et al.* 2011, 60) (fig. 208).

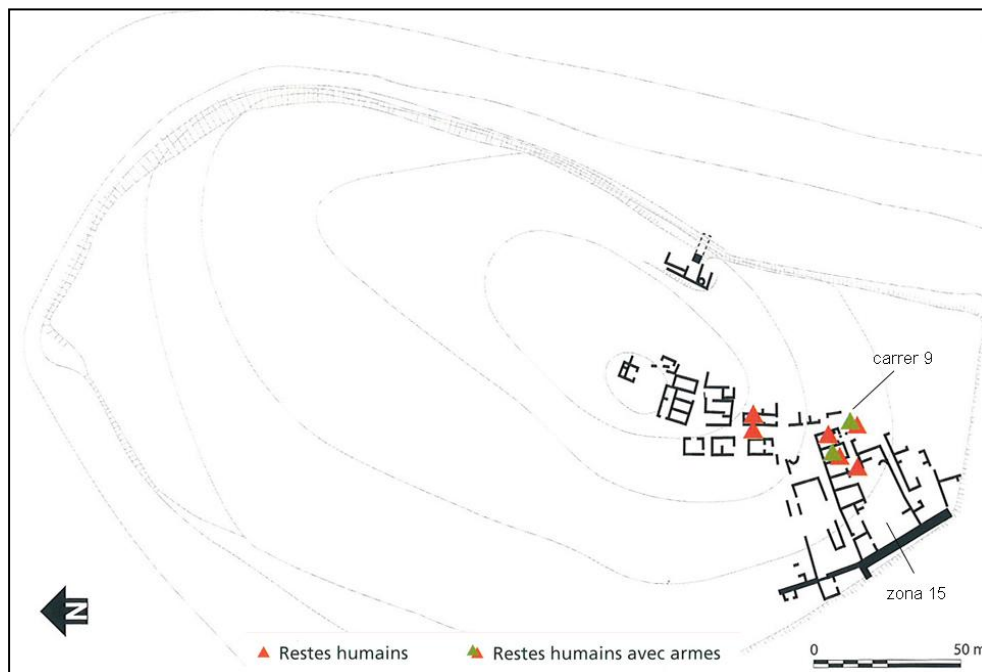

Fig. 208.- Planta de l'assentament de l'Illa d'en Reixac (Ullastret) amb la situació de les restes humanes i metal·lúrgiques (modificada a partir de Codina *et al.* 2011, 159).

A la confluència entre els sectors 19, 16 i carrer 9, on es forma una petita plaça, es localitzà una concentració important tant d'escòria i objectes metàl·lics com de restes humanes (fig. 209). Entre el carrer 9 i el sector 19, davant del sector 1, es va documentar un basament de pedra sorrenca, al voltant del qual es trobaren restes d'una espasa de ferro del tipus La Tène I i un fragment de crani humà (Martín Ortega, Mataró, Caravaca 1997, 47). Al límit nord entre els sectors 4 i 16 també es localitzaren restes humanes associades a restes d'espasa del tipus La Tène I (Martín Ortega 1996, 40-41; Martín Ortega, Mataró, Caravaca 1997, 61-62). Totes aquestes restes han estat datades del segle III aC.

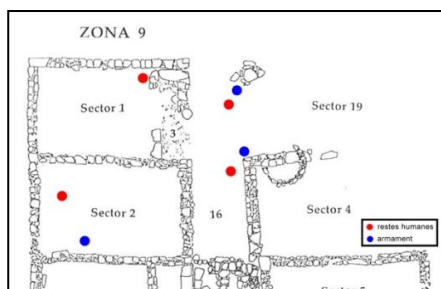

Fig. 209.- Planta detallada de la plaça amb la situació de les restes humanes i metal·lúrgiques (modificada a partir de Martín Ortega, Mataró, Caravaca 1997, 49).

▪ Mas Castellar (Pontós, Baix Empordà):

En aquest jaciment es va localitzar en el carrer 100, just davant de la porta del pati de la casa 1, un fragment cranial i un altre de mandíbula, possiblement del mateix individu (Agustí 2002, 562), associada a una espasa inutilitzada i amb una perforació (fig. 210). Cal mencionar que en un dels àmbits de la casa 1, el 3, s'hi detectaren activitats culturals a partir de la presència d'un altar, restes de cans, etc. Així mateix, s'hi localitzà un fragment de mandíbula humana, corresponent a un individu masculí de més de 25 anys (Pons 1997, 77) així com també restes d'una arma en molt mal estat de conservació (Rovira 2002, 541).

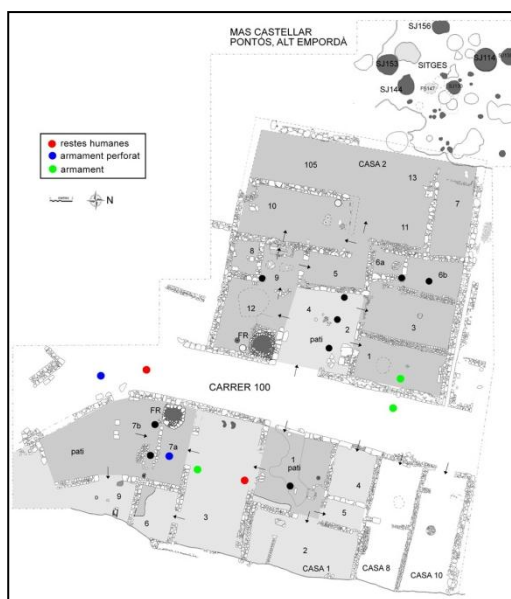

Fig. 210.- Planta de l'assentament rural de Mas Castellar amb la situació de les restes (cedida per E. Pons).

Es van localitzar altres restes d'espases al sector 1 de la casa 2 i al carrer 100 davant de la casa 2, però en aquest cas no presenten deformacions ni perforacions (Rovira 2002, 541); a més, en el pati de la casa 1, es documentà una espasa del tipus La Tène (Rovira 1998, 168).

Fora de l'assentament, dins d'una sitja, es van identificar restes humanes, corresponents al tòrax d'un adult, la presència dels quals no ha pogut ser interpretada (Pons, Vargas 2002, 545).

- Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Barcelona):

A l'assentament ibèric de Puig Castellar es van documentar tres cranis enclavats als peus de la muralla (Bosch-Gimpera 1915-1920, 596). Dos d'ells conserven el clau, un dels quals és d'una llargada de 25 cm, segurament per clavar-lo a la part més elevada del mur de tanca del poblat (Sanmartí *et al.* 1992, 35) (fig. 211). Tanmateix, aquesta informació ha de ser tractada amb precaució ja que, segons l'arqueòloga Conxita Ferrer¹⁹, quan es van trobar els cranis encara no s'havia excavat la muralla i per tant, la seva ubicació és dubtosa.

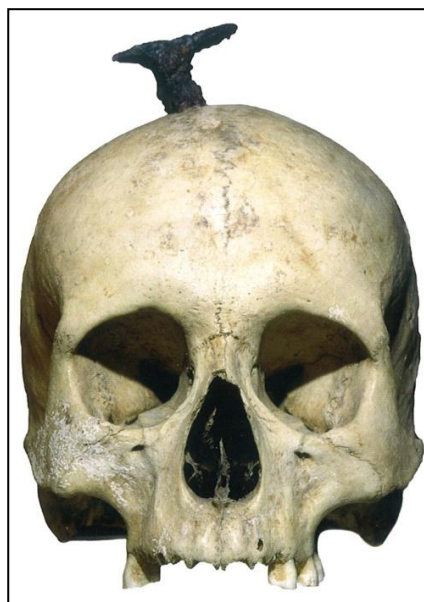

Fig. 211.- Crani recuperat de l'assentament de Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) (Ciesielski *et al.* 2011, 135).

¹⁹ Informació transmesa de forma oral.

Tanmateix, hem de tenir en compte que es varen localitzar restes de cranis parcialment cremats en les primeres excavacions realitzades a l'assentament segons mencionen A. Martínez i J. Vicente (2001, 77).

- Puig de la Nau (Benicarló, Castelló):

En el jaciment ibèric de Puig de la Nau es localitzaren diverses restes humanes (cranis, falanges, costelles, entre altres), en els carrers A, B, C i H (fig. 212), exceptuant un fragment d'húmer trobat dins d'una estança. Les restes s'han documentat en els nivells d'enderroc de les fases V i III, la primera datada del segle VI aC i la segona de finals del segle V aC (Oliver 1995, 36; Oliver 2003-2004, 400).

En el carrer A aparegueren les restes d'un húmer amb una fractura *post-mortem* ocasionada per la caiguda continuada d'aigua. Sota el paviment d'aquesta via s'identificà una calota cranial d'un home jove (Oliver 2006, 213). A aquesta via obre una casa a la qual s'atorga la funcionalitat de residència d'un possible pintor de ceràmica (Oliver 2006, 142).

En el carrer B les troballes de restes humanes foren nombroses i disperses. Un grup fou localitzat en el tram anomenat recinte 4000, on destaquen un fragment de mandíbula i un de mentó masculí, a més de diverses vertebres, una falange de mà cremada i un fragment de clavícula, entre altres. Sembla ser que tots els ossos pertanyien a un mateix individu de sexe masculí major de trenta anys (Oliver 2006, 214). Cal mencionar que aquestes restes es trobaren a l'alçada del recinte 9000, edifici on també aparegueren restes humanes, que possiblement estarien penjades de la façana d'aquest i en caure la paret ho féu vers l'interior (Oliver 2006, 216).

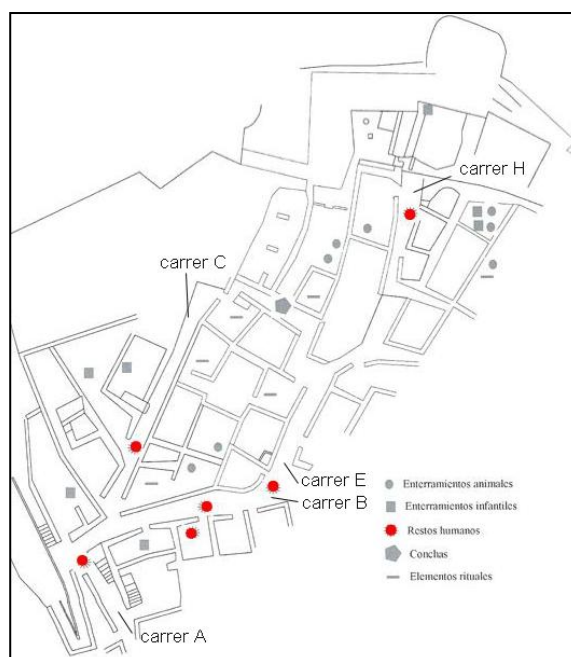

Fig. 212.- Planta de l'assentament amb la distribució de les restes humanes (modificada a partir de Oliver 2006, 210).

El segon tram on es localitzaren ossos humans fou en el recinte 11000, on es documentaren diverses restes humanes pertanyents a diversos individus adults, per als quals només ha estat possible detectar el sexe a partir d'alguns fragments, que han resultat pertànyer a individus masculins.

En el carrer C aparegueren les restes, molt deteriorades, de diverses parts del cos d'un individu masculí de més de quaranta anys (Oliver 2006, 214). La localització d'aquestes restes es féu a la zona d'entrada d'un edifici identificat com un espai de culte (Oliver 2006, 142).

Per últim, en el carrer H s'hi localitzaren les restes, molt malmeses, de quatre individus, tres homes (un adult jove, un adult mig o avançat i un adult) i una dona adulta jove (Oliver 2006, 214-215). Les restes humanes d'aquest carrer es localitzen amb proximitat a la residència del cabdill, els espais de transformació i producció d'aliments de caire comunitari i de magatzems d'aliments a gran escala (Oliver 2006, 142).

- Altres:

Es poden mencionar altres jaciments on s'han localitzat restes humanes fora d'un àmbit funerari com la Penya del Moro (Sant Just d'Esvern), on es documentaren diversos fragments de crani amb marques de cops i descarnament (Ballbé *et al.* 1985); Burriac (Cabrera de Mar, Maresme), on es va trobar un fragment de mandíbula, dos de crani i un maxil·lar inferior femení dins una sitja (Barberà, Pasqual 1979-80); Turó de Ca n'Olivé, on també aparegueren dos cranis amb trets femenins dins d'una gran sitja²⁰; Montjuïc (Barcelona) on es va identificar un crani dins d'una sitja (Vives, Miró 1991); així mateix, s'han recuperat restes de mandíbules al Bosc del Congost (Sant Julià de Ramis) (Agustí *et al.* 1998), al Turó de Montgat (Barcelona) o al Tossal del Moro de Pinyeres (Tarragona) (Arteaga, Padró, Sanmartí 1990). A l'Alcúdia (Elx) a l'interior de la casa B es va trobar una calota humana (Ramos 1970).

- Panòpia:

Quan es parla de la localització de restes humanes adultes, especialment de caps tallats, és inevitable parlar de les armes. Com ja hem mencionat, a Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac i Mas Castellar juntament amb els cranis aparegueren restes de panòpia, principalment espases, en tots els casos de tipus celta. Aquesta panòpia presenta deformacions intencionades i perforacions o claus que fan pensar en la possibilitat que aquest armament també hagués estat exposat, juntament amb els cranis (Rovira 1999). Tanmateix, aquesta vinculació tan clara entre cranis i armes no la trobem en els altres casos, Puig Castellar i Puig de la Nau, ni en cap dels altres exemples on han aparegut restes humanes fora de context funerari.

Per contra, també hi ha casos en què tan sols s'han localitzat armes, com en el jaciment ibèric del Turó del Vent (Llinars del Vallès) on aparegueren un punyal i una beina celtibèrica, datats de finals de segle III i inicis del II aC. El punyal es localitzà dins d'una sitja i estava travessat per un clau (Rovira 1999, 21). El cas més espectacular és probablement el de Sant Antoni de Calaceit (fig. 213), on

---

²⁰ Aquesta informació ha estat extreta de la conferència dins el cicle Tribuna d'Arqueologia del dia 20 d'Abril del 2011: Francès, J.; Guàrdia, M.: El poblat ibèric del turó de Ca n'Oliver (Segles VI – I aC). Balanç de 25 anys de recerca i difusió.

aparegueren un gran nombre d'armes en el nivell de destrucció (segle III aC), tant en els carrers com en els vestíbuls d'algunes cases. Però el deteriorament que presenten les restes no permeten plantejar cap hipòtesi clara, tot i que alguns autors (Moret, Benavente, Gorgues 2006, 164) plantegin la possibilitat que es tracti d'armes clavades a les façanes de les cases o estiguessin relacionades amb una batalla en defensa del poblat. Seguint aquesta última hipòtesi trobem altres exemples com són les armes localitzades a la porta d'accés del jaciment del Turó de Ca n'Olivé (Asensio *et al.* 2000-2001) o les del Castellet de Bernabé (Guérin 2003, 75 i 335), de manera que descartem que es pogués tractar d'armes exposades als carrers.

Fig. 213.- Planta del jaciment de Sant Antoni de Calaceit amb la localització de les armes (P. Moret *et al.* 2006, 160).

o Elements escultòrics i iconografia:

Uns elements que podrien estar relacionats amb les restes humanes adultes localitzades en assentaments són els fragments epigràfics i escultòrics amb representacions humanes. Parlem de les esteles amb baix-relleu on es representen escenes de lluita o els fragments escultòrics on semblen identificar-se guerrers.

L'any 1975 es van localitzar els primers fragments d'aquesta escultura dins d'una fossa, els quals foren estudiats per J. Guitart (Guitart 1975). No va ser fins l'any 2005 quan s'iniciaren els treballs d'excavació a la zona on havien

aparegut aquests fragments d'escultura. La intervenció donà a conèixer una vil·la romana datada del segle II aC i que es mantindria en funcionament fins el segle III dC²¹. Al sud d'aquesta vil·la s'identificaren cinc fosses quadrangulars, entre elles la que va documentar J. Guitart, dins de les quals aparegueren els fragments d'escultura que completaven, en part, les localitzades l'any 1975.

El conjunt està format per una part frontal on s'identifica un personatge sedent, i dos laterals on s'aprecien un seguit de caps aïllats (Guitart 1975, 71-79) (fig. 214). Els nous fragments recuperats han permès afegir a la part frontal d'aquest conjunt un fragment on s'aprecia la part posterior d'un cavall (cua i potes). Els arqueòlegs daten aquestes restes de finals del segle II aC.

Fig. 214.- Fragments de l'escultura de Cal Posastre (Guitart 1975, 79).

D'altra banda, al *vicus* militar romanorepublicà del Camp de les Lloses es localitzà, l'any 1916, una estela amb un baix-relleu (fig. 215) en el qual s'aprecia la representació de dos personatges armats, un dels guerrers agafa pel cap a l'altre mentre tots dos aixequen una espasa. En un registre interior s'intueix la figura d'un llop (Garcés, Cebrià 2002-2003, 221; Duran, Mestres, Principal 2008, 13-15).

²¹ Aquesta informació ha estat extreta de la conferència dins el cicle Tribuna d'Arqueologia del dia 14 de desembre del 2011: Vidal, A.; Pelegero, B.: Les escultures ibèriques de Cal Posastre (Sant Martí Sarroca, Alt Penedès).

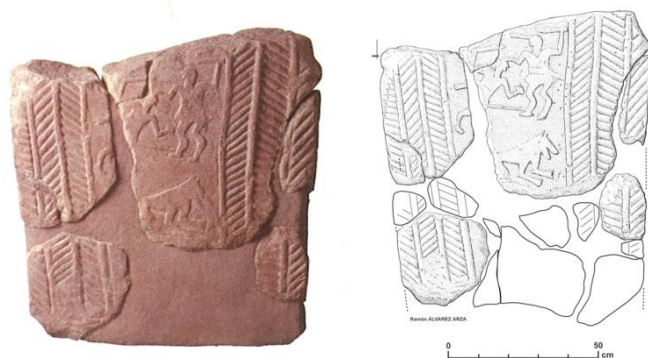

Fig. 215.- Estela del Camp de les Lloses (Duran, Mestres, Principal 2008, 15).

Pel que fa a la resta del territori estudiat, són ben conegudes les esteles localitzades en jaciments ibèrics de l'Aragó. Un dels més coneguts és la del jaciment de la Vispesa (Tamarit de Llitera, Osca), descobert l'any 1968 (Marco, Baldellou 1976, 91-115; Alfayé 2004, 63-74; Garcés, 2007, 337-354), però tan sols es pogueren trobar dos fragments (fig. 216): en un s'hi poden apreciar tres mans aïllades i en l'altre, en el registre superior, s'identifiquen dues mans que acompanyen dos cossos tallats per la meitat i una au rapinyaire. En el registre inferior només es pot apreciar una llança que sembla que l'agafi una mà, i part d'un escut (Garcés 2007, 342-344). En el lateral s'aprecien dues motllures que emmarquen dues mans i en el registre inferior l'inici d'una altra. Totes les mans que apareixen en aquesta estela són dretes. Segons Garcés (Garcés 2007, 354) aquesta estela podria datar-se de la segona meitat del segle II aC.

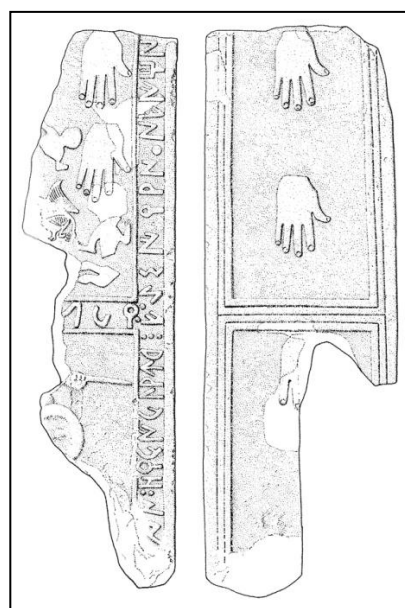

Fig. 216.- Estela de la Vispesa (Garcés 2007, 341).

En el jaciment de Palao (Alcanyís, Terol) es documentà una estela formada per quatre fragments amb incisions de diferents caràcters. El més interessant sembla ser el que mostra una escena on apareix un guerrer a cavall, amb una llança i un escut (fig. 217). A la zona inferior s'identifiquen quatre animals: un gos/llop/guineu i tres aus rapinyaires, dues de les quals estan picant les cames del guerrer abatut (Marco 1976, 76-77). De la resta de fragments, dos tenen representades llances i en un només s'hi poden reconèixer motius geomètrics (Marco 1976, 77-81).

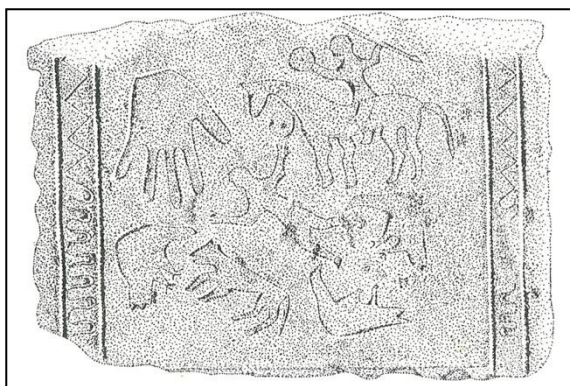

Fig. 217.- Detalls de l'estela localitzada en el jaciment de Palao (Marco 1976, 77).

Finalment volem mencionar un fragment d'estela aparegut al jaciment de Palermo (Casp, Saragossa) (Marco 1976, 86; Arcelin, Plana 2011, 55), on s'aprecia un guerrer armat sobre un cavall sota els peus del qual hi ha un animal travessat per un llança i una figura humana, possiblement un enemic mort. En un nivell inferior apareixen varis frisos de llances.

S'han localitzat altres esteles en diferents assentaments del Baix Aragó com també a Catalunya però en elles tan sols s'hi representen llances (Quesada 1999-2000).

- Paral·lels i teories:

La literatura clàssica ens ha deixat alguns testimonis que reflecteixen les activitats rituals que hem descrit fins ara. Els principals autors que parlen d'aquestes pràctiques són Diodor de Sicília i Estrabó, els quals reproduïxen

els relats de Posidoni sobre els seus viatges a la Gàl·lia, vers l'any 100 aC (Ciesielski et al. 2011, 113). Segons Estrabó²²:

“... Ells (els celtas) tenen el costum bàrbar i absurd, comú encara en moltes nacions del nord, de suspendre els caps dels seus enemics dels colls dels seus cavalls quan tornen de la batalla, i quan arriben els claven a les portes de les seves cases com un espectacle. Posidoni diu que ell va testificar aquestes pràctiques en molts llocs diferents, i al principi li xocà, però s'hi familiaritzà per raó de la seva freqüència ...” (Str. 4.4.5).

Diodor de Sicília expressa pràcticament el mateix:

“... tallen els caps dels enemics caiguts i els penjen dels colls dels cavalls; confien als seus servents les armes ensangonades dels seus adversaris i els porten com a botí, entonant un estendard i cantant un himne de la victòria; i claven aquests trofeus a les seves cases, com fan aquells que han abatut una fera en algunes caceres. Embalsamen amb oli de cedre els caps dels enemics més il·lustres i els guarden curosament en urnes” (D.S.5.29.4).

Altres autors, com Tit Livi (Liv. 23.24.11) o Sili Itàlic (Sil. *Pun.* 13.481-482), també parlen d'aquests actes però hi afegixen que alguns grups guarneixen els cranis amb or, un cop descarnats, i els usen per a les libacions o com a copes.

Diodor de Sicília també fa referència a alguns costums ibèrics, quan parla dels mercenaris ibèrics que van participar en el setge cartaginès de Selinunt al 409 aC. La seva descripció podria relacionar-se amb les esteles de la Vispesa i del Palao, en què es veuen representades unes mans exemptes. Així doncs Diodor destaca:

“... sense distinció de sexe o edat, ni tampoc nens o dones o vells, els passen per l'espasa, sense mostrar signes de compassió. Ells mutilaven fins i tot els morts, d'acord amb les pràctiques del seu poble, alguns portaven manats de mans sobre el seu cos i altres caps que havien clavat a les seves javelines i llances” (D.S. 13.57.2).

Com hem vist, la perspectiva romana ens mostra una societat amb uns costums que ells consideraven bàrbars, de tota manera els relats que es

---

²² Els textos en català són una traducció del castellà per part de l'autora. Diodoro de Sicília: *Bibliotheca historica*, Gredos 2001-2006; Estrabón: *Geografía de Iberia*, Clásicos de Grecia y Roma, Alianza Editorial.

mostren s'han d'entendre des del punt de vista dels conquistadors i la informació que ens poden transmetre s'ha de prendre amb precaució. Tanmateix, l'arqueologia ens ha deixat restes que podrien relacionar-se amb els relats d'Estrabó i Diodor. El principal referent arqueològic en la temàtica que aquí exposem, és a dir, el tractament de restes humanes adultes fora d'un context funerari, és sens dubte el molt celta del sud-est francès, com així ho demostra l'abundant bibliografia (Campillo 1977; Pujol 1979; Oliver 1995; Martín Ortega, Mataró, Caravaca 1997; Rovira 1998 i 1999; Oliver 2003-2004; Ros 2005; Roure, Pernet 2011).

Les primeres restes de cranis enclavats i armament, així com també els conjunts escultòrics relacionats amb els caps tallats, es trobaren a la Provença i el Llenguadoc, concretament a l'assentament d'Entremont, juntament amb Roquepertuse i Glanum, que es convertiren en jaciments de referència per a l'estudi d'aquestes pràctiques rituals (Dedet, Schwaller 1990; Arcelin 1992; Arcelin, Dedet, Schwaller 1992; Brunaux 2000; Garcia 2004; Ciesielski *et al.* 2011, 115). Amb els anys, noves excavacions han fet augmentar el nombre de jaciments en els quals s'han identificat aquests rituals (fins a una cinquantena a França), però també en extensió geogràfica, ja que s'han pogut documentar restes humanes a Suïssa, Alemanya, el nord de França i Anglaterra, i evidentment Catalunya i País Valencià. Aquestes restes es daten principalment entre els segles III i I aC i, pràcticament en tots els casos, es localitzen en espais públics (Ciesielski *et al.* 2011, 116).

El cas més destacat i que ha aportar major volum d'informació sobre aquesta pràctica és el de l'assentament de Le Cailar (Gard). Les últimes excavacions han posat al descobert un gran espai obert al costat de la muralla on es localitzaren un mínim de cinquanta individus juntament amb un gran nombre d'armes. Totes aquestes restes es daten del segle III aC, mentre que l'abandó de l'assentament es produeix al segle II aC. L'estudi antropològic de les restes indica que els caps foren separats del cos per decapitació i el deteriorament de l'esmalt dental fa pensar en una exposició a l'aire lliure durant un llarg període (Roure *et al.* 2011, 146-151).

Pel que fa a alguns dels recintes als quals s'associen cranis i conjunts escultòrics, els més destacats són Entremont o Roquepertuse, entre altres. A Entremont (Aix-en-Provence, França) es va descobrir un edifici rectangular, d'uns 109 m² aproximadament, construït entre dues torres de l'anterior muralla i

obert al carrer principal, datat del segle II-I aC. Alguns dels elements arquitectònics utilitzats per a la construcció de l'edifici, com llindes o pilars, eren esteles reutilitzades d'èpoques anteriors on s'identifiquen caps aïllats (fig. 218). També es van localitzar una vintena de cranis, principalment a la zona exterior, que es considera que estarien enclavats o suspesos, com a trofeus exposats. El complex arquitectònic s'ha interpretat com un espai de reunió o d'assemblees (Arcelin 1992, 13-30; 2011, 65-68).

A Roquepertuse (Velaux, França) es va localitzar un pòrtic excavat en part a la roca natural. En els pilars del pòrtic aparegueren un seguit de cavitats destinades a encabir els cranis humans. A més a més de les restes humanes recuperades en espais oberts, es trobaren fragments d'escultures, entre elles la de dos personatges sedents, semblants a la de Cal Posastre. El pòrtic ha estat interpretat com un santuari, en funcionament entre els segles IV i III aC (Boissinot 2011, 74).

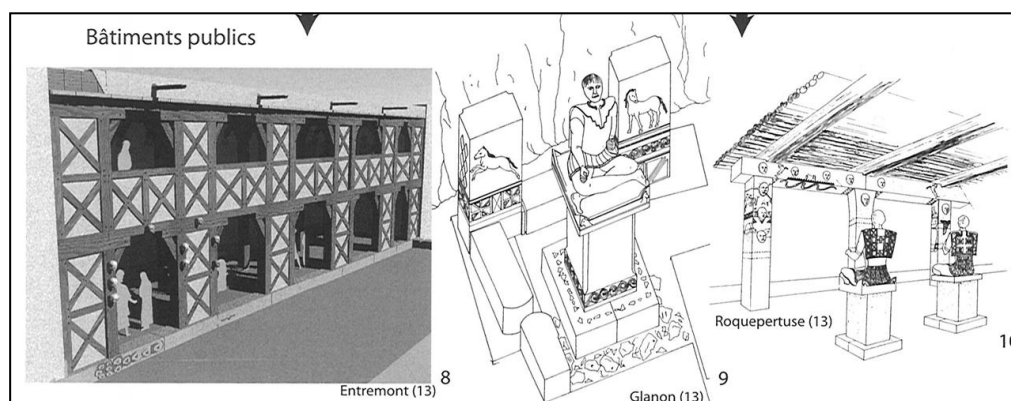

Fig. 218.- Reproducció dels espais on es troben les escultures i les restes humanes dels jaciments d'Entremont, Glanum i Roquepertuse (D. Garcia 2004, 106).

Tot i l'abundant documentació arqueològica que existeix i les referències literàries, els investigadors dubten sobre si realment es tracta d'una tradició guerrera en què el genet victoriós decapita l'enemic vençut i es queda el seu cap i les seves armes com a trofeu, o és en realitat un culte als avantpassats.

Per ampliar la temàtica i cercar nous paral·lels que permetin proposar una hipòtesis sobre les restes humanes documentades en el món ibèric, podem esmentar altres exemples en cultures contemporànies a la ibèrica on s'han identificat restes humanes adultes en un àmbit no funerari, com és el cas dels celtibers.

Per exemple, a l'assentament de La Hoya (Àlava) es van localitzar les restes de tres individus morts de forma violenta en una via pública, datats del segle III aC. D'aquests tres cossos en destaca un, al qual li van tallar la mà dreta i el van decapitar (Alfayé 2009, 294). Així mateix, a Numància s'ha documentat una gran quantitat de restes humanes localitzades en espais públics, les quals s'han interpretat com els individus morts en el setge del 133 aC (Jimeno, de la Torre 2005, 224). S. Alfayé (2009, 296) proposa que algunes d'aquestes restes podrien correspondre a ossos exposats a la via pública. En el carrer D, un dels més llargs, es van arribar a trobar concentracions de 100 i 200 ossos al llarg del carrer. D'altra banda, en el mateix assentament, en les excavacions de l'any 1958, es va trobar un crani perforat per un clau, el qual podria relacionar-se amb els rituals localitzats a França i Catalunya (Blázquez 1958; Alfayé 2009, 309), així com quatre cranis sencers, sense maxil·lar inferior, localitzats dins d'una estança interpretada com un celler i que es creu haurien estat exposats (Jimeno, de la Torre 2005, 224).

Altres elements permeten intuir que a Numància es realitzaria la pràctica dels caps tallats celtics: és el cas de les iconografies en els bàculs i algunes fíbules de cavallet, on es veuen un cap humà que penja del coll d'un cavall (Alfayé 2009, 304). Aquestes figuretes es podrien interpretar com una representació d'allò que Diodor descriu, tot i que segons R. Olmos (2005, 256) podria tractar-se d'un sistema de protecció o d'evocació dels avantpassats.

D'altra banda, a Gran Bretanya es troba el cas curiós del temple romà de St Albans (Hertfordshire), en què es va localitzar dins d'una fossa, datada del segle II dC, un crani amb signes de descarnament, manipulacions dentals *post-mortem* i exposició als agents atmosfèrics. S'interpreta que aquest crani fou utilitzat per a rituals en el temple romà i posteriorment dipositat a la fossa (Mays, Steele 1996, 155-161; Alfayé 2009, 309).

En referència a la representació de les mans aïllades que s'identifiquen en algunes esteles, a part del text de Diodor que ja hem descrit (*vide supra*), es coneix una tradició celtibera que consistia en què el pare demanava al futur gendre que li entregués la mà dreta d'un enemic com a prova del seu valor abans de casar-se amb la seva filla (Sopeña 1987, 88; Alfayé 2009, 304).

Tal vegada podríem posar en relació amb aquesta tradició alguns dels casos exposats més amunt, com el documentat a La Hoya on, a un dels individus

recuperats a l'espai públic se li havia tallat la mà dreta. En aquest sentit hem de considerar també les representacions de mans aïllades, que sempre corresponen a la mà dreta. Això no és casual, ja que per a un guerrer la mà dreta és especialment significat en tant que aquesta és la mà que sustenta l'arma i per tant amb la que lluita; mutilar la mà dreta de l'enemic implica la humiliació pública, ja que mai més podrà tornar a combatre (Sopeña 1987, 84 i 98).

Per finalitzar, no volem deixar de mencionar les restes humanes localitzades en abocadors o estrats d'abandó, el que indica que originàriament es trobaven en un altre indret. Hi ha la possibilitat que es trobessin en espais públics i que, un cop finalitzat el seu ús o la pèrdua de la seva funció ritual, aquestes es llencessin amb la resta de les deixalles del carrer en sitges inutilitzades o en altres espais destinats als residus. En el nord-est peninsular podríem incloure totes aquelles restes que hem mencionat anteriorment i que es trobaren en els nivells de reompliment de les sitges, com és el cas de Turó de Ca n'Olivé, Mas Castellar de Pontós o Montjuïc. A la zona celtibera trobem els casos de Los Cuestos de la Estación (Zamora), Soto de Medinilla o Santa Ana (La Rioja) (Alfayé 2009, 295).

Algunes fonts escrites relaten com els romans van adoptar aquesta tradició de tallar les mans i els caps. Així, descobrim com Cèsar va tallar les mans a tots aquells que van abandonar les armes a *Uxellodunum*, deixant-los després amb vida. Quint Flavi Màxim Servilià al 141 aC va tallar mans i caps als habitants de les ciutats aliades de Viriat (Sopeña 1987, 98). D'altra banda, es coneix que, en època republicana, els soldats romans exposaven les armes capturades als enemics en espais públics, ja fossin temples o portes d'accés a la ciutat o a les seves pròpies cases (Gabaldón 2005, 10).

Els grecs també tenien la tradició de recuperar les armes dels enemics, normalment les de més valor, és a dir, possiblement les d'un cap, com a símbol de trofeu, i les penjaven de la branca d'un arbre en el mateix lloc de la batalla, l'anomenat *tropaion*, o exposades en temples com a ofrenes (Gabaldón 2005, 27).

La pràctica de la mutilació s'estengué pràcticament a tot Europa i s'hi mantingué durant molt de temps. En aquest sentit s'ha de considerar el propi culte a les

relíquies del cristianisme, així com el costum de conservar els cranis de cavallers o altres personatges en algunes esglésies (Sopeña 1987, 104).

○ Interpretacions:

El crani ha representat, i representa, per a moltes comunitats o cultures la part de l'ésser humà on resideix la força vital, i aquest assegura la fecunditat i el benestar a la comunitat (Rubio 2004, 33). En el cas de cranis d'avantpassats, del qual es desprèn aquest "culte al crani", el cap se separa del cos quan els teixits s'han descompost. És una tradició documentada ja en el neolític del Pròxim Orient (Rubio 2004) i que es practica en comunitats indígenes actuals, com és el cas de la tribu dels *dani*, de Papua (Indonèsia) (fig. 219), els quals momificaven els guerrers que havien realitzat un bon lideratge durant una guerra (Salazar *et al.* 2008, 62).

Fig. 219. Un *dani* mostrant un líder momificat (en Salazar *et al.* 2008, 152).

En aquests casos, les restes dels avantpassats només s'exposaven a l'aire lliure en moments puntuals, cerimònies o rituals, restant tancats dins d'una estança la resta del temps.

En canvi, altres comunitats indígenes actuals, com és el cas dels coneguts *shuar* o *jibaros*, decapiten els seus enemics. Un cop buidat el crani el sotmeten a uns banys d'herbes que permetrien que aquest conservi les faccions de la cara així com per reduir-li la mida. Després d'aquest procés i previ a uns rituals

comunitaris, el guerrer vencedor penja a la porta de la seva cabana el cap com un trofeu (Harner 1977).

Aquests dos casos exemplifiquen les dues interpretacions que es fan sobre les restes humanes localitzades en els jaciments celtes i ibèrics, però les restes que trobem en els jaciments ibèrics, corresponen a avantpassats o a enemics?

Les restes humanes recuperades en el territori que tractem en aquest treball mostren, en la majoria de casos, marques d'haver estat decapitades, és a dir, separades el cap del cos amb un objecte afilat (destral o espasa), marques de descarnament i, fins i tot, marques d'haver estat exposades durant un llarg període de temps a l'aire lliure. Cal afegir que pràcticament totes les restes s'han localitzat en espais públics. Això ens porta a afirmar que molt probablement les restes humanes localitzades en els espais públics dels jaciments ibèrics responen a enemics caiguts en combat.

Arribats a aquest punt ens hem de plantejar un seguit de preguntes: Per què la majoria de restes humanes i panòplia s'exposen en espais públics? Què implica per a la resta de la població l'exposició d'aquestes restes?

Un cop acabada la batalla, el guerrer, segons Estrabó (Str. 6, 4, 5), talla el cap de l'enemic, com un trofeu i per donar fe de la seva victòria, li agafa les armes i se les emporta per penjar-ho a la façana de casa seva. Com hem dit anteriorment, el cap és on resideix la força vital de l'ésser humà, i com bé menciona S. Alfayé (2009, 303), la decapitació de l'enemic té un caràcter ritual i vexatori, que implicava la destrucció física de l'enemic però també l'espiritual. D'altra banda, les armes són l'element de defensa d'un guerrer, són les seves eines per al combat, per un guerrer era preferible morir que entregar-les (Sopeña 1987, 83). De manera que el fet que el guerrer victoriós s'endugui les armes i el cap de l'enemic vençut té doble interpretació: la humiliació de l'enemic i la força del vencedor.

Amb aquesta anàlisi tornem a les restes localitzades en el territori que estudiem. Les restes humanes s'han localitzat en espais públics, però no en qualsevol carrer ni plaça sinó que sovint es troben a les proximitats d'edificis considerats residències aristocràtiques o espais de culte. Aquest fet redueix el tipus de població que tenia la possibilitat de tornar d'una batalla amb el cap i les armes de l'enemic. Per tant, possiblement l'exposició de restes humanes i

panòpia no tenien la funció d'intimidar la població, sinó de fer ostentació de poder, ja que com hem dit l'honor més gran d'un guerrer era el de poder vexar l'enemic tallant-li el cap (Sopeña 1987, 110). Mantenir durant un llarg període de temps els cranis i les armes dels teus enemics a la vista de tota la comunitat implica una mostra de força i de poder, a la població.

Recordem que a Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac i Mas Castellar de Pontós les restes s'han documentat en el carrer principal, davant mateix o a prop de residències aristocràtiques i espais de culte. En el cas de Puig de la Nau, on s'han trobat restes de diferents parts del cos i en diferents indrets, aquestes sempre han estat properes a residències de notables i espais de culte.

D'altra banda, les restes localitzades prop de les muralles, com és el cas de Puig Castellar, es poden interpretar de la mateixa manera que les de l'interior del nucli, és a dir, com una forma d'ostentació de poder, com ho podria ser la pròpia monumentalització de les muralles les quals tenen una funció simbòlica en tant que representen el límit entre el dins i el fora de la comunitat, a més de ser un element dissuasori (Alfayé 2007, 9). D'aquesta manera, que el sistema defensiu, envoltat de tota una simbologia (*infra*), es complementa amb un seguit de rituals, en aquest cas l'exposició dels caps dels enemics (tot i que també s'han documentat dipòsits votius d'animals, d'humans o d'armament), que indiquen a forasters i vilatans el tipus d'elit que viu en aquest nucli, el poder que exerceixen sobre la comunitat i, evidentment, marca un caràcter intimidador vers els forasters o possibles atacants.

No hem d'oblidar les esteles on es representen escenes de violència que narren les històries de guerrers victoriosos. Aquestes representacions gràfiques es podrien interpretar com la voluntat dels guerrers de plasmar la seva victòria en el camp de batalla, tenir-ne un record etern, a més de servir com a element de prestigi on es mostra la importància dels seus actes davant de la societat. De la mateixa manera que ho fan amb els caps tallats.

6.4.2.- Dipòsits rituals

Els dipòsits rituals són ben coneguts en el món ibèric (Gusi 1997; Belarte, Sanmartí 1997; Belarte, Chazelles 2011, 165), especialment els dipòsits votius de sacrificis d'animals i d'inhumacions infantils, tot i que també se'n documenten d'objectes o amulets. Aquests dipòsits majoritàriament es localitzen en espais tancats (domèstics, culturals, etc.), i, en menor mesura, se n'han identificat en espais oberts o públics. S'acostumen a relacionar amb rituals fundacionals o de reparació ja que es troben sota paviments o propers als murs.

Pel que fa als dipòsits votius localitzats en espais públics els que hem identificat són principalment dipòsits d'armes i sacrificis d'animals, i tan sols s'ha documentat un enterrament infantil en un eix viari. És habitual localitzar aquest tipus de dipòsits a prop o en relació als sistemes defensius i els seus accessos. S'interpreten com un ritual per sacralitzar i reforçar l'eficàcia protectora de la muralla o com un sacrifici fundacional (Alfayé 2009, 289-292).

Tanmateix cal que remarquem el fet que arqueològicament tan sols podem documentar el resultat d'un procés ritual. L'actuació prèvia a la deposició no deixa cap tipus de registre arqueològic i únicament podem especular sobre actes, privats o públics, on hi participarien un grup de privilegiats o tota la comunitat, sense poder precisar amb exactitud quines eren les persones que hi participaven i que hi succeïa.

- Armament:

Al jaciment de l'Esquerda (Masies de Roda de Ter, Osona) es localitzà, a l'entrada del poblat, una deposició d'una espasa del tipus La Tène, inutilitzada, juntament amb puntes de llances, ganivets i regatons. Aquest conjunt es trobà sobre el paviment, en el nivell de destrucció de l'assentament, datat de finals del segle III aC, coincidint amb la Segona Guerra Púnica (Ollich, Rocafiguera 2001, 26). Podria tractar-se d'un dipòsit post-abandó de l'assentament per commemorar la derrota o els habitants caiguts en el combat.

Durant les campanyes d'excavació a la porta d'accés de la muralla de Burriac (Cabrera de Mar) es va localitzar un enllosat, sota d'aquest paviment aparegué un dipòsit amb una espasa i una mandíbula d'ovicaprí. L'arma es trobà doblegada, dins d'una beina decorada. Es tracta d'una espasa del tipus La Tène i per la decoració es data del segle II aC. Moment en què es data la

construcció de la porta, concretament del tercer quart del segle II aC (Zamora 2006-2007, 253).

A la Bastida de les Alcusses (Moixent), durant les excavacions del 2010, realitzades a la Porta Oest, es va localitzar una estructura, amortitzada posteriorment per la construcció de la muralla (finals del segle V- inicis del IV aC), que s'ha identificat com un edifici públic monumentalitzat. Sobre el paviment d'aquesta construcció, però per sota del de la Porta Oest, es va trobar un dipòsit intencionat d'armes, ofrenes alimentàries i vasos ceràmics, tot cremat, junt a estructures de fusta i ferro (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 240).

En total es van poder identificar cinc conjunts d'armes; en tots apareixia una *falcata*. D'entre tots els dipòsits el més complet estava format per una *falcata* amb beina, un escut, un *soliferreum*, pletinas i claus. Tres conjunts més tenien una *falcata* i escut col·locats en forma de creu. Un últim conjunt constava d'una *falcata* decorada amb la seva beina al costat (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 241). Totes les armes estan inutilitzades de forma intencionada i les fustes, vasos i aliment foren cremats en un lloc apartat de la porta (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 242). Els arqueòlegs consideren que podria tractar-se de dipòsits rituals realitzats pel grup que ostentava el poder a l'*oppidum* com un símbol d'autoritat guerrera i política o de rituals heroics (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 243). Tanmateix, aquestes interpretacions són primerenques, ja que l'excavació de la porta principal encara no ha finalitzat. De tota manera, creiem que és plausible la proposta de S. Alfayé (2009, 289-292), la qual considera que els dipòsits situats en els sistemes defensius servien per dotar aquests d'un caràcter apotropaic, fet que no té perquè quedar desvinculat d'una necessitat per part del grup dominant de l'*oppidum* de mostrar autoritat.

Fora del món ibèric també s'han documentat aquest tipus de dipòsits, és el cas del jaciment de Saceda (Cualedro), a Galícia. A l'entrada de les muralles de l'assentament, es van localitzar dos dipòsits de materials metàl·lics que es relacionen amb pràctiques rituals per dotar de protecció sobrenatural els paraments (Alfayé, Rodríguez-Corral 2009, 109).

- Inhumacions infantils:

Les deposicions de restes humanes infantils acostumen a estar vinculades als espais domèstics, interpretades com un element protector dins d'un ritual

fundacional o de reparació, ja que es localitzen sota els paviments o a prop dels murs (Belarte, Sanmartí 1997). Aquest tipus de ritual és força extens, ja que es documenten en altres cultures del món antic, des dels grecs, romans, celtes, celtibers, fins a l'edat mitjana (Alfayé 2009, 300).

Les inhumacions infantils localitzades en espais públics són molt poc habituals. En el territori que estudiem només se n'ha identificat una, a la fortificació ibèrica d'Alorda Park (Calafell), durant la fase IIa (vers el segle IV aC). Concretament es localitza al carrer CF, que s'iniciava a la porta d'accés, i al qual obrien un seguit de cases de planta senzilla, adossades a la muralla, anomenades 2A, 2B, 2C, 2D i 2E. L'agencament intern d'aquestes edificacions destaca de la resta: banquetes, llars de foc quadrangulars, paviments molt ben treballats i, en pràcticament totes les estances, aparegueren fosses amb dipòsits d'animals i un enterrament infantil. Els seus excavadors plantegen dues possibles interpretacions, no excloents, per aquestes edificacions: una funció cultural o una funció artesanal (Asensio *et al.* 2005, 602).

D'aquesta mateix moment en el carrer CF, i davant del sector 2B, s'identificà una inhumació infantil sota l'enllosat (fig. 220) (Asensio *et al.* 2005, 602).

Creiem que l'enterrament infantil del carrer CF hauria de vincular-se a la funcionalitat d'aquestes estances o fins i tot d'aquelles situades just a l'altre costat del carrer, a tocar del dipòsit, en el cas que haguessin existit. És possible que es tracti d'un dipòsit ritual amb finalitats profilàctiques vers els edificis adjacents.

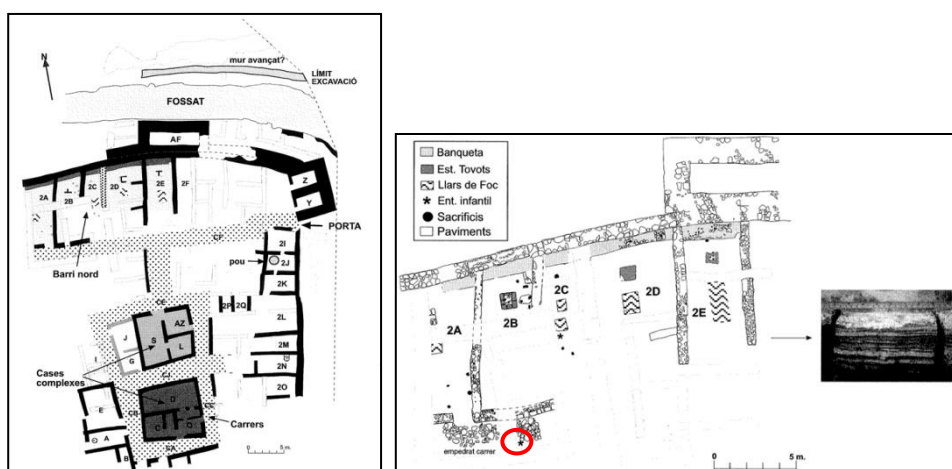

Fig. 220.- Planta general d'Alorda Park i planta de detall de les estances 2A, 2B, 2C, 2D i 2E (Asensio *et al.* 2005).

A la Gàl·lia mediterrània les inhumacions infantils també són comuns en els espais d'hàbitat, en aquesta cultura trobem alguns exemples en espais viaris. A jaciments com Montlaurés (Narbona), Puech de Mus (Sainte-Eulalie-de-Cernon) o Les Castels (Nages) s'han localitzat diversos enterraments infantils en espais oberts, generalment carrers, molt a prop dels murs de les cases o de magatzems de gra. Les datacions varien entre inicis i mitjans del segle V aC, a excepció de l'assentament de Les Castels en el quals les restes infantils es daten del segon quart del segle II aC i es localitzen en un espai identificat com un abocador (Dedet 2008, 85-100).

Pel que fa a Grècia, a l'Edat del Ferro, també s'han localitzat enterraments infantils, tant dins com fora de les cases. Com hem comentat pel cas celta, també se situen en espais oberts a prop de les parets exteriors de les cases, és el cas de Volos (Palia), datats del segle IX aC, Viglatouri, datats del segle VIII-VII aC, o Oropos, del segle VIII aC. Aquestes inhumacions es troben dins de vasos ceràmics o a l'interior de cistes, i estan vinculades a les cases amb absis; quan aquest tipus de construcció desapareix també ho fa aquest costum d'inhumar infants dins de llocs d'hàbitat. Alguns autors ho han interpretat com un culte als herois o un acte de veneració a famílies influents dins de l'assentament en el moment de la seva fundació (Mazarakis 2010).

- Dipòsits votius d'animals:

La troballa d'aquest tipus de dipòsits, força comuna en el món ibèric, especialment en els espais domèstics, ha plantejat moltes hipòtesis sobre la procedència i la finalitat d'aquests rituals.

Com ja hem mencionat, els dipòsits d'animals es relacionen amb rituals fundacionals, especialment els vinculats a edificis (Belarte, Sanmartí 1997). Tanmateix, tot i continuar considerant-se un ritual fundacional, es creu que aquest tipus de dipòsits són substitutoris dels sacrificis infantils (Moneo 2003, 409).

D'altra banda també s'ha considerat la relació entre el sacrifici animal i el cicle agrícola. Si es té en compte que els ibers basaven la seva economia en l'agricultura i la ramaderia, és lògic pensar que els seus cultes estarien vinculats a déus ctònics, és a dir, déus relacionats amb la terra i la fecunditat. Alguns autors (Moneo 2003, 368-369) creuen que els ibers practicarien un culte

basat en la celebració dels equinoccis de primavera i de tardor, és a dir, l'estació de la collita i l'estació de la sembra. Aquest tipus de periodicitat relacionada amb l'agricultura i els déus vinculats a la terra també es coneix dels grecs, egipcis i les civilitzacions del Pròxim Orient.

En aquests dos períodes se celebrarien dues grans festes, una a l'equinocci de primavera, que marca l'inici agrícola, i una segona a l'equinocci de tardor. En aquestes celebracions es realitzarien banquets, ofrenes, processons i sacrificis d'animals (Moneo 2003, 369).

Tanmateix, tant si es tracta d'un ritual fundacional com sí està vinculat als cicles agrícoles, els sacrificis d'animals podrien quedar vinculats a la realització de banquets cerimonials, en els quals es faria una partició en parts de l'animal i es repartiria entre els comensals segons el seu estatus social (Quesada 1994; Dietler 1999), dipositant a la fossa ritual aquelles parts que aporten menys carn. Està documentat que moltes de les restes localitzades dins de les fosses sovint corresponen a la part amb menys aportació càrnia de l'animal, de manera que es creu que la resta de la bèstia seria consumida en banquets rituals (Belarte, Sanmartí 1997, 24; Alfayé 2010, 221). En altres cultures, com la grega, es realitzen aquest tipus de banquets, en què un cop realitzat el sacrifici es procedia al seu consum.

Al jaciment del Cabezo de Alcalà (Azaila, Terol), datat d'època romanorepublicana, es localitzà un dipòsit amb ossos de diversos animals en el tram de muralla de la zona XVI. Aquest dipòsit es va interpretar com un ritual de protecció relacionat amb la construcció de la muralla (Franco, Hernández 2003-2004, 373-376).

Així mateix, al jaciment de l'Esquerda, sobre el paviment del segle II aC, a la zona de l'entrada principal, es va identificar la deposició d'un cap de bòvid (Ollich, Rocafiguera 2001, 26).

Un altre exemple es documenta a la Moleta del Remei, al carrer d'accés a la zona central de l'assentament, on aparegueren les potes d'un èquid, juntament amb restes de bronze (Gracia, Munilla, Pallarés, 1990; Belarte, Sanmartí 1997, 12).

Finalment, a la ciutadella d'Alorda Park, a Calafell, es va identificar un dipòsit d'un ovicaprí dins de la torre YZ, concretament a al sector Y. Es considera una ofrena fundacional de la fase IIb (300/275-200 aC) (Valenzuela 2008, 159).

Com hem vist, els dipòsits rituals realitzats en els espais públics es troben majoritàriament relacionats amb els sistemes defensius, muralla, torres i portes d'accés. La construcció de la muralla es converteix en la separació entre el dins i el fora, entre allò propi i el desconegut, per aquesta raó la muralla esdevé quelcom més que un simple sistema defensiu dels atacs violents dels enemics, és la protecció vers les amenaces d'allò desconegut. Tanmateix, aquesta protecció tenia en la zona d'accés el seu punt més dèbil. Per aquesta raó la porta era l'element del sistema defensiu que tenia més importància, aquesta es monumentalitzava, i s'hi realitzaven diversos rituals per sacralitzar-la i donar-li una protecció sobrenatural (Alfayé 2007, 10; Alfayé 2010, 221).

6.4.3.- Els banquets

El banquet és una temàtica complicada de tractar, ja que arqueològicament les restes d'un banquet són difícils d'identificar, i pot ser que la troballa de certs materials no s'interpreti de forma adequada, especialment en els espais públics. En aquest cas és difícil diferenciar si les restes materials que es localitzen corresponen a abocaments de deixalles o a les restes de possibles activitats quotidianes o rituals en els espais públics. No hem documentat cap exemple sobre restes de banquets en carrers o places en els jaciments estudiats del món ibèric, a excepció de Mas Castellar de Pontós, on han aparegut diverses sitges que contenien elements identificats com a restes d'un banquet ritual.

Els elements materials que permeten identificar un banquet són principalment les restes dels animals consumits i el material ceràmic. Pel que fa al primer, sovint no es poden identificar aquestes restes, però hem de tenir en compte que la majoria de deposicions animals (*vide supra*) que es localitzen en assentaments estan representades per les parts amb menys aportació càrnia (crani i potes), fet que dóna a entendre que la resta de l'animal sacrificat seria consumit en un banquet ritual (Belarte, Sanmartí 1997, 24; Alfayé 2010, 221). Respecte al material, s'associa als banquets l'ús de vaixel·la d'importació, també local, especialment aquelles de taula, però també els contenidors de líquid, concretament aquells que es vinculen a les begudes alcohòliques (àmfores, asc, etc.).

Els banquets col·lectius i públics, tot i realitzar-se en una atmosfera cultural eren una eina de les classes dominants per cohesionar el grup i marcar posicions dins d'aquest (Dietler 1999). Aquestes celebracions consistien en la ingesta abundant de menjar i beure, i diferien dels àpats quotidians per la quantitat, el tipus de menjar i la beguda que es consumia (Pons, Garcia 2008, 199). Són ben conegudes en el territori d'estudi des de la primera edat del ferro (Sanmartí *et al.* 2009; Sardà 2010).

En el període ibèric, com ja hem mencionat, trobem l'exemple de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà) on es van localitzar diverses fosses que contenien materials utilitzats en banquets rituals: és el cas de la fossa 101 i la fossa 362. Pel que fa a la primera, un cop esgotada la funció de sitja fou reomplerta amb deixalles del segle III aC, posteriorment es tornà a buidar i es reomplí amb una figura femenina de terracota, una tortera i objectes de bronze, quatre àmfores ibèriques, nou àmfores grecoitàliques, vasos de taula, eines de ferro i altres elements. Tot aquest material fou dipositat amb cura. Els arqueòlegs interpreten que el dipòsit fou el resultat d'un banquet ritual, les

deixalles produïdes foren dipositades a la fossa com una ofrena a les divinitats relacionades amb el calendari agrícola. Respecte a la fossa 362, en el seu interior s'hi localitzaren abundants restes de menjar, especialment carn, nombrosos recipients, d'aquests destaquen 22 *skyphoi*, el conjunt s'ha interpretat com les restes d'un banquet cerimonial (Pons, Vargas 2002, 542-543; Pons, Garcia 2008, 147).

Al sud-est francès s'ha documentat el cas de Le Cailar (Gard, França). Juntament a la zona on es documentaren els cranis i l'armament també és varen localitzar materials que els arqueòlegs han interpretat com les restes de banquets comunitaris, com ara capfoguers de terra cuita, restes d'animals, plats i àmfores. Els investigadors d'aquest jaciment relacionen les pràctiques comensals amb la cohesió de la comunitat (Roure *et al.* 150-151) en un espai ple de simbolisme per als habitants.

A Pech Maho (Sigean, França), a l'últim quart del segle III aC la ciutat fou destruïda violentament; amb posterioritat, s'hi van realitzar un seguit de rituals que consistien en el sacrifici i consum de cavalls, les restes dels quals es dipositaven en fosses. També s'hi van identificar focs relacionats amb el consum massiu. Es creu que possiblement la població que hi havia viscut havia tornat al lloc per celebrar els rituals de commemoració del tràgic esdeveniment (Gailledrat 2011, 152-157).

A la zona celtibèrica, en el jaciment de Capote (Badajoz) es van poder identificar les restes d'un gran banquet públic realitzat en un altar situat a la zona central de l'assentament, en el qual es creu que participaren unes 300 persones. Aquest esdeveniment es data del segle II aC. En aquesta festa comunal es sacrificaren un gran nombre d'animals, que foren consumits tot seguit, acompanyat d'una ingesta massiva de begudes alcohòliques. Els investigadors consideren que aquest banquet està relacionat amb una celebració cultural en relació amb el solstici d'hivern (Berrocal-Rangel 2004). No obstant, per a S. Alfayé (2009, 247) aquest banquet fou la preparació de tota la comunitat vers un imminent atac militar, relacionat amb les disputes bèl·liques entre lusitans i romans que es durien a terme al llarg del segle II aC.

Un altre exemple de banquet comunitari es troba a Numància. Alguns autors clàssics expliquen com els numantins van menjar i beure alcohol en grans quantitats abans de la batalla final amb Escipió. Alguns investigadors consideren que devia ser habitual que en el món antic els guerrers s'embriaguessin abans de sortir a combatre, ja que proporciona eufòria i la pèrdua de por (Quesada 1994, 121-122). Altres consideren, sense desvincular de l'anterior teoria, que els banquets comunitaris previs a una

batalla es realitzarien per cohesionar la comunitat i demanar protecció divina, alhora que suposava una ingesta de nutrients importantíssima a l'hora de realitzar un gran esforç físic i mental (Alfayé 2009, 248).

6.4.4.- Danses i processons

L'arqueologia no ens permet documentar aquest tipus d'activitats però gràcies a la iconografia en ceràmica ibèrica pintada i en alguns textos clàssics podem afirmar que en el món ibèric probablement es realitzaven danses i processons. En aquest apartat tan sols tractarem les danses amb un possible caire ritual, tot i que creiem que molt probablement existirien danses de tipus lúdic.

Com hem mencionat anteriorment, en les festivitats dedicades al cicle agrari molt probablement es realitzaven processons i danses dedicades a les deïtats corresponents (Moneo 2003, 369). Però també hi hauria altres festivitats durant l'any, potser menys importants, en què es podrien desenvolupar aquestes activitats, com ara rituals propiciatoris, matrimonis, rituals iniciàtics, etc. (Moneo 2003, 374).

Estrabó (Str. 3.4.16) fa referència a unes danses dels celtibers, realitzades durant la nit:

“els celtibers i els seus veïns del nord fan sacrificis a un déu sense nom en les nits de lluna plena, davant de les portes de les viles, i amb tota la família dansen i estan en vetlla tota la nit”.

Les representacions iconogràfiques en ceràmica ibèrica pintada ens poden ser de gran ajuda per a la interpretació d'aquestes activitats en els espais públics d'un assentament. Molt sovint les pintures d'alguns vasos s'han interpretat com representacions de processons i danses, és el cas de la ceràmica ibèrica pintada de l'àrea valenciana. Algunes d'aquestes representacions podrien fer referència a danses propiciatòries de la fecunditat col·lectiva com podria ser el fragment de “flautista i dansaire” de Torelló de Boverot (Castelló), datat del segle II aC (Bonet, Izquierdo 2004, 84). Altres escenes representen combats on s'identifiquen músics com el conegut “vas dels guerrers” de la Serreta d'Alcoi (Alacant) (Olmos, Grau 2005) o “l'enocoe del combat dels flautistes” de Lliria (València) (Bonet 1995, 84, fig. 23), que per alguns investigadors s'interpreten com una exhibició masculina de lluita i caça (Bonet, Izquierdo 2004, 86). Tanmateix alguns autors clàssics (Liv. 5.37; Polyb. 2.19) descriuen cerimonials previs als combats en el món gal, on es realitzaven cants i danses propiciatòries (Sopeña 1987, 91). Altres vasos representen danses i/o processons, que tant poden ser mixtes, com només d'homes o només de dones, és el cas del “vas amb processó i figura fàl·lica” de Lliria, on s'aprecia un home nu en una processó o dansa de personatges femenins (Moneo 2003, 382; Bonet, Izquierdo 2004, 86) o masculins (Aranegui 1997, 89, fig. II.43) i una au, que s'associa a l'esfera

religiosa. En el “vas de l’home de la sítula o dels ballarins” de Lliria apareixen dames, guerrers i músics, en canvi en el “vas dels guerrers perfilats” de Lliria hi participen tan sols homes (Aranegui 1997, 94 fig. II.51) i en “vas de les ballarines” de Lliria és una processó femenina (Bonet, Izquierdo 2004, 85, fig. 2.2).

També es pot mencionar el “càlat de la dansa” de Lliria (fig. 221), que s’interpreta com una dansa d’iniciació al matrimoni, amb un seguici que acompanya a la núvia a la nova llar, precedida per altres homes i dones, tots ells de la noblesa (Aranegui 1997, 93; Bonet, Izquierdo 2004, 86). En relació amb les danses Estrabó (Str. 3.3.7) en fa referència, mencionant que a la Batestania les dones ballen junt amb els homes, units els uns amb els altres per les mans.

Fig. 221.- Representació del “càlat de la dansa” (Aranegui 1997, 97).

A la ceràmica pintada numantina també es poden identificar escenes de danses, que s’han interpretat com danses màgico-rituals. En elles es veuen homes amb els braços enfundats en unes banyes de toro en una posició dinàmica o homes en moviment (Sopeña 1987, 57).

En els vasos grecs també es poden veure reflectits aquest tipus d’activitats festives i religioses en les quals s’identifiquen els cora de joves dansant (fig. 222), units per les mans o els canells (Carruesco en premsa).

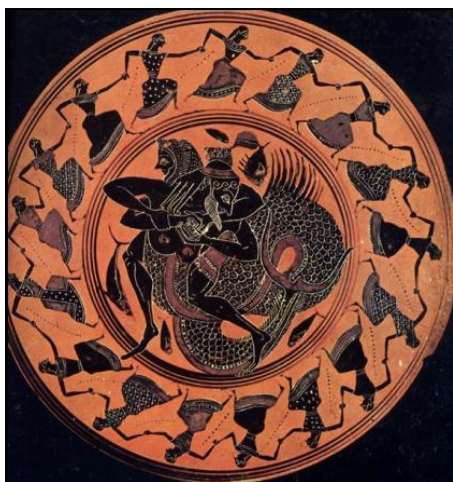

Fig. 222.- Kylix de ceràmica àtica de figures negres (Tarquinia RC4194). Heracles i Triton (Carruesco en premsa).

L'estudi dels vasos grecs ha permès identificar un gran nombre de danses i processons de funcionalitat i sentit diversos. Així doncs trobem danses femenines d'iniciació o de fecunditat, en honor a Artemis per a les noies joves o a Demeter per a les dones casades, que servien per a preparar les dones de cara al futur rol d'esposes i de mares. S'hi documenten fins i tot a danses teatrals, realitzades a l'interior dels espais destinats a aquestes representacions, on participaven tant homes com dones (Delavaud-Roux 1994).

Probablement les danses i les processons estiguessin restringides a un grup concret de la societat, a la classe dominant, tot i que fossin activitats col·lectives realitzades en espais públics, hem d'entendre que a les representacions pictòriques tan sols hi apareixerien els notables o aquells que haguessin encarregat la peça. La resta de la comunitat tan sols podria assistir-hi, especialment en aquelles activitats més sacres.

En referència als espais on es podrien realitzar aquest tipus d'activitats volem mencionar aquí el cas del Castellet de Banyoles. Aquesta ciutat de 4,5 ha, presenta carrers de gran amplitud, fins a 10 m el carrer 1, entre les edificacions excavades en destaca una, interpretada com un centre polític/administratiu/cultural, al qual s'accedeix a través d'un gran espai obert, es podria identificar com una plaça. A l'altre costat del carrer hi trobem les conegudes residències aristocràtiques. Els seus investigadors consideren que aquesta plaça podria respondre a la necessitat de congregar un gran nombre de persones per a activitats de caràcter polític i religiós vinculades a l'edifici descrit en el qual tan sols alguns privilegiats hi podien tenir accés (Álvarez *et al.* 2008, 97).

7.- CONCLUSIONS

Dans les différentes sections de ce travail, nous avons proposé des conclusions partielles. Dans cette section, nous présentons quelques considérations finales qui donnent l'uniformité des résultats de la recherche sur l'utilisation des espaces publics exposés jusqu'à présent.

L'objectif initial de cette recherche, établir les usages et les activités qui ont été menées dans les espaces publics de la péninsule Ibérique, a été, à notre sens, largement atteint. Cependant, c'est une fois entreprises diverses études d'interprétation que nous avons vu l'énorme volume d'informations auxquelles il faudrait nous confronter. Nous nous sommes donc cantonné à des études limitées, principalement pour des raisons de temps. Évidemment, nous aurions aimé nous concentrer davantage sur certaines questions et nous avons dû composer avec celles rejetées pour les raisons déjà mentionnées. Nous ne considérons pas ceci comme quelque chose de négatif, mais comme une possibilité de continuer à travailler et une motivation pour les recherches futures.

Bien que l'objectif principal fût l'étude des espaces publics, il nous a permis de réaliser et d'atteindre des objectifs secondaires, par exemple, dans le cas d'un examen de la recherche sur l'urbanisme mené ces dernières années. Cette recherche sur les espaces publics a souvent soulevé des questions concernant la définition et la mise en place d'une classification, qui, souvent, ne reflètent pas la structure urbaine d'une localité mais celle d'un emplacement topographique ou de défense. Pour cette raison, nous avons proposé une nouvelle typologie urbaine adaptée à l'organisation interne des établissements, qui n'est en aucun cas exclusif, mais plutôt complémentaires à celles proposées jusqu'ici. Ces nouvelles propositions permettent de révéler plus précisément la diversité des types de planification qui existent dans le monde ibérique.

En outre, pour la première fois, un catalogue de sites a été réalisé dans lequel est présentée une description formelle de l'ensemble du domaine public, documentée avec une explication concernant l'architecture (à savoir : les mesures et les spécifications des revêtements de sol et des bâtiments traditionnels), mais des données touchant à l'archéologie (avec une liste des couches et structures identifiés et localisés du matériel archéologique). Cette compilation de données nous a permis de recueillir les informations nécessaires pour reconnaître et mettre en place les différentes activités que nous avons documentées dans les espaces publics.

Qu'il suffise de dire que l'étude présentée en dehors du plan initial nous a permis d'avoir un aperçu ou une vue de la culture ibérique. Au cours des dernières années, avec les enquêtes menées sur des sujets spécifiques à certains aspects de la société, comme la religion et l'économie, on a perdu peu à peu la vue d'ensemble de la culture ibérique. Dans l'étude présentée ici, nous avons donné une vision plus large de la société ibérique à travers l'étude d'aspects spécifiques tels que la planification organisationnelle, la gestion des déchets domestiques, la gestion de l'espace public d'après les informations recueillies sur l'utilisation des routes, des activités domestiques à travers l'apparition d'objets relevant traditionnellement d'usage domestique, les activités récréatives telles que des jeux, des activités productives et économiques et l'étude des vestiges matériels liés aux activités rituelles, et de les mettre sur un cadre général. Ainsi on a cherché à obtenir une vision plus ou moins uniforme de la vie quotidienne des communautés ibériques à partir de l'utilisation des espaces publics.

Le manque d'information, en particulier dans les textes classiques, et l'apport assez souvent insuffisant fourni par les fouilles archéologiques, a rendu nécessaire l'utilisation de parallèles avec des cultures contemporaines à celles de la péninsule Ibérique. L'utilisation de ces parallèles et le recours à l'ethnographie, par exemple, ont été, nous pensons, enrichissants. Il est vrai que, dans certaines disciplines, comme l'économie, les différences de cultures, comme celle de la Grèce et de Rome, sont des parallèles très difficiles. Cependant, dans certains cas, les réponses proposées pour certaines actions ou situations sont les mêmes pour toutes les cultures. Elles ne répondent pas nécessairement aux influences culturelles : les solutions sont similaires dans certaines situations pour des cultures différentes, et nous trouvons un comportement similaire chez les Ibères, les Romains et même pour des cultures actuelles d'Afrique centrale. Manifestement, ces similitudes ne reflètent pas nécessairement les influences culturelles. L'un des exemples les plus clairs se trouve dans l'utilisation de l'espace public. Cette particularité a été identifiée chez les Ibères, les Celtes, les Grecs et les Romains, et, dans les deux derniers cas, cette pratique a été documentée par des textes à des fins de réglementation.

Dans un premier travail, nous avons proposé la division des usages de l'espace public en trois grandes catégories: sociale, économique et religieuse. Ces groupes se sont avérés irréalisables dans une thèse unique, aussi, à partir de la collecte d'informations provenant de diverses sources, nous avons divisé la documentation en trois grandes sous-catégories. Nous avons donc étudié la gestion de l'espace public dans lequel

nous nous sommes occupé de la gestion des déchets, de l'eau et de l'occupation de l'espace, des activités domestiques et de loisirs, du développement économique (car les espaces publics sont les domaines du commerce et de l'artisanat), et des rituels, tels que l'exposition de restes humains et d'armes, les dépôts rituels, les restes de banquet communautaires ou les danses et processions, difficiles à détecter archéologiquement. Tous ont leurs caprices, mais de tous on pouvait tirer la même conclusion: l'espace public est essentiel dans la société ibérique, il est le point de rencontre de communication, d'expression... C'est l'espace de la communauté.

Quand nous parlons de la société ibérique nous avons tendance à traiter ou à étudier des aspects très concrets qui ne donnent qu'une faible vision d'ensemble. Souvent, ils sont classés tout simplement par sujet, mais jamais mis en place au titre générique de «société». Il est question de l'aristocratie, de l'artisanat, du commerce, de la religion, des espaces fonctionnels. Mais où est la vie de la communauté? Qu'est-ce que la vie quotidienne de la société ibérique en tant que telle?

La réponse à cette question se trouve dans les lieux publics. L'espace public est le point de rencontre de l'aristocratie de l'artisanat, des femmes, des enfants, des paysans, des agriculteurs, etc.

En outre, l'utilisation de l'espace public est totalement liée à la vie sociale, de plus en plus complexe et inégale. Elle peut entraîner la perte de la liberté dans leur utilisation et encourager un plus grand espace privé contre le public. Toutefois, l'espace public a été et est nécessaire non seulement d'un point de vue planification, ce qui est évident, mais aussi du point de vue de la nécessité sociale de communiquer, de raconter, tout autant que celles des échanges, des partenariats, etc.

Nous avons vu l'existence d'une gestion de l'espace public par des personnes ou des groupes, éventuellement au pouvoir. Nous pensons que ceux-ci seraient ceux qui réalisent la planification, l'organisation et la gestion de la vie dans les colonies ibériques. Parmi les tâches de gestion (construction de systèmes de défense, distribution de parcelles d'habitat, etc.), il aurait existé également celle de régulation de l'espace public, qui était utile pour marquer une différence avec le reste de la population. Ainsi, il existe une hiérarchie de l'espace. La planification urbaine, en particulier dans l'exemple ibérique, reflète la hiérarchie sociale, comme des colonies organisées par des routes principales, qui donnent accès à des espaces de réunion, des résidences nobles ou des bâtiments à usage collectif, puis par des rues secondaires construites pour l'habitat du reste de la population. Les groupes de

pouvoir utilisent l'espace public comme un espace d'exposition, la rue comme le lieu où le spectacle permet de montrer le niveau social à travers des rituels tels que les têtes coupées, des banquets ou des danses auxquels ne pouvaient participer que certaines personnes. Nous avons également identifié et, dans certains cas, que le pouvoir sur la réglementation de l'espace public leur permet d'élargir leurs résidences occupant ou la réduction de l'espace routier, même dans des cas tels que Puig de Sant Andreu qui privatise l'accès à une tour de défense.

La gestion de l'espace public par une entité ayant le pouvoir sur la population et la hiérarchie dans l'utilisation de l'espace par les élites pour leur propre bénéfice ne font que confirmer les résultats de nombreuses études menées au cours des dernières années sur la société ibérique (Sanmartí 2001; Sanmartí 2004; Belarte 2008). Cette gestion voit son apogée au cours de « l'ibérique plein » (IVe – IIIe s. a.J.-C.). L'étude de l'espace public et la manière dont il peut être modifié par les élites nous permet de fournir de nouvelles données sur ces dernières, qui progressivement concentrent plus de pouvoir et de contrôle sur la population.

Le reste de la population vivant sous la protection de ces personnes ou de ces groupes dominants, a été relégué dans les rues secondaires, généralement étroites, où la vie circule principalement sur ces voies – nous parlons ici en particulier des sites de plus grande importance. Pour ceux plus petits, tels que Castellet de Bernabé, on ne peut déterminer une hiérarchisation de l'espace : l'espace public a tendance à être faible et commun à tous. Les femmes et les enfants deviennent les acteurs de ces domaines. À côté du travail des hommes dans les champs ou avec des troupeaux de pâturage, les femmes effectuent leurs tâches quotidiennes comme le broyage, la cuisson ou le tricotage dans la rue, tant par besoin d'espace et de lumière, mais surtout, par nécessité de maintenir des relations sociales avec le reste de la population. En outre, les enfants l'utilisent comme un terrain de jeu et d'apprentissage.

L'espace public est un espace polyvalent, mais toutes les activités n'y sont pas nécessairement développées simultanément: un espace pouvait être utilisé, de jour, pour recevoir des marchands et des commerçants; dans l'après-midi, il devait être utilisé comme espace pour l'artisanat; et, de nuit pour fermer le bétail à l'abri des attaques d'autres animaux. Et les rues, toujours très animées, sont des points de passage comme dans les cas d'un cortège nuptial d'un jeune couple. L'obsession qu'ont souvent les chercheurs et archéologues à fournir des fonctionnalités à l'espace intérieur, est une tâche inutile pour l'espace public, car de la période ibérique et au monde actuel, il est le lieu où pouvaient être effectuées des activités multiples.

Par conséquent, nous croyons qu'il est nécessaire de proposer une nouvelle vision des voies de circulation, de comprendre autrement l'espace public, parce que c'est la zone de la ville où se déroule véritablement la vie sociale. Les activités qui s'y développent permettent l'interaction, les relations et la visibilité dans la communauté. Comme le dit González Ruibal (2001), en référence à l'Afrique subsaharienne, la différence entre l'espace public et privé équivaut, dans de nombreux cas, à la différence entre l'espace intérieur et l'espace extérieur. C'est-à-dire que l'intérieur matérialise tous les aspects qu'il ne convient pas de manifester à l'extérieur, tandis qu'à l'extérieur on montre ce que nous voulons faire savoir.

En résumé, d'après les résultats que nous avons obtenus à partir de l'analyse de l'espace public dans le monde ibérique, c'est qu'il est, comme nous l'avons été répété, le point de contact de la population, où les relations sont créées, où les échanges ont lieu, où nous montrons ce que nous voulons montrer, où la société est constituée, la communauté devient une communauté.

Bien que nous croyions que les résultats soient satisfaisants, la recherche dans ce domaine ne doit pas être considérée comme fermée. Comme nous le disions au début, de nombreuses questions sont encore à traiter et beaucoup à approfondir. Avec ce travail, nous laissons des questions ouvertes à de nouvelles études, nous pensons qu'il y a encore beaucoup à découvrir et nous espérons que, dans un avenir proche, les zones d'usage publics feront partie des études sur la culture ibérique.

8.- BIBLIOGRAFIA

ABAD, L.; SALA, F. 1993: *El poblado ibérico de El Oral (San Fulgencio, Alicante)*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios 90, València.

_____ 1994: El Oral (San Fulgencio, Alicante): un poblado ibérico antiguo en el sureste de la península Ibérica, *Madridier Mitteilungen* 35, 183-211.

_____ (eds.) 2001: *Poblamiento ibérico en el Bajo Segura: El Oral (II) y La Escuera*, Biblioteca Archaeologica Hispanica, 12, Real Academia de la Historia, Madrid.

_____ 2001a: Nuevos datos sobre la muralla y el urbanismo, a Abad, L., Sala, F. (eds.), *Poblamiento ibérico en el Bajo Segura. El Oral (II) y La Escuera*, Real Academia de la Historia, Madrid, 109-112.

_____ 2001b: La Escuera, a Abad, L., Sala, F. (eds.), *Poblamiento ibérico en el Bajo Segura. El Oral (II) y La Escuera*, Real Academia de la Historia, Madrid, 205-264.

_____ 2007: En torno al urbanismo ibérico de la Contestania, *Lucentum* XXVI, 59-82.

AGUSTÍ, B.; BRUCH, J.; CARRASCAL, C.; MERINO, J.; NAVARRO, N. 1998: El reompliment de les sitges del Bosc del Congost, *Cypselia* 12, 81-95.

AGUSTÍ, B.; MARTÍN ORTEGA, A. 2006: Actes de violència en el període iber. El cas d'Ullastret i altres poblats, *Cypselia* 16, 51-64.

AGUSTÍ, B.; LARA, L.; MARTÍN ORTEGA, A. 2010: Restauració i reestudi antropològic de quatre cranis del Museu d'Ullastret, *Cypselia* 18, 307-319.

ALBA, M. 2002: Datos para la reconstrucción diacrónica del paisaje urbano de Emerita: las calles porticadas desde la etapa romana a la visigoda, a Alba, M., Márquez, J., Palma, F. (coord.), *Excavaciones arqueológicas en Mérida 2000, Memoria* 6, 371-396.

ALBIR, C. 2010: Etnoarqueología de la elaboración del pan, a Mata, C., Pérez Jordà, G., Vives-Ferrándiz, J. (ed.), *De la cuina a la taula, IV Reunió d'economia en el primer mil·lenni aC, Saguntum*, extra 9, 99-114.

ALBERTI, G. 2008: La communication entre la rue et la maison: quelques exemples de Gaule Belgique et des Germanes, a Ballet, P., Dieudonné-Glad, N., Saliou, C. (dir.), *La rue dans l'antiquité. définition, aménagement et devenir de l'orient méditerranéen à*

la Gaule. Actes du colloque de Poitiers, 7-9 septembre 2006, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 109-115.

ALFAYÉ, S. 2004: Rituales de aniquilación del enemigo en la “Estela de Binéfar” (Huesca), a Alvar, J., Hernández, L. (coord.), *Actas del XXVII Congreso internacional Girea-Arys IX: “Jerarquías religiosas y control social en el mundo antiguo”*, Valladolid, 7-9 de noviembre de 2002.

_____ 2007: Rituales relacionados con murallas en el ámbito celtibérico, *Palaeohispanica* 7, 9-41.

_____ 2009: *Santuarios y rituales en la Hispania Cèltica*, BAR International Series 1963.

_____ 2010: Ritos de sangre: sacrificios cruentos en los ámbitos celtiberico y vaceo, a Burillo, F. (ed.), *Actas del VI Simposio sobre Celtiberos: Ritos y Mitos*, Fundación Segeda, Centro de estudios celtibéricos, Saragossa, 219-238

ALFAYÉ, S.; RODRIGUEZ-CORRAL, J. 2009, Espacios liminales y prácticas rituales en el noroeste peninsular, *Acta Palaeohispanica* X, *Palaeohispanica* 9, 107-111.

ALONSO, N. 1999: *De la llavor a la farina. Els processos agrícoles protohistòrics*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne.

ALONSO, N.; JUAN-TRESSERRAS, J. 1994: Anexo fibras de lino en las piletas del poblado ibérico del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta): estudio paeloetnobotánico, *Trabajos de Prehistoria*, 51, vol. 2, 137-142.

ALONSO, N.; GENÉ, M.; GÓMEZ, X.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, À.; LÒPEZ, J. B.; MOYA, A.; TARTERA, E.; VIDAL, A. 1998: *Memòria campanya 1998*, Lleida, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

ALONSO, N.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, À.; LÒPEZ, J. B. 1999: *Memòria campanya 1996*, Lleida, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

ALONSO, N.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, À.; LÒPEZ, J. B. 1998: Poder, símbolo y territorio: el caso de la fortaleza de Arbeca, *Los Iberos, príncipes de occidente: las estructuras de poder en la sociedad ibérica. Actas del Congreso Internacional*, Barcelona, Fundació “la Caixa”, 355-372.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, À., LÓPEZ, J. B. (coord.) 2005: *Arbeca. La fortalesa dels Vilars*. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu d'Arqueologia de Catalunya.

ÁLVAREZ, R.; ASENSIO, D.; JORNET, R.; MIRÓ, M. T.; SANMARTÍ, J. 2008: Residències aristocràtiques al món ibèric septentrional. El cas del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre, Tarragona), a *La cámara de Toya y la arquitectura monumental ibérica*, Universidad Autónoma de Madrid, *Varia* 7, 87-102.

ÁLVAREZ, N.; VIVES-FERRÁNDIZ, J. 2011: De allí y de aquí: los intercambios y el comercio, a Bonet, H.; Vives-Ferrándiz, J. (ed.) 2011, *La Bastida de les Alcusses 1928-2010*, Museu de Prehistòria de València, València, 176-194.

ARANEGUI, C. (ed.) 1997: *Damas y caballeros en la ciudad ibérica. Las cerámicas decoradas de Lliria (Valencia)*, Ed. Cátedra, Madrid.

_____ (ed.) 1998: *Los Iberos, príncipes de occidente: las estructuras de poder en la sociedad ibérica. Actas del Congreso Internacional*, Barcelona, Fundació "la Caixa".

ARENAS, J. A. 2007: Sociedad, ideología y entornos construidos durante la protohistoria del oriente meseteño: el caso de el Ceremeño de Herrería, *Trabajos de Prehistoria* 64.1, 121-136.

ARCELIN, P. 1987: L'habitat d'Entremont: urbanisme et modes architecturaux, a Coutagne, D., *Archéologie d'Entremont au Musée Granet*, Aix-en-Provence, 57-99.

_____ 1992: Salles hypostyles, portiques et espaces cultuels d'Entremont et de Saint-Blaise, *Documents d'Archéologie Méridionale* 15, 13-30.

_____ 2011: Entremont (Aix-en-Provence, Bouches-du-Rhône), a Roure, R.; Pernet, L. (dir.), *Des rites et des Hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Collection Archéologie de Montpellier Agglomération AMA 2, París, 63-71.

ARCELIN, P.; DEDET, B.; SHWALLER, M. 1992: Espaces publics, espaces religieux protohistoriques en Gaule méridionale, *Documents d'Archéologie Méridionale* 15, 181-242.

ARCELÍN, P.; PLANA, R. 2011: L'expression monumentale des rites protohistoriques en Gaule méditerranéenne et dans la partie nord-est de la Péninsule Ibérique. Stèles, bâtiments cultuels et sculptures, a Roure, R.; Pernet, L. (dir.), *Des rites et des Hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Collection Archéologie de Montpellier Agglomération AMA 2, Paris, 25-61.

ARGELAGUÉS, M.; BARRIAL, O.; FRANCÈS, J. 1991: *Memòria d'excavació del Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès). Campaña 1991*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

ARTEAGA, O.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. 1990: *El poblado ibérico del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta, Tarragona)*, Monografies Arqueològiques 7, Barcelona, Diputació de Barcelona.

ASENSIO, D. 2003: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada en el poblament ibèric del Cogulló (Sallent, Bages). Campaña del 2003*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

ASENSIO, D.; BELARTE, C.; FERRER, C.; NOGUERA, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 1994-1996: El poblament de les comarques del curs inferior de l'Ebre durant el Bronze Final i la primera Edat del Ferro, *Gala* 3-5, 301-317.

ASENSIO, D., MIRÓ, M., SANMARTÍ, J., TARRADELL-FONT, N., 1999: L'assentament ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre). Campanyes de 1998-1999, *Jornades d'Arqueologia. Tortosa*, 157-173

ASENSIO, D., FRANCÈS, J., FERRER, C., GUÀRDIA, M., SALA, O. 2000-2001: Resultats de la campanya de 1998/1999 i estat de la qüestió sobre el nucli laietà del Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola, Vallès Occidental), *Pyrenae*, 31-32, pàg. 163-199.

ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J. 2001: Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric a la Catalunya central (Eix Llobregat-Cardener), a Martín Ortega, A., Plana, R. (coord.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental: Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*, 183-201.

ASENSIO, D.; MORER, J.; RIGO, A.; SANMARTÍ, J. 2001: Les formes d'organització social i econòmica a la cossetània ibèrica: noves dades sobre l'evolució i la tipologia dels assentaments entre els segles VII – I aC, a Martín Ortega, A., Plana, R. (coord.),

Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental: actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000, 253-272.

ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J.; SAULA, O. 2003: El jaciment ibèric dels Estinclells (Verdú, Urgell): un assentament fortificat ilergeta del segle III aC, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13, 223-235

ASENSIO, D., MIRÓ, M., SANMARTÍ, J. 2005: Darreres intervencions arqueològiques al Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): una ciutat ibèrica en el segle III aC, *Món ibèric als països catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 1, 615-628.

ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J.; SAULA, O. 2005: Noves dades sobre el nucli fortificat ilergeta dels Estinclells (Verdú, Urgell), *Món ibèric als Països catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 1, 467-479.

ASENSIO, D.; MORER, J.; POU, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 2005: Evidències arqueològiques del procés d'emergència d'élites aristocràtiques a la Ciutadella Ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès), *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà 14 i 15 de novembre de 2003*, Vol. 1, 597-613.

ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; GARCIA-DALMAU, C.; MORER, J.; POU, J.; SAULA, O. 2009: L'arquitectura domèstica en el nucli fortificat ilergeta dels Estinclells (Verdú, l'Urgell), segle III aC, a Belarte, C. (ed.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (1r mil·lenni aC). Actes de la IV Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell-Tarragona, 6 al 9 d'emarç de 2007)*, Arqueomediterrània 11, 125-142.

ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; GARCIA-DALMAU, C.; MORER, J.; POU, J.; SAULA, O. 2010: Una almàssera del segle III aC dins del nucli dels Estinclells (Verdú, l'Urgell), *Urtx: Revista cultural de l'Urgell*, 24, 56-75.

ATRIÁN, P. 1956: Notas sobre dos poblados en la Tierra Baja Turolense, *Teruel* 15-16, 249-256.

A.V. 1992: Jouer dans l'Antiquité. Musée d'Archéologie Méditerranéenne, Centre de la Vieille Charité, Marseille, 22 nov. 1991-16 fév. 1992, catalogue exposition, Marsella.

BALLBÉ, X.; BARBERÀ, J.; BARRIAL, O.; FOLCH, J.; MENÉNDEZ, X.; MIRÓ, C.; MIRÓ, M.T.; MIRÓ, N.; MOLIST, N.; SOLIAS, J. M. 1985: *El poblat ibèric de la Penya del Moro. Sant Just Desvern (Barcelonès)*, Memòria d'excavacions, Generalitat de Catalunya.

BARBERÀ, J., PASCUAL, R., CABALLÉ, M., ROVIRA, J. 1960-1961: El poblado prerromano del "Turó de Can Olivé" de Cerdanyola (Barcelona), *Ampúries* XXII-XXIII, 183-221.

BARBERÀ, J.; PASCUAL, R. 1979-1980: Burriach, un yacimiento protohistórico de la costa Catalana (Cabrera de Mar, Barcelona), *Ampurias* 41-4, 243-248.

BARRIAL, O.; FRANCÉS, J. 1985: Les escultures ibèriques zoomorfes del Turó de Can Olivé (Cerdanyola del Vallès Occidental), *Empúries* 47, 254-263.

BELARTE, C. 2008: Domestic architecture and social differences in northeastern Iberia during the Iron Age (c. 525 – 200 BC), *Oxford Journal of Archaeology* 27 (2), 175-199.

_____ 2009: Courtyard houses and other complex buildings in the Protohistory of southern Gaul: from architectural to social changes, *Journal of Mediterranean Archaeology* 22.2, 235-259.

BELARTE, C., SANMARTÍ, J. 1997: Espais de culte i pràctiques rituals a la Catalunya protohistòrica, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 18, 7-32.

BELARTE, C.; NOGUERA, J.; SANMARTÍ, J. 1998-1999: *Memòria dels treballs d'excavació realitzats al poblat ibèric del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre) durant els anys 1998 i 1999*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

BELARTE, C., SANMARTÍ, J., NOGUERA, J. 1999: El jaciment ibèric del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre), *Jornades d'Arqueologia*, Tortosa, 175-203.

BELARTE, C.; NOGUERA, J.; SANMARTÍ, J. 2001-2002: *Memòria dels treballs d'excavació realitzats al poblat ibèric del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre) durant els anys 2001 i 2002*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

BELARTE, C., NOGUERA, J., SANMARTÍ, J. 2002: El jaciment del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre). Un patró d'hàbitat ibèric en el curs inferior de l'Ebre, *I Jornades d'Arqueologia: Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació (Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001)*, *Il·l·lucavònia* 3, 89-110.

BELARTE, M. C.; BONET, H.; SALA, F. 2009: L'espai domèstic i l'organització de la societat ibèrica: els territoris de la franja mediterrània, a Belarte, M. C. (ed.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (1r mil·lenni aC)*, *Actes de la IV Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell-Tarragona, 6 al 9 de març de 2007)*, *Arqueomediterrània* 11, 93-124.

BELARTE, C.; MIRÓ, M.; NOGUERA, J. 2009: Arquitectura i urbanisme a la Ibèria septentrional (s. VI-II aC), *Butlletí Arqueològic* V, 31, 73-106.

BELL, C. 1997: *Ritual: perspectives and dimensions*, Oxford.

BENAVENTE, J. A. 2004: El traslado y reconstrucción del poblado ibérico de "El Cabo" (Andorra, Teruel): una alternativa a la destrucción del patrimonio ibérico, *Boletín del Museo de Zaragoza* 18, 11-24.

BENAVENTE, J. A.; FATÁS, L. (coord.) 2009: *Iberos en el Bajo Aragón. Guía de la ruta*, Consorcio Patrimonio Ibérico de Aragón.

BENGOOCHEA, M. C. 1998: La historia de la mujer y la historia del género en la Roma Antigua. Historiografía actual, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, t. 11, 241-259.

BERMÚDEZ, X. 2005: El territori ilerget oriental: evolució del poblament i definició de fronteres, *Món ibèric als Països Catalans: XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 14-15 de novembre de 2003)*, Puigcerdà, vol. 1, 441-454.

BERROCAL-RANGEL, L. 2004: Banquetes y rituales colectivos en el suroeste peninsular, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, Universidad Autónoma de Madrid, 30, 105-119.

BLÁZQUEZ, J. M. 1958: Sacrificios humanos y representaciones de cabezas en la Península Ibérica, *Latomus* 17, 27-48.

_____ 2004: Monarquías divinas. Religiosidad ibera y religión mediterránea. Algunos aspectos de la religión ibera, a Hernández, L.; Alvar, J., *Actas del XXVII Congreso Internacional Girea-Arys IX, Jerarquías religiosas y control social en el mundo antiguo, Valladolid 7-9 de noviembre de 2002*, 15-27.

BOISSINTO, P. 2011: Roquepertuse (Velaux, Bouches-du-Rhône), a Roure, R.; Pernet, L. (dir.), *Des rites et des Hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères*

et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne, Collection Archéologie de Montpellier Agglomération AMA 2, París, 72-77.

BONET, H. 1995: *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La Antigua Edeta y su territorio*, Diputació de València.

_____ 2011: De los “primeros golpes de azadón” al Museo al aire libre. Repaso a la investigación y la documentación sobre el yacimiento, a Bonet, H.; Vives-Ferrándiz, J. (ed.) 2011, *La Bastida de les Alcusses 1928-2010*, Museu de Prehistòria de València, València, 10-29.

BONET, H; MATA, C. 1981: *El poblado ibérico del Puntal dels Llops (El Colmenar) (Olocau, Valencia)*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios 71, Diputación Provincial de Valencia, València.

BONET, H., GUÉRIN, P., MATA, C. 1994: Urbanisme i habitatge ibèrics al País Valencià, *Cota Zero* 10, 115-130.

BONET, H., MATA, C. 2001: Organización del territorio y poblamiento en el País Valenciano entre los siglos VII al II aC, a Berrocal-Rangel, L., Gardes, Ph., *Entre celtas e íberos*, Real Academia de la Historia, Casa de Velázquez, Madrid, 175-186.

BONET, H.; MATA, C. 2002: *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano*, Servicio de Investigación Prehistórica Serie de Trabajos Varios, 99, Diputación Provincial de Valencia, València.

BONET, H.; IZQUIERDO, I. 2004: Vasos ibéricos singulares de época helenística del área valencia, a Olmos, R., Rouillard, P., *La vajilla ibérica en época helenística (siglos IV-III al cambio de era)*, Casa de Velázquez, 81-96.

BONET, H.; MATA, C. 2009: El urbanismo ibérico en el área valenciana. El *oppidum* como centro de poder y reflejo del tejido social, *Butlletí Arqueològic*, V, 31, 107-144.

BONET, H.; SORIA, N.; VIVES-FERRÁNDIZ, J. 2011: La vida en las casas. Producción doméstica, alimentación, enseres y ocupantes, a Bonet, H.; Vives-Ferrándiz, J. (ed.) 2011, *La Bastida de les Alcusses 1928-2010*, Museu de Prehistòria de València, València, 138-175.

BONET, H.; VIVES-FERRÁNDIZ, J. (ed.) 2011: *La Bastida de les Alcusses 1928-2010*, Museu de Prehistòria de València.

_____ 2011: El poblado. Murallas, puertas y organización interna, a Bonet, H.; Vives-Ferrándiz, J. (ed.) 2011, *La Bastida de les Alcusses 1928-2010*, Museu de Prehistòria de València, València, 62-93.

_____ 2011: De la fundación al abandono. Trayectoria histórica del pasado y sus ocupantes, a Bonet, H.; Vives-Ferrándiz, J. (ed.) 2011, *La Bastida de les Alcusses 1928-2010*, Museu de Prehistòria de València, València, 238-255.

BORJA, J. 2002: La ciudad: el futuro del corazón antiguo, a Ricci, A. (dir.), *Archeologia e urbanistica, International School in Archaeology, Certosa di Pontignano-Siena, 26 gennaio – 1 febbraio 2001*, 223-242.

BOSCH-GIMPERA, P. 1915-1920: El donatiu de Puig Castellar per D. Ferran de Sagarra a l'Institut d'Estudis Catalans, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* VI, 593-597.

_____ 1919: *Prehistoria catalana*, Barcelona.

_____ 1931: Les investigacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 7, 1921-1926, 72-80.

BOSCH, J. M., MESTRES, J., MOLIST, N., SENABRE, R. M., SOCIAS, J. 2003: *Conjunt Històric d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès). Memòria sector 01, intervenció 2000/intervenció 2001*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

BOURKE, J. G. 1981 : *Les rites scatologiques*, Presses Universitaires de France, París.

BRADLEY, R. 2003: A life less ordinary: the ritualization of the domestic sphere in Later Prehistoric Europe, *Cambridge Archaeological Journal* 13:1, 5-23.

BREYER, C. 2010: Jeux et jouets à travers les âges. Histoire et règles de jeux égyptiens, antiques et médiévaux, Éditions Safran, Brusel-les.

BRODER, P.-A. 2008: La cité est dans la rue: Espace extérieur, parcours et rues en Grèce ancienne, a Ballet, P., Dieudonné-Glad, N., Saliou, C. (dir.), *La rue dans l'antiquité. Définition, aménagement et devenir de l'Orient Méditerranéen à la Gaule, Actes du colloque de Poitiers, 7 – 9 septembre 2006*, Presses Universitaires de Rennes, 51-56.

BROCHIER, J. E. 1991: Géoarchéologie du monde agropastoral, a Guilaine, J., (dir.), *Pour une Archéologie Agraire: à la croisée des sciences de l'homme et de la nature*, Armand Colin, Paris, 303-322.

BRONCANO, S.; ALFARO, M. M. 1990: *Los caminos de ruedas de la ciudad ibérica de "El Castellar de Meca" (Ayora, Valencia)*, Excavaciones arqueológicas en España, Generalitat Valenciana.

BRONCANO, S.; ALFARO, M. M. 1997: *Los accesos a la ciudad ibérica de Meca mediante sus caminos de ruedas*, Servicio de investigación prehistórica, Serie de Trabajos Varios 92, Diputación Provincial de Valencia.

BRUCH, J., 1991, *Memòria de l'excavació efectuada en el jaciment de l'Illa d'en Reixac d'Ullastret, Baix Empordà (1 de novembre 1990 a 30 de març de 1991)*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

BRULÉ, P. 2003: *Women of Ancient Greece*, Edinburgh University Press.

BRUN, P. 1999: La genèse de l'État: les apports de l'archéologie, a Ruby, P., *Les Princes de la protohistoire et l'émergence de l'État. Actes de la table ronde internationale, Naples, 27-29 octobre 1994*, Naples-Rome, 31-42.

BRUN, P.; RUBY, P. 2008: *L'âge du Fer en France. Premières villes, premiers États celtiques*, La Découverte, Paris.

BRUNAU, J.L. 2000: *Les religions gauloises (Ve-Ier siècles av. J.-C.). Nouvelles approches sur les rituels celtiques de la Gaule indépendante*, Editions Errance.

BURILLO, F. 1982: El urbanismo del poblado ibérico El Tartrato de Alcañiz, *Kalathos* 2, 47- 66.

BURILLO, F., VICENTE, J. 1994: L'urbanisme protohistòric a la Vall Mitjana de l'Ebre, *Cota Zero* 10, 102-114.

BURILLO, F. 2001: Etnias y poblamiento en el área ibérica del Valle Medio del Ebro: sedetanos y edetanos, a Berrocal-Rangel, L., Gardes, Ph., *Entre celtas e iberos*, Real Academia de la Historia, Casa de Velázquez, Madrid, 187-200.

BUXÓ, R. 1997: Place 123: un espace extérieur dans la ville de Lattes, *Rapport de fouille triannuel 1995-1997*, 53-65.

BUXÓ, R.; CHABAL, L.; GARDEISEN, A. 2003: La Place 123 de Lattara. Recherches pluridisciplinaires sur un espace urbain du IVe s. av. n. è., *Lattara* 16, Lattes.

CAMAÑES, P. 2008: *Estudio estratigráfico y funcional de los espacios de Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell): transformación, elaboración y consumo de alimentos*, treball de DEA, inèdit.

CAMAÑES, P. 2010: Estudio funcional de los espacios de Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell): transformación, elaboración y consumo de alimentos, *Cypsela* 18, 193-208.

CAMPILLO, D. 1976-78: Abrasiones dentarias y cráneos enclavados del poblado de Ullastret (Baix Empordà, Girona), *Ampurias* 38-40, 317-326.

CARRUESCO, J. (en premsa): Choral Performance and Geometric Patterns in Epic Poetry and Iconographic Representations, a *The Look of Lyric: Greek Song and the Visual*, eds. A.P.M.H. Lardinois, R.P. Martin & A.-E. Peponi, *Mnemosyne: Supplement*, Leiden: Brill.

CASAS, S.; CODINA, F.; MARGALL, J.; DE PRADO, G. 2002: Noves aportacions al coneixement de l'ampliació nord de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Estudi d'una inscripció sobre pedra trobada en aquesta zona, *Cypsela* 14, 237-250.

CASAS, S.; CODINA, F.; MARAGALL, J.; MARTÍN ORTEGA, A.; DE PRADO, G. 2004: *Memòria d'excavació 2001-2003*, vol. 1, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

CASTRO, Z. 1978: Piezas discoidales en yacimientos del N. E. De Cataluña, *Cypsela* 2, 173-195.

CELESTIONO, S.; FERNÁNDEZ, C.; WALID SBEINATI, S. 2003: La funcionalidad de Cancho Roano, a Celestino, S. (dir.): *Cancho Roano VII-IX. Los materiales arqueológicos I-II*, vol. II, Instituto de Arqueología de Mérida-CSIC, Mérida, 299-366.

CHAUSERIE-LAPRÉE, J. 2005: *Martigues, terre gauloise. Entre Celtique et Méditerranée*, éditions errances, Paris.

CHAUSERIE-LAPRÉE, J.; NIN, N.; DOMALLAIN, L. 1984: Le village protohistorique du quartier de l'Ille à Martigues (B.-du-Rh.). Urbanisme et architecture de la phase

primitive (Vème – IIIème s. av. J.-C.), I.- Urbanisme et fortification, *Documents d'Archéologie Méridionale*, 7, 27-52.

CHAUSSERIE-LAPRÉE, J.; NIN, N. 1987: Le village protohistorique du quartier de l'Ille à Martigues (B.-du-Rh.). Urbanisme et architecture de la phase primitive (Vème – IIIème s. av. J.-C.), II.- Données nouvelles sur l'urbanisme et architecture domestique, *Documents d'Archéologie Méridionale*, 10, 31-89.

_____ 1990: Le village protohistorique du quartier de l'Ille à Martigues (B.-du-Rh.). Les espaces domestiques de la phase primitive (début Ve s.-début IIe s. av. J.-C.), I.- Les aménagements domestiques, *Documents d'Archéologie Méridionale*, 13, 35-136.

CIESIELSKI, E.; DUDAY, H.; GIRARD, B.; ROURE, R.; MARTIN, A.; AGUSTÍ, B. 2011: La pratique des têtes coupées et les dépôts d'armes en Gaule méditerranéenne et dans le nord-est de la Péninsule Ibérique, a Roure, R.; Pernet, L. (dir.), *Des rites et des Hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Collection Archéologie de Montpellier Agglomération AMA 2, Paris, 113-145.

CODINA, F.; MARTÍN ORTEGA, A.; DE PRADO, G.; AGUSTÍ, B. 2011: Ullastret (Baix Empordà, Catalogne), a Roure, R.; Pernet, L. (dir.), *Des rites et des Hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Collection Archéologie de Montpellier Agglomération AMA 2, Paris, 158-163.

CORDIER, P. 2003: Les mots pour le dire: le vocabulaire des rebuts et leurs représentations, a Ballet, P., Cordier, P., Dieudonné-Glad, N. (dir.), *La ville et ses déchets dans le monde romain: rebuts et recyclages. Actes du Colloque de Poitiers (19-21 septembre 2002)*, Editions Monique Mergoïl, Montagnac, 19-26.

CRAWFORD, M. H. (ed.) 1996: *Roman statutes*, Institute of classical studies, Lodnres.

CURA, M. 1987-1988: *Memòria de les excavacions i consolidacions realitzades en el poblat del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell), Campanyes de 1987 i 1988*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

_____ 1989: *Memòria de les excavacions i consolidacions realitzades en el poblat del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell), Campaña de 1989*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

_____ 1990: *Excavacions de les consolidacions realitzades en el poblat del Molí d'Espígol (Tornabous), Campanya de 1990*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

_____ 2006: *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell). Excavacions arqueològiques 1987-1992*, Monografies 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.

CURA, M.; FERRAN, A. M. 1969: El poblado prerromano de "El Cogulló" (Sallent, Barcelona), *Pyrenae* 5, 115-130.

CURA, M.; PRINCIPAL, J. 1994: *Intervencions arqueològiques al Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell). Memòria Treballs 1994*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

CURIÀ, E.; MASVIDAL, C. 1998: El grup domèstic en arqueologia: noves perspectives d'anàlisi, *Cypsela* 12, 227-236.

DEDET, B. 2008: *Les enfants dans la société protohistorique. L'exemple du sud de la France*, École Française de Rome.

DEDET, B.; SCHWALLER, M. 1990: Pratiques cultuelles et funéraires en milieu domestiques sur les oppidums languedociens, *Documents d'Archéologie Méridionale* 13, 137-161.

DELAVAUD-ROUX, M. H. 1994: *Les danses pacifiques en Grèce Antique*, Université de Provence.

DELGADO, A. 2010: De las cocinas coloniales y otras historias silenciadas: domesticidad, subalternidad e hibridación de las colonias fenicias occidentales, a Mata, C., Pérez Jordà, G., Vives-Ferrándiz, J. (ed.), *De la cuina a la taula, IV Reunió d'economia en el primer mil·lenni aC, Saguntum*, Extra 9, 27-42.

DE PRADO, G. 2008: La gestió de l'aigua a l'oppidum del Puig de Sant Andreu (Ullastret), *Cypsela* 17, 185-200.

_____ 2009: Noves aportacions al coneixement de les portes i dels sistemes d'accés a l'oppidum ibèric del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 19, 335-358.

DÍES, E. 2007: *De nómadas a ciudadanos. Entre el Paleolítico y la sociedad ibérica (350000-240 aC)*, a Martínez, F. A.; Laguna, A., *La gran historia de la Comunitat Valenciana*, Vol. 1.

DÍES, E.; ÁLVAREZ, N. 1997: Anàlisi del conjunt 5 de la Bastida de les Alcuses (Mogente, Valencia): un edifici amb possible funcionalitat cultural, *Quaderns de Prehistòria y Arqueologia de Castelló* 18, 147-170.

DÍES, E.; GUÉRIN, P.; PÉREZ JORDÀ, G.; SÁEZ, A.; SÁEZ, M.; SABATER, A.; SÁNCHEZ PÉREZ, P. 2003: Informe de excavacions, a Guérin, P. *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios 101, Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 3-167.

DIETLER, M. 1999: Rituals of commensality and the politics of state formation in the "princely" societies of early Iron Age Europe, *Les princes de la protohistoire et l'émergence de l'Etat. Actes de la table ronde internationale de Naples (1994)*, Naples, 135-152.

DILOLI, J.; BEA, D. 2005: L'urbanisme d'època ibèrica al Baix Ebre: l'assentament de l'Assut de Tivenys, *Butlletí arqueològic (Reial Societat arqueològica tarraconense)* 27, 5-39.

DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J. 1997: Los lugares de culto en el mundo ibérico: espacio religioso y sociedad, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 18, 391-404.

DUCHÊNE, H. 1992: *La Stèle du Port: recherches sur une nouvelle inscription thasienne*, École française d'Athènes, Paris.

DURAN, M.; MESTRES, I.; PRINCIPAL, J. (coord.) 2008, *Les col·leccions de l'exposició permanent del Camp de les Lloses. Tona*, Ajuntament de Tona.

EGEA, A. 2010: La cultura del aigua en època ibèrica: una visió de conjunt, *Lucentum* 29, 119-138.

EIROA, J. J. 1986: El kalathos de Elche de la Sierra (Albacete), *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia* 2, 73-86.

EQUIP ALORDA 1995: *Memòria d'excavació 1995 Alorda Park*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

FERNÁNDEZ, J. 2002: Algunas especies vegetales de uso industrial en la época romana, a *Artífex. Ingeniería romana en España*, Museo Arqueológico Nacional, Madrid, 315-330.

FERRER, C. 2004: *Memòria de la intervenció al poblat ibèric de Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès). Campanyes de 2002 i 2003*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

FERRER, C., RIGO, A. 2003: *Puig Castellar. Els Ibers a Santa Coloma de Gramenet. 5 anys d'intervenció arqueològica (1998-2002)*, Monografies locals 2, ed. Museu Torre Balldovina, 31-33.

FINKELSTEIN, I.; SILBERMAN, N. A. 2003: *La Biblia desenterrada. Una nueva visión arqueológica del antiguo Israel y de los orígenes de sus textos sagrados*, ed. Siglo Veintiuno, Madrid.

FITTÀ, M. 1997: *Giochi e giocattoli nell'antichità*, Leonardo Arte, Milà.

FLACELIÈRE, R. 1959: *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès*, Hachette, París.

FLETCHER, D.; PLA, E.; ALCACER, J. 1965: *La Bastida de les Alcuses (Mogente-Valencia)*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios 24, Diputación Provincial de Valencia, València.

FRANCÈS, J. 2000: Característics y evolución de los hàbitats de la Primera Edad del Hierro en la depresión prelitoral catalana, a Buxó, R., Pons, E. (dir.), *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'Edat de Ferro*, Sèrie Monogràfica 19, MAC-Girona, 33-42.

FRANCÈS, J.; ASENSIO, D.; GUÀRDIA, M.; SALA, O. 1998-1999: *Memòries dels treballs d'excavació i restauració del jaciment ibèric del Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès). Campaña de 1998 i 1999*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M.; HERNÁNDEZ, J.; SALA, O. 2004: *Memòria dels treballs arqueològics realitzats al poblat ibèric de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès). Campaña 2004*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M.; ORÚS, A. 2005: *Memòria dels treballs d'Excavació del poblat ibèric del Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès). Campanya 2005*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

FRANCÈS, J.; SALA, O.; GUÀRDIA, M.; HERNÁNDEZ, J.; ASENSIO, D. 2005: Aproximació a l'evolució urbanística del poblat laietà del Turó de Ca n'Oliver (Segles VI-I aC), *Món ibèric als països catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 1, 497-512.

FRANCO, J. G.; HERNÁNDEZ, A. 2003-2004: El Cabezo de Alcalá de Azaila: avance de resultados de los trabajos arqueológicos realizados en el año 2003, *Kalathos* 22-23, 369-377.

FRANQUESA, D.; OLTRA, J.; PIÑA, A.; PONS, E.; VERDÚM, E. 2000: La ramaderia en les societats ibèriques del N-E de la Península Ibèrica: diversificació i especialització, a *III Reunió sobre economia en el Món Ibèric, Saguntum*, Extra 3, 155-164.

FUMADÓ, I. 2010: Cartago: usos del suelo en la ciudad fenicia y púnica, *Archivo Español de Arqueología*, 83, 9-26.

GABALDÓN, M. M. 2005: *Rituales de armas y de victoria. Lugares de culto y armamento en el mundo griego*, BAR International Series 1354.

GARCÉS, I. 2007, Nuevas interpretaciones sobre el monumento ibérico de La Vispesa (Tamarite de Litera, Huesca), *Caesaraugusta* 78, 337-354.

GARCÉS, I.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, À.; LÒPEZ, J. B. 1992: *Memòria campanya 1985-86*, Lleida, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

GARCÉS, I.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, À.; LÒPEZ, J. B. 1995: *Memòria campanya 1992*, Lleida, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

GARCÉS, I.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, À.; LÒPEZ, J. B. (coord.) 2000: *Vilars 2000. Una fortalesa ilergeta d'ara fa 2700 anys*, Universitat de Lleida.

GARCÉS, I.; CEBRIÀ, A. 2002-2003: L'estela ibèrica de Tona (Osona), *Pyrenae* 33-34, 211-232.

GARCIA, D. 2004: *La Celtique méditerranéenne. Habitats et sociétés en Languedoc et en Provence VIIIe-IIe siècle av. J.-C.*, Editions Errance, París.

GARCIA-DALMAU, C. 2010: *De la complexitat a la simplicitat. Anàlisi de l'arquitectura i l'espai domèstic a la fortalesa ilergeta dels Estinclells (Verdú, l'Urgell). Segle III aC.*, treball de màster inèdit.

GARDES, P. 2001: Habitat, sociétés et territoires protohistoriques dans la Vallée de l'Ebre (VIIIème-IIIème s. av. J. C.), a Buxó, R., Pons, E. (dir.), *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'Edat de Ferro*, Sèrie Monogràfica 19, MAC-Girona, 73-90.

GAUTHIEZ, B. 2008: La transformation des rues à la fin de l'antiquité romaine: contextes, processus, a Ballet, P., Dieudonné-Glad, N., Saliou, C. (dir.), *La rue dans l'antiquité. définition, aménagement et devenir de l'orient méditerranéen à la Gaule. Actes du colloque de Poitiers, 7-9 septembre 2006*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 141-148.

GILISBARS, M. T. 2006: *Memòria arqueològica de la intervenció d'urgència al jaciment ibèric de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

GILMOUR, G. 1997: The nature and function of astragalus bones from archaeological context in the levant and eastern mediterranean, *Oxford Journal of Archaeology*, 16 (2), 167-175.

GONZÁLEZ MARCÉN, P.; MONTÓN, S.; PICAZO, M. 2005: Movilidad y vida cotidiana: la construcción del espacio doméstico en las comunidades de la prehistoria reciente del nordeste de Iberia, a González Marcén, P., Montón, S., Picazo, M. (ed.), *Dones i activitats de manteniment en temps de canvi, Barcelona 24-26 de novembre 2005*, *Treballs d'Arqueologia* 11, 135-16.

GONZÁLEZ MARCÉN, P.; PICAZO, M. 2005: Arqueología de la vida cotidiana, a Sánchez, M. (ed.), *Arqueología y género*, Granada, 141-158.

GONZÁLEZ RUIBAL, A. 2001: Etnoarqueología de la vivienda en África subsahariana: aspectos simbólicos y sociales, *Arqueoweb: Revista de Arqueología en Internet*, <http://www.ucm.es/info/arqueoweb/pdf/3-2/ruibal.pdf>, 7-6-2012.

GRACIA, F. 1987: *La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) Campaña 3/1987*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. 1988: *La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) Campañas 1985-1986*, ed. Publicacions de la diputació de Tarragona, Tarragona.

GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. 1989: *Poblado ibérico La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Memòria de la campanya 2/1986*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. 1990: *Poblado ibérico La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Memoria de la campanya 1/1985*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. 1990: *La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Memòria de la campanya 4/1988*, Generalitat de Catalunya.

GRACIA, F.; MUNILLA, G.; VILA, C. 1993: *La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Memòria campanya 9/1993*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

GRACIA, F.; GARCIA, D.; MUNILLA, G. 2000: *La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Memòria Final (1ª entrega). Primera aproximació a la descripció de les estructures*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

GRACIA, F.; GARCÍA, D.; MUNILLA, G. 2000: Puig de Sant Andreu (Ullastret, Girona). Zona universitat de Barcelona. Intervenciones de 1997-1999, a *Actes de les Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Olot, Garrotxa, 12 i 13 de maig de 2000)*, 60-67.

GRACIA, F.; GARCIA, D.; MUNILLA, G. 2001: *El Poblado ibérico del la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Memoria Final Campaña de excavaciones 11/1995*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

GRACIA, F.; GARCIA, D.; MUNILLA, G.; VILLALBÍ, M. M. 2006: *Alcanar. La Moleta del Remei*, Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu d'Arqueologia de Catalunya.

GRAU, I. 2000: *El poblamiento de época Ibérica en la región centro-meridional del País Valenciano*, Universidad de Alicante, Tesis doctoral.

_____. 2002: El territorio septentrional de la Contestania, a Abad, L., Sala, F., Grau, I. (ed.), *La Contestania ibérica treinta años después*, Universidad de Alicante, 73-90.

GRAU, I; MORATALLA, J. 2001: Interpretación socioeconómica del enclave, a Abad, L., Sala, F. (eds.), *Poblamiento ibérico en el Bajo Segura. El Oral (II) y La Escudera*, Real Academia de la Historia, Madrid, 173-204.

GRAU, I.; SEGURA, J. M. 2010: Investigació arqueològica i revaloració de la torrassa de l'*oppidum* ibèric del Puig d'Alcoi, *Recerques del Museu d'Alcoi* 19, 81-100.

GUÉRIN, P. (coord.) 2003: *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios 101, Diputación Provincial de Valencia, Valencia.

GUITART, J. 1975: Nuevas piezas de escultura prerromana en Catalunya: restos de un monumento con relieves en Sant Martí Sarroca (Barcelona, *Pyrenae* 11, 71-79.

GUSI, F. 1997: Lugares sagrados, divinidades, cultos y rituales en el levante de Iberia, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Catelló* 18, 171-209.

HARNER, M. J. 1977: *Les Jivaros*, Payot, París.

HERNÁNDEZ, M. 2008: Procesos informales del espacio público en el hábitat popular, *Bitácora, Universidad Nacional e Colombia*, 13 (2), 109-116.

HINGLEY, R. 1990: Domestic organization and gender relations in Iron Age and Romano-British households, a Samson, R. (ed.), *The Social Archaeology of Houses*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 125-147.

HOZ, J. DE 2011: Lengua y escritura, a Bonet, H.; Vives-Ferrándiz, J. (ed.) 2011, *La Bastida de les Alcusses 1928-2010*, Museu de Prehistòria de València, València, 220-237.

IBORRA, Mª P. 2004: La ganadería y la caza desde el bronce final hasta el ibérico final en el territorio valenciano, Serie de Trabajos Varios 103, Servicio de Investigación Prehistórica, Valencia.

IBORRA, M. P.; MATA, C.; MORENO, A.; PÉREZ JORDÀ, G.; QUIXAL, D.; VIVES-FERRÁNDIZ, J. 2010: Prácticas culinarias y alimentación en asentamientos ibéricos valencianos, a Mata, C., Pérez Jordà, G., Vives-Ferrándiz, J. (ed.), *De la cuina a la taula, IV Reunió d'economia en el primer mil·lenni aC, Saguntum*, extra 9, 99-114.

JIMENO, A.; DE LA TORRE ECHÁVARRI, J. I. 2005: *Numancia, símbol e història*, Akal Arqueología, Madrid.

JORNET, R. 2004-2005: *Memòria de l'excavació arqueològica i memòria de la consolidació. Jaciment ibèric del Estinclells de Verdú (l'Urgell) en el pla d'ocupació 2004-2005*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

JUAN-TRESSERRAS, J. 2002: Els productes vegetals per a ús domèstic a partir de la caracterització de microrrestes vegetals (fitòlits, midons i fibres) i compostos orgànics, a Pons, E. (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya – Girona, Girona, 477-482.

JUNYENT, E.; LAFUENTE, À; LÓPEZ, J. B. 1994, L'origen de l'arquitectura en pedra i urbanisme a la Catalunya occidental, *Cota zero* 10, 73-89.

JUNYENT, E.; LÓPEZ, J. B.; MOYA, A.; TARTERA E. 2009, L'accés fortificat i les portes en el sistema defensiu de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 19, 307-334.

KUONI, B. 1981: *Cestería tradicional ibèrica*, ediciones del Serbal.

LEBEAUPIN, D. 1996: Les rues et places de Lattes. Stratigraphie, fonction et évolution des voies publiques, a *Urbanisme et architecture dans la ville antique de Lattes*, *Lattara* 9, Lattes, 103-139

LLORENS, J. M.; PONS, E.; TOLEDO, A. 1986: *Informe i memòria de l'última campanya d'excavació: 12a. Campanya 1986: Puig Castellet, Lloret de Mar*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

LLORENS, J. M.; MATARÓ, M. 1999: La trama urbana i les àrees de circulació, a Martín Ortega, A., Buxó, R., López, J., Mataró, M. (dir.), *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Monografies d'Ullastret (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret); 1, Girona, 35-38.

LÓPEZ CACHERO, F. J. 1999: Primeros ensayos urbanísticos en el NE peninsular: el ejemplo de Genó y los poblados de espacio central, *Pyrenae* 30, 69-89.

_____ 2007: Sociedad y economía durante el bronce final y la primera edad del hierro en el noreste peninsular: una aproximación a partir de la evidencias arqueológicas, *Trabajos de Prehistoria* 64, nº 1, 99-120.

LOSCOS, R. M.; HERRERO, M. A.; M. R. MARTÍNEZ 1993-1995: Avance de la primera campaña de excavación en el yacimiento ibérico El Cabo (Andorra, Teruel), *Kalathos* 13-14, 143-174.

LOSCOS, R. M.; MARTÍNEZ, M. R.; HERRERO, M. A. 1999-2000: Resultados de la segunda campaña de excavación en el yacimiento ibérico El Cabo (Andorra, Teruel), *Kalathos* 18-19, 27-64.

MALRAIN, F. 2010: Consommation et status sociaux dans les fermes du Nord de la France, a Mata, C., Pérez Jordà, G., Vives-Ferrándiz, J. (ed.), *De la cuina a la taula, IV Reunió d'economia en el primer mil·lenni aC, Saguntum* Extra 9, 43-56.

MALUQUER DE MOTES, J.; LLORENS, A.; BALDELLOU, V.; JUNYENT, E.; CURA, M. 1971: Colaboración de la Universidad de Barcelona en las excavaciones del poblado ibérico del Molí d'Espígol, en Tornabous, *Pyrenae, revista de prehistòria i antiguitat de la Mediterrània occidental* 7, 19-46

MANNONI, T.; GIANNICCHEDDA, E. 2004: *Arqueología de la producción*, Ariel Prehistoria, Barcelona.

MARCO, F. 1976: Nuevas estelas ibéricas de Alcañiz (Teruel), *Pyrenae* 12, 73-90.

MARCO, F., BALDELLOU, V. 1976: El monumento ibérico de Binéfar (Huesca), *Pyrenae* 12, 91-115.

MARGUERON, J. C.; MULLER, B. 2008: La rue dans les villes orientales: première approche à Mari et à Emar, a Ballet, P., Dieudonné-Glad, N., Saliou, C. (dir.), *La rue dans l'antiquité. Définition, aménagement et devenir de l'Orient Méditerranéen à la Gaule. Actes du colloque de Poitiers, 7 – 9 septembre 2006*, Presses Universitaires de Rennes, 17-40.

MARTÍN ORTEGA, A. 1977: *Ullastret. Guia de las excavaciones y su museo*, 4a edición, Girona.

_____ 1985: *Ullastret. Poblament ibèric. Guies de jaciments arqueològics*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

_____ 1996: *Memòria d'excavacions Illa d'en Reixac. Campanyes 1993-1995*, vol. 1 i 2, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

_____ 1997: *Ullastret. Guia del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Museu d'Arqueologia de Catalunya.

_____ 1999a: El jaciment de l'Illa d'en Reixac, a Martín Ortega, A., Buxó, R., López, J. B., Mataró, M. (dir.), *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Monografies d'Ullastret (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret); 1, Girona, 11-14.

_____ 1999b: *Memòria d'excavació Illa d'en Reixac. Campanya 1996*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

_____ 2005: Territori i hàbitat al nord-est català en època ibèrica, a *Món ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 1, 323-345.

_____ 2007: *Informe Treballs Escola Taller Les Gabarres, Puig de Sant Andreu, oppidum*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

MARTÍN ORTEGA, A.; PONS, E.; LÓPEZ, J. B.; MATARÓ, M. 1980: *Illa d'en Reixac 1987-1988-1989*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

MARTÍN ORTEGA, A.; LÓPEZ, J.; LLORENS, J. M.; MATARÓ, M.; TOLEDO, A. 1993: *Illa d'en Reixac. Campanyes de 1990-1992*, vol. 1, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

MARTÍN ORTEGA, A.; CARAVACA, J. 1997: *Memòria d'excavació del Puig de Sant Andreu. Campanyes 1995-1997*, vol. 1, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

MARTÍN ORTEGA, A.; CARAVACA, J.; MONTALBÁN, C. 1996, Excavacions a l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà). Campanyes de 1994 i 1995, a *Actes de les Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Santa Coloma de Farners)*, 87-95.

MARTÍN ORTEGA, A.; MATARÓ, M.; CARAVACA, J. 1997: Un edifici cultural de la segona meitat del segle III aC a l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Girona), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 18, 43-67.

MARTÍN ORTEGA, A.; BUXÓ, R.; LÓPEZ, J.; MATARÓ, M. 1999: *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Monografies d'Ullastret (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret); 1, Girona.

MARTÍN ORTEGA, A.; CARAVACA, J.; CASAS, S.; CODINA, F.; MARGALL, J.; DE PRADO, G. 2000, Excavacions a l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Baix Empordà). Campanyes de 1998 i 1999, a *Actes de les Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Olot, Garrotxa, 12 i 13 de maig de 2000)*, 68-73.

MARTÍN ORTEGA, A.; CASAS, S.; CODINA, F.; MARGALL, J.; DE PRADO, G. 2001: *Memòria d'excavació. Campanyes 1998-2000*, vol.1, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

MARTÍN ORTEGA, A.; PLANA, R. 2001: El Nord-Est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'oppidum d'Ullastret, a Martín, A.; Plana, R. (coord.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental: actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*, 39-52.

MARTÍN ORTEGA, A.; PUIG, A. 2001: Rhode i l'organització del territori de l'Alt Empordà, a Martín, A.; Plana, R. (coord.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental: actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*, 53-68.

MARTÍN ORTEGA, A.; CASAS, A.; CODINA, F.; MARGALL, J.; DE PRADO, G. 2004: La zona 14 de l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles IV i III aC, *Cypsela* 15, 265-284.

MARTÍN ORTEGA, A.; CODINA, F.; PLANA, R.; DE PRADO, G. 2010, Le site ibérique d'Ullastret (Baix Empordà, Catalogne) et son rapport avec le monde colonial méditerranéen, a TREZINY, H. (ed.), *Greco et indigènes de la Catalogne à la mer Noire, Actes des rencontres du programme européen Ramses (2006-2008)*, 89-103.

MARTÍN BUENO, M. 1982: Nuevos datos para los enterramientos rituales en la muralla de Bilbilis (Calatayud, Saragoza), *Bajo Aragón Prehistoria*, 4, 96-105.

MARTÍNEZ, A.; VICENTE, J. 1966: *El poblament ibèric de Puig Castellar. Excavacions dels anys 1954-1958*, Institut d'Estudis Catalans.

MARTÍNEZ, A.; VICENTE, J. 2001: *Els ibers del Puig Castellar*, Col·lecció Fites i Documents 2, Centre Excursionista Puigcastellar, Barcelona.

MATA, C. 1991: *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia). Origen y evolución de la cultura ibérica*, Servicio de Investigación Protohistórica, Serie de Trabajos Varios 88, Diputación Provincial de Valencia, Valencia.

MATA, C., MARTÍ, Mª A., IBORRA, Mª P. 1994/96, El País Valencià del Bronze recent a l'ibèric antic: el procés de formació de la societat urbana ibèrica, *Gala* 3-5, 183-217.

MATA, C.; BADAL, E.; COLLADO, E.; RIPOLLÈS, P. P. (eds.) 2010: *Flora ibérica. De lo real a lo imaginario*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios 111, Diputación Provincial de Valencia, Valencia.

MAYS, S.; STEELE, J. 1996: A mutilated human skull from Roman St. Albans, Hertfordshire, England, *Antiquity* vol. 70, núm. 267, 155-161.

MAZARALIS, A. 2010: Tombes d'enfants à l'intérieur d'habitats au début de l'Âge du Fer dans le Monde Grec, a Guimier-Sorbets, A. M., Morizot, Y., *L'enfant et la mort dans l'Antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants, Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, École Française d'Athènes 29-30 mai 2008*, Travaux de la Maison René-Ginouvés 12, Paris, 67-77.

MEYERS, C. 2005: Harina de otro costal: género y cambios tecnológicos en la producción de harina en la Galilea romana, a González Marcén, P., Montón, S., Picazo, M. (ed.), *Dones i activitats de manteniment en temps de canvi, Barcelona 24-26 de novembre 2005, Treballs d'Arqueologia* 11, 25-50

MELGUIZO, S. 2005: *Íberos en el bajo Regallo*, Iberos en el Bajo Aragón, Caspe.

MELGUIZO, S.; BENAVENTE, J. A.; BEA, M.; BLANCO, A. en premsa: Aproximación al poblamiento ibérico en el Bajo Aragón y nuevas prespectivas sobre el Taratrato (Alcañiz), a *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz 2011)*.

MIRÓ, C. 2009: El carro ibèric de les sitges del port de Montjuïc, Barcelona. En record i homenatge a Josep de Calassanç Serra i Ràfols, *Quarhis*, Època II, núm 5, 86-103.

MIRÓN, M. D. 2005: La casa griega antigua: género, espacio y trabajo en los ámbitos domésticos, a Sánchez, M. (ed.), *Arqueología y género*, Universidad de Granada, Granada, 335-362.

MOLAS, M. D. 1993: Les recerques sobre les societats ausetana i lacetana: estat de la qüestió, *Laietania* 8, 131-139.

MOLIST, N. 1999: Olèrdola. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Tarragona.

_____ (ed.) 2009: *La intervenció al sector 01 del conjunt històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola, Olèrdola

_____ 2009a: La investigació històrica i arqueològica a Olèrdola, a Molist, N. (ed.) 2009, *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola, 19-25.

_____ 2009b: Espais i estructures arqueològiques. Etapa ibèrica (segle IV/II aC), a Molist, N. (ed.) 2009, *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola, 109-190.

_____ 2009c: Espais i estructures arqueològiques. Etapa ibèrica (segle III/I aC), a Molist, N. (ed.) 2009, *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola, 191-226.

MOLIST, N.; ENRICH, J.; BOSCH, J. M.; BUTÍ, S.; GARCÍA, M.; GÓMEZ, M.; MESTRES, J.; ROS, A.; SALES, J.; SALVADÓ, N.; SENABRE, M. R. 2009: La tintoreria-adoberia ibèrica, a Molist, N. (ed.), *La intervenció al sector 01 del conjunt històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola, Olèrdola, 557-571.

MOLIST, N., PÉREZ ARRIAGA, J. A. 2009: La muntanya de Sant Miquel d'Olerdola i el seu territori, a MOLIST, N. (ED.) 2009, *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola, 13-18.

MONEO, T. 2003: *Religio iberica. Santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I a.C.)*, Real Academia de la Historia, Madrid.

MONRÓS, M. 2010: L'Edifici Singular A de la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell): interpretació i funcionalitat, *Cypsela* 18, 213-225.

MORET, P. 1996: *Les fortifications ibériques. De la fin de l'âge du bronze à la conquête romaine*, Collection de la Casa de Velázquez 56, Madrid.

MORET, P.; BADIE, A.; GAILLED RAT, É.; CHAZELLES, C.-A. DE; SILLIÈRES, P. 2000: I. L'architecture, l'établissement de l'âge du fer, a Badie, A., Gailledrat, É., Moret, P., Rouillard, P., Sánchez, M.J., Sillières, P., *La site antique de La Picola à Santa Pola (Alicante, Espagne)*, Casa de Velazques, París-Madrid, 93-133.

MORET, P., BENAVENTE, J. A., GORGUES, A. 2006: *Iberos del Matarranya: investigaciones arqueológicas en Valdetormo, Calaceite, Cretas y La Fresneda (Teruel)*, Al-Qannis, Iberos en el Bajo Aragón, Alcañiz.

NADAL, J.; ALZIBURI, S. 1999: "El Barranc de Gàfols" (Ginestar, Tarragona) y Aldovesta (Benifallet, Tarragona): el estudio arqueozoológico como base de teorización sobre la dieta humana a principios de la Edad del Hierro y la complejidad económica en el curso bajo del Ebro, *Pyrenae* 30, 207-221.

NAROTZKY, S. 2004: *Antropología económica. Nuevas tendencias*, Melusina, Barcelona.

NOGUERA, J. 1999: Estudi dels materials dipositats en el Museu d'Arqueologia de Catalunya del jaciment del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre), *Pyrenae*, 30, 243-251.

_____ 2006: *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la ilercavònia septantrional*, tesi doctoral.

OLCINA, M. (ed.) 1997: *La Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante). Estudios de la Edad de Bronce y Época Ibérica*, Serie Mayor 1, Museo Arqueológico Provincial de Alicante.

OLCINA, M. 2005: La Illeta dels Banyets, el Tossal de Manises y la Serreta, a Abad, L., Sala, F., Grau, I. (ed.): *La Contestania ibérica, treinta años después. Actas de las I Jornadas de Arqueología ibérica organizadas por el Área de Arqueología de la Universidad de Alicante, Facultad de Filosofía y Letras, del 24 al 26 de octubre de 2002*, Universidad de Alicante, 147-177.

OLCINA, M.; MARTÍNEZ, A.; SALA, F. 2009: *La Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante). Época ibérica y romana I. Historia de la investigación y síntesis de las intervenciones recientes (2002-2003)*, Museo Arqueológico provincial de Alicante.

OLIVER, A. 1995: Acerca de los restos humanos localizados en los poblados ibéricos, *ARX*, vol. 1, nº 1, 35-41.

OLIVER, A. 1996: Las estelas monolíticas ibéricas. Una aproximación a su problemática, *Espacio, tiempo y forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología* 9, 225-238.

_____ 1999: Avance de las campañas de 1996-1999 en el yacimiento ibérico del Puig de la Nau (Benicarló, Baix Maestrat), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 20, 351-358.

_____ 2003-2004: Sacrificios y "mala muerte" en el registro arqueológico de los yacimientos ibéricos, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología* 16-17, 391-417.

_____ 2006: *El Puig de la Nau, Benicarló*, Proyecto cultural de Castellón, Castelló.

_____ 2008: *El Puig de la Nau (Benicarló) Visita d'un jaciment*, http://www.ajuntamentdebenicarlo.org/pdo/ppdo-shostd.php3?i_pdo=5584&g_idioma=c&i_url=/mcb/pmcb-puig.php3 28-8-2012

OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M. 1994: *L'oppidum ibèric de l'Esquerda. Campanyes 1981-1991 (Les Masies de Roda de Ter. Osona)*, Barcelona, 42-44.

_____ 2001: *L'Esquerda: 2500 anys d'història, 25 anys de recerca*, Fundació Privada de L'Esquerda.

_____ 2004: El poblat ibèric i medieval de l'Esquerda (les Masies de Roda, Osona). De l'excavació a l'experimentació arqueològica, *Tribuna d'Arqueologia* 2000-2001, 115-133.

OLMOS, R. 2005: Iconografía celtibérica, a Chaín, A., de la Torre, J. A. (coord.), *Celtíberos: tras la estela de Numancia*, Diputación Provincial de Soria, 253-260.

OLMOS, R.; GRAU, I. 2005: El Vas dels Guerrers de la Serreta, *Recerques del Museu d'Alcoi* 14, 79-89.

PALLARÉS, F. 1965: *El poblado ibérico de San Antonio de Calaceite*, Instituto Internacional de Estudios Ligures, Barcelona.

PARIS, P.; BARDAVIU, V. 1926: fouilles dans la région d'Alcaniz, *Bibliothèque de l'École des Hautes Études Hispaniques*, fascicule XI, 1.

PÉREZ JIMÉNEZ, R.; OLCINA, M.; SOLER, J. 2006: *Musealización de la Illeta dels Banyets. Guía de visita*, Museo Arqueológico de Alicante.

PÉREZ JORDÀ, G.; FERRER, C.; IBORRA, M. P.; FERRER, M. A.; CARRIÓN, Y.; TORTAJADA, G.; SORIA, L. 2011: El trabajo cotidiano. Los recursos agropecuarios, la metalurgia, el uso de la madera y las fibras vegetales, a Bonet, H., Vives-Ferrándiz, J. (eds.), *La Bastida de les Alcusses 1928-2010*, Museu de Prehistòria de València, 94-137.

PLA, E. 1980: *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia)*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios nº 68, Valencia.

PLANA, R.; CRAMPE, B. 2004: El poblament rural a l'entorn de l'*oppidum* d'Ullastret: l'hàbitat de tipus polinuclear, *Cypselà* 15, 251-264.

POLANYI, K.; ARENSBERG, C. M.; PEARSON, H. W. (dir.) 1976: *Comercio y mercado en los imperios antiguos*, Labor universitaria, Monografias, Barcelona.

POLANYI, K. 1994: *El sustento del hombre*, Mondadori, Barcelona.

PONS, E. 1994, L'hàbitat a Catalunya durant el primer mil·lenni aC: els precedents de l'habitació consolidada, *Cota Zero* 10, 9-18.

_____ 1997, Estructures, objectes i fets culturals en el jaciment protohistòric de Mas Castellar (Pontós, Girona), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 71 – 89.

_____ 2002: El jaciment de Mas Castellar, a Pons, E. (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona, 11-15.

_____ 2002: *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona.

PONS, E.; TOLEDO, A.; LLORENS, J. M. 1981: *El recinte fortificat ibèric de Puig Castellet Lloret de Mar (Excavacions 1975-1980)*, Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques, Girona.

PONS, E.; LLORENS, J. M.; TOLEDO, A. 1987: *Puig Castellet-Lloret de Mar. Campanyes 1981-1986. Arquitectura i medi natural*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

PONS, E.; LLORENS, J. M.; TOLEDO, A. 1989: Le hameau fortifié du Puig Castellet à Lloret de Mar (Girona, Espagne), *Documents d'Archéologie Méridionale* 12, 191-222.

PONS, E.; LLORENS, J. M.; MERINO, J. 1999: *Puig Castellet. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Museu d'Arqueologia de Catalunya.

PONS, E.; FERNÁNDEZ, M. J.; GONZÁLEZ, H.; LÓPEZ, A.; MARTIN, A.; FUERTES, M. 2002: Els objectes ceràmics no recipients, els petits contenidors i els objectes no ceràmics, a Pons, E. (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 369-410.

PONS, E.; VARGAS, A. 2002: Religió i creences, a Pons, E. (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex Arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 533-560.

PONS, E.; ROVIRA, M. C.; VARGAS, A. 2002: Els dipòsits votius, a Pons, E. (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex Arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 541-547.

PONS, E.; BOUSO, M. 2008: Los lugares de consumo y desechos, a Pons, E., Garcia, Ll. (dir.), *Prácticas alimentarias en el mundo ibérico. El ejemplo de la fosa FS362 de Mas Castellar de Pontós (Empordà-España)*, BAR International Series 1753, 143-152.

PONS, E.; GARCIA, L. (dir.) 2008, *Prácticas alimentarias en el mundo ibérico. El ejemplo de la fosa FS362 de Mas Castellar de Pontós (Empordà-España)*, Bar International Series, 1753.

PONS, E., ASENSIO, D., FUERTES, M., BOUSO, M. 2010, El yacimiento del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona): un núcleo indígena en la órbita de la colonia focea de Emporion, a: TRÉZINY, H. (ed.), *Greco et indigènes de la Catalogne à la mer Noire, Actes des rencontres du programme européen Ramses (2006-2008)*, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3, 105-118.

POU, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 1993: El poblament ibèric a la Cessetània, *Laietània* 8, 183-206.

POU, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 1995: La reconstrucció del poblat ibèric d'Alorda Park o de les Toixoneres (Calafell, Baix Penedés), *Tribuna d'Arqueologia* 1993-1994, 51-62.

POU, J.; MORER, J.; SANTACANA, J.; ASENSIO, D.; SANMARTÍ, J. 2001: El projecte d'interpretació arquitectònica de la ciutadella ibèrica de Calafell (Baix Penedés), a Belarte, C., Pou, J., Sanmartí, J., Santacana, J. (coords.), *Tècniques constructives d'època ibèrica i experimentació arquitectònica a la Mediterrània: Actes de la I Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell 20, 21 i 22 de gener del 2000)*, 95-116.

PRADOS, L. 2008: Y la mujer se hace visible: estudios de género en la arqueología ibérica, a Prados, L, Ruíz, C. (coord.), *Arqueología del género: 1r encuentro internacional en la UAM*, 225-250.

PRINCIPAL, J. 1998: *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Catalunya sur y occidental durante el siglo III aC. Comercio y dinámica de adquisición en las sociedades indígenas*, BAR International Series 729, Western Mediterranean series 2, Oxford.

PRINCIPAL, J.; BERMÚDEZ, X.; SAULA, O. 2007: *Molí d'Espígol (Tomabous, Urgell)*, Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu d'Arqueologia de Catalunya.

PRINCIPAL, J.; CAMAÑES, P.; MONRÓS, M. en premsa: L'edifici Singular C: un complex multifuncional a la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell), *Homenatge a J. L. Maya*.

PY, M. 1978: *L'oppidum des Castels à Nages (Gard) (fouilles 1958-1974)*, 35è suplement de Gallia, édition du CNRS, Paris.

_____ 1996: Les maisons protohistoriques de Lattara (IVe-ler s. av. n. è.). Approche typologique et fonctionnelle, a Py, M. (dir.), *Urbanisme et architecture dans la ville antique de Lattes*, Lattara 9, 141-258.

_____ 2009: *Lattara. Lattes, Hérault. Comptoir gaulois méditerranéen entre Etrusques, Grecs et Romains*, Éditions Errance, Paris.

PUJOL, A. 1979-1980: Los cráneos de Ullastret y su posible significado, *Pyrenae* 15-16, 267-276.

QUESADA, F. 1994: Vino, aristócratas, tumbas y guerreros en la cultura Ibérica (ss. V-II aC), *Verdolay* 6, 99-124.

_____ 1999-2000: Territorio, etnicidad y cultura material: Estelas "del Bajo Aragón"... en Cataluña Nororiental, *Kalathos* 18-19, 95-106.

_____ 2005: Carros en el antiguo Mediterráneo. De los orígenes a Roma, a Galán, E. (ed.), *Historia del Carruaje en España*, Madrid, 16-71.

_____ 2011: El armamento en un poblado ibérico del siglo IV aC. Una oportunidad excepcional, a Bonet, H.; Vives-Ferrándiz, J. (ed.) 2011, *La Bastida de les Alcusses 1928-2010*, Museu de Prehistòria de València, València, 196-219.

RAFEL, N.; BLASCO, M.; SALES, J. 1994: Un taller ibérico de tratamiento del lino en el Coll del Moro de Gandesa (Tarragona), *Trabajos de Prehistoria*, 51, vol. 2, 121-136.

RAFEL, N.; ARMADA, X.-L. 2009: Transformación del hábitat y cambio social en la Catalunya meridional, *Butlletí Arqueològic* V, 31, 49-72.

RAKOB, F. (dir.) 1991: *Die deutschen Ausgrabungen in Karthago I*. Ph. von Zabern, Mainz.

RAMON, J. 2007: Excavaciones arqueológicas en el asentamiento fenicio de Sa Caleta (Ibiza), *Cuadernos de Arqueología Mediterránea*, 16.

RAMOS, A. 1970: *Excavaciones en La Alcudia (Elche)*, SIP Serie de Trabajos Varios 39, València.

RAPPAPORT, R. 2001: *Ritual y religión en la formación de la humanidad*, Cambridge University Press.

ROBIN, C. 2002: Outside of house: the practices of everyday life at Chan Nòohol, Belize, *Journal of Social Archaeology* 2, 245-268.

ROBIN, C.; ROTHSCHILD, N. A. 2002: Archaeological ethnographies: social dynamics of outdoor space, *Journal of Social Archaeology* 2, 159-172.

ROCAFIGUERA, M. 1992: *L'Esquerda, memòria de les excavacions. Àrea ibèrica 1988-1991*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

_____ 1995: *Osona ibèrica. El territori dels antics ausetans*, Patronat d'Estudis Osonencs (Osona a la Butxaca, 16), Vic.

_____ 1996: *L'Esquerda, memòria de les excavacions. Àrea ibèrica 1992-1995*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

_____ 1999: *L'Esquerda 1996-1997, memòria de les excavacions. Àrea ibèrica*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

_____ 2000: *L'Esquerda 1998. Àrea ibèrica. Memòria de les excavacions arqueològiques*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

_____ 2001: *L'Esquerda 1999. Àrea ibèrica. Memòria de les excavacions arqueològiques*, Servei d'Arqueologia de Catalunya.

ROMÁN, M. T. 1997: Las grandes ciudades del Indo, *Espacio, tiempo y forma. Serie II, Hisotira Antigua* 10, 23-33.

ROS, A. 2005: Ideologia i ritual: aportació a l'estudi sobre la religiositat de la Cessetània, *Revista de la fundació privada catalana per a l'arqueologia ibèrica*, 1, 148-179.

ROS, A.; MIÑARRO, M.; BERMÚDEZ, X.; VALENZUELA, S. 2008: El comerç intern ibèric durant els segles IV i III aC a Catalunya, a Miñarro, M.; Valenzuela, S. (eds.), *Actes del I Congrés de Joves Investigadors en Arqueologia dels Països Catalans: la protohistòria als Països Catalans*, Arqueo Mediterrània 10, 129-136.

ROURE, R.; PERNET, L. (dir.) 2011: *Des rites et des Hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Collection Archéologie de Montpellier Agglomération AMA 2, Paris.

ROURE, R.; GIRARD, B.; CIESIELSKI, E.; DUDAY, H.; GARDEISEN, A.; CREUZIEUX, A.; PY, M. 2011: Le Cailar (Gard, France), a Roure, R., Pernet, L. (dir.), *Des rites et des Hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Collection Archéologie de Montpellier Agglomération AMA 2, 146-151.

ROVIRA, C. 1998: L'exhibició d'armes i cranis enclavats en els hàbitats ibers septentrionals, *Cypselà* 12, 167-182.

_____ 1999: Las armas-trofeo en la cultura ibérica: pautas de identificación e interpretación, *Gladius* XIX, 13-32.

_____ 2002: La producció metal·lúrgica, a Pons, E. (dir.), *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex Arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 523-531.

RUBIO, I. 2004: Rituales de cráneos y enterramientos en el Neolítico precerámico del Próximo Oriente, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Universidad Autónoma de Madrid* 30, 27-45.

RUBIO GOMIS, F. 1985: El yacimiento del Puig (Alcoi), *Noticiario Arqueológico Hispánico* 24, 91-157.

RUBY, P. (dir.) 1999: *Les princes de la Protohistoire et l'émergence de l'État. Actes de la table ronde internationale, Naples, 27-29 octobre 1994*, Centre Jean Bérard, école française de Rome.

RUIZ DE ARBULO, J. 2002-2003, Santuarios y Fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode (s. VI – I aC), *Cuadernos de prehistoria y arqueología* 28-29, 161-202.

SALA, F.; ABAD, L. 2006: Arquitectura monumental y arquitectura doméstica en la Contestania, *Lucentum* XXV, 23-46.

SALAZAR, J. 2008: Terra d'Arnhem, Baix Omo i terres altes de Papua. Primers contactes, a Salazar, J., Domingo, I., Azkárraga, J. M., Bonet, H. (coords.), *Mons tribals. Una visió etnoarqueològica*, Museu de Prehistòria de València.

SALIOU, C. 1999: Les trottoirs de Pompéi: une première approche, *BaBesch* 74, 161-218.

_____ 2003: Le nettoyage des rues dans l'Antiquité : fragments de discours normatifs, a Ballet, P., Cordier, P., Dieudonné-Glad, N., *La ville et ses déchets dans le monde romain: rebuts et recyclages. Actes du Colloque de Poitiers (19-21 septembre 2002)*, Editions Monique Mergoïl, Montagnac, 37-49.

_____ 2008: La rue dans le droit romain classique, a Ballet, P., Dieudonné-Glad, N., Saliou, C. (dir.), *La rue dans l'antiquité. Définition, aménagement et devenir de l'Orient Méditerranéen à la Gaule. Actes du colloque de Poitiers, 7-9 septembre 2006*, Presses Universitaires de Rennes, 63-68.

SANMARTÍ, J. 1994: Elements de type celtique du nord-est de la péninsule Ibérique, *Aquitania* XII, 335-351.

SANMARTÍ, J. 2001: La formació i desenvolupament de les societats ibèriques a Catalunya, *Butlletí Arqueològic de la Societat Arqueològica Tarraconense*, època V, any 2001, núm. 23, 101-132.

SANMARTÍ, J. 2004: From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia, *Pyrenae* 35.1, 7-41.

SANMARTÍ, J., GILI, E., RIGO, A., DE LA PINTA, J. 1992: *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramenet. Dels orígens al món romà*, Història de Santa Coloma de Gramenet, 1.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1992: *El poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès). Campanyes de 1983-1988*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1994: L'urbanisme protohistòric a la costa de Catalunya, *Cota Zero* 10, 27-37.

SANMARTÍ, J.; BELARTE, C.; SANTACANA, J.; ASENSIO, D.; NOGUERA, J. 2000: *L'assentament del bronze final i primera edat del ferro del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre)*, Arqueomediterrània 5.

SANMARTÍ, J., BELARTE, C. 2001: Urbanización y desarrollo de estructuras estatales en la costa de Cataluña (siglos VII-III aC), a Berrocal-Rangel, L., Gardes, Ph., *Entre celtas e íberos*, Real Academia de la Historia, Casa de Velázquez, Madrid, 161-174.

SANMARTÍ, J.; UGOLINI, D.; RAMON, J.; ASENSIO, D. (eds.) 2004: La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisis de continguts, *Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell 21, 22 i 23 de març del 2002)*, Arqueo Mediterrània 8.

SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; BELARTE, C.; NOGUERA, J. 2009: Comerç colonial, comensalitat i canvi social a la protohistòria de Catalunya, a Diloli, J., Sardà, S. (cood.), *Ideologia, pràctiques ritual i banquet al nord-est de la Península Ibèrica durant la protohistòria*, Citerior 5, 219-238.

SARDÀ, S. 2010: *Pràctiques de consum ritual al curs inferior de l'Ebre. Comensalitat, ideologia i canvi social (s. VII-VI aC)*, tesi doctoral.

SOPEÑA, G. 1987: *Dioses, ética y ritos. Aproximaciones para la comprensión de la religiosidad entre los pueblos celtíbericos*, Zaragoza.

SPANÒ, A. 2005: *Pappe, vino e pesce salato. Apunti per uno studio della cultura alimentare fenicia e punica*, Kokalos XLVI (I), 417-464.

VALENZUELA, S. 2008: *Gestió dels recursos animals i alimentació d'origen càrnic a la costa central de Catalunya durant la protohistòria (segles VII-II aC)*, tesi doctoral.

_____ 2008: *Alimentació i ramaderia al Penedès durant la protohistòria (segles VII-III aC)*, Memorial Josep Barberà i Farràs, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.

_____ 2010: Alimentació i artesanat. Els macromamífers de la bassa del poblat ibèric d'Estinclells (Verdú, Urgell), *Urtx: Revista cultural de l'Urgell*, 24, 78-89.

VILA, E. 1998: *L'exploitation des animaux en Mésopotamie aux IVe et IIIe millénaires avant J.-C.*, CNRS editions, París.

VILASECA, S., SERRA-RÀFOLS, J. DE C., BRULL, I. 1949: *Excavaciones del Plan Nacional en el Castellet de Banyoles, de Tivissa (Tarragona)*, Informes y Memorias, 20, Madrid.

VIVES, E.; MIRÓ, C. 1991: Restos humanos de época ibérica en Montjuic (Barcelona). La excavación de la Avinguda dels Ferrocarrils catalans – antiga via de Magoria – en la montaña de Monjuic, *Nuevas perspectivas en Antropología*, vol. II, 1073-1088.

WALKER, S. 1983: Women and housing in Classical Greece: The Archaeological Evidence, a Cameron, A., Kuhrt, A. (ed.), *Images of Women in Antiquity*, Londres, 81-89.

ZACCARIA, A. 1995: *Spazio privato e spazio pubblico nella città romana*, Collection Ecole Française de Rome, Roma.

ZAMORA, D. 2006-2007: L'oppidum de Burriac. Centre del poder polític de la Laietània ibèrica, *Laietània* 17.

Imatges:

<http://www.bmimages.com/resultsframe.asp?cat=EA> , 24-5-2012

<http://www.bmimages.com/resultsframe.asp?cat=EA>, 24-5-2012

http://museoarcheologiconazionale.campaniabenculturali.it/itinerari-tematici/nel-museo/collezioni-pompeiane/RIT_RA124/?searchterm=giocatrici%20di%20astragali, 31-5-2012.

<http://www.peplums.info/pepcour20.htm> , 24-5-2012

<http://www.pieter-bruegel.com/salles/enfant.htm> , 24-5-2012

<http://www.louvre.fr/routes/jeux-et-jouets> 17-6-2012

9.- ÍNDEX DE FIGURES

Fig.1.- Les quatre funcions bàsiques dels carrers segons J. C. Margueron i B. Muller (2008, 19).	25
Fig. 2.- Distribució de l'espai a El Ceremeño: fase Ceremeño I (A) i fase Ceremeño II (B) (Arenas 2007, 129).	30
Fig. 3.- Poblats de Genó (López Cachero 2007, 106).	35
Fig. 4.- Plànol de l'assentament de Barranc de Gàfols (Sanmartí <i>et al.</i> 2000).	36
Fig. 5.- Planta de l'assentament de Puntal dels Llops (Olocau) (modificada a partir de Bonet, Mata 2002, 9).	39
Fig. 6.- Planta de l'assentament de Puig Castellet (Lloret de Mar) (planta cedida per E. Pons, modificada per l'autora).	40
Fig. 7.- Dibuix del poblats Isbet Sartah (Israel) a l'edat del ferro I (Finkelstein, Silberman 2003, 125).	41
Fig. 8.- Dibuix del segle XIX d'un campament beduí, a prop de Jericó (Cisjordània) (Finkelstein, Silberman 2003, 125).	41
Fig. 9.- Planta de Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) (cedida per C. Ferrer, modificada per l'autora).	42
Fig. 10.- Planta de Vilars (Arbeca) (modificada a partir de Junyent <i>et al.</i> 2009, 308). .	43
Fig. 11.- Planta de l'Oral (Sant Fulgenci) (modificada a partir d'Abad, Sala 2001, 19).	44
Fig. 12.- Planta d'Alorda Park (Calafell) a la fase AP IIb (cedida per C. Belarte, modificada per l'autora).	44
Fig. 13.- Planta de la Bastida de les Alcuses (Moixent) (modificada a partir de Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 65-66).	45
Fig. 14.- Mapa dels assentaments estudiats (cartografia de Joan Canela). 1.- Puig de Sant Andreu; 2.- Illa d'en Reixac; 3.- Puig Castellet; 4.- Mas Castellar de Pontós; 5.- El Cogulló; 6.- L'Esquerda; 7.- Puig Castellar; 8.- Turó de Ca n'Olivé; 9.- Olèrdola; 10.- Alorda Park; 11.- Castellet de Banyoles; 12.- Moleta del Remei; 13.- Castellot de la Roca Roja; 14.- Molí d'Espígol; 15.- Estinçells; 16.- Els Vilars; 17.- Puig de la Nau; 18.- Tossal de Sant Miquel de Lliria; 19.- Los Villares; 20.- Puntal dels Llops; 21.- Castellet de Bernabé; 22.- La Bastida ; 23.- Puig d'Alcoi; 24.- L'Oral; 25.- La Illeta dels Banyets; 26.- Taratrato; 27.- Sant Antoni de Calaceit; 28.- El Cabo; 29.- El Palomar de Oliete; 30.- La Tallada.	47
Fig. 15.- Planta de l'assentament del Puig de Sant Andreu amb els espais públics identificats (cedida per MAC-Ullastret, modificada per l'autora).	50
Fig. 16.- Vista del carrer 1 des de la porta 1.	51
Fig. 17.- Vista del carrer 2 i la porta 4.	54

Fig. 18.- Vista del carrer 2 o zona 13.	55
Fig. 19.- Planta de la 14 i la seva evolució per fases (Martín Ortega <i>et al.</i> 2004, 268).	55
Fig. 20.- Planta amb la distribució de les restes humanes i d'armament (cedida per MAC-Ullastret modificada per l'autora).....	57
Fig. 21.- Vista de la zona 15 des de la zona 13.....	59
Fig. 22.- Detall de la planta on es poden observar els diferents carrers d'accés a la muralla que comencen en el carrer 2.	62
Fig. 23.- Planta de l'assentament de l'Illa d'en Reixac i els seus espais de circulació (modificada a partir de Martín Ortega <i>et al.</i> 1999, 16).	65
Fig. 24.- Planta detallada de la zona 15 amb els sectors 19, 16 i 4 marcats en lila (modificada a partir de Martín, Mataró, Caravaca 1997, 48).	67
Fig. 25.- Planta detallada de la plaça amb la situació de les restes humanes i metal·lúrgiques (modificada a partir de Martín, Mataró, Caravaca 1997, 49).....	68
Fig. 26.- Planta de l'assentament de Puig Castellet amb els espais públics diferenciats (cedida per E. Pons i modificada per l'autora).	71
Fig. 27.- Fase 1 amb les estructures detectades en l'espai públic (modificada a partir de Pons, Llorens, Toledo 1989, 217).	72
Fig. 28.- Fase 2 amb les estructures detectades en l'espai públic (modificada a partir de Pons, Llorens, Toledo 1989, 218).	73
Fig. 29.- Fase 3 amb les estructures detectades en l'espai públic (modificada a partir de Pons, Llorens, Toledo 1989, 220).	74
Fig. 30.- Vista aèria de l'espai central a l'alçada de les estances 2 i 11, on es poden distingir algunes de les fosses (fotografia cedida per E. Pons).....	75
Fig. 31.- Zona detallada de situació dels forns del sector 7 i de l'espai públic (planta cedida per E. Pons i modificada per l'autora).	76
Fig. 32.- Zona detallada de situació de l'estructura d'aigua i el tancat(planta cedida per E. Pons i modificada per l'autora).	76
Fig. 33.- Planta de situació dels dos nuclis (cedida per E.Pons).	78
Fig. 34.- Planta del poblat fortificat amb els espais públics identificats i les propostes (cedida per E. Pons, modificada per l'autora).....	80
Fig. 35.- Vista del carreró des del nord cap el sud.	81
Fig. 36.- Vista de la plaça amb el canal de desguàs (fotografia E. Pons).	82
Fig. 37.- 1.Planta detallada del sector 5e a la fase 3C2. 2.Planta detallada del sector 5e a la fase 3D1 (planta cedida per E. Pons, modificada per l'autora).	82
Fig. 38.- Planta amb les mesures dels edificis i dels carrers proposats (cedida per E. Pons, modificada per l'autora).	83
Fig. 39.- Planta de l'establiment rural (cedida per E. Pons, modificada per l'autora). ..	84

Fig. 40.- Fotografia aèria de l'establiment rural (fotografia E. Pons).....	85
Fig. 41.- Planta de l'assentament de El Cogulló amb els espais de circulació marcats (cedida per D. Asensio, modificada per l'autora).....	88
Fig. 42.- Planta del jaciment amb la zona de circulació marcada (modificada per l'autora a partir de Ollich, Rocafiguera 2001, 18).	91
Fig. 43.- Vista del carrer principal des del nord i des del sud.	92
Fig. 44.- Recreació idealitzada del poblat (dibuix de F. Riart a Ollich, Rocafiguera 2001, 20).	93
Fig. 45.- Planta de l'assentament de Puig Castellar amb les vies públiques marcades (cedida per C. Ferrer, modificada per l'autora).....	95
Fig. 46.- Vista des de l'oest del carrer 1 on s'aprecia el final del canal excavat a la roca. I vista del canal de desguàs entre els sectors 23 i 24.	96
Fig. 47.- Inici del carrer 4.	97
Fig. 48.- Vista del carrer 4.....	97
Fig. 49.- Planta de la fase 1 (Francès <i>et al.</i> 2005, 511).....	100
Fig. 50.- Planta de la fase 2 i 3 (Francès <i>et al.</i> 2005, 512).	100
Fig. 51.- Planta de la fase 4 (Francès <i>et al.</i> 2005, 512).....	101
Fig. 52.- Planta de l'assentament (de la fase 3) amb les vies urbanes marcades (cedida per D. Asensio, modificada per l'autora).....	102
Fig. 53.- Planta general del jaciment ibèric amb les vies públiques marcades (modificada a partir de Molist 2009b, 109).	107
Fig. 54.- Vista de l'espai central i l'àmbit 7 des del nord-oest.	109
Fig. 55.- Restitució de l'ús de l'àmbit 7 i espai central (dibuix de F: Riart a Molist 2009b, 171).	110
Fig. 56.- Planta amb les àrees de l'espai obert (Molist 2009b, 164).	111
Fig. 57.- Planta de la fase Alorda Park I (cedida per C. Belarte).	113
Fig. 58.- Planta de la fase Alorda Park IIa (cedida per C. Belarte).	114
Fig. 59.- Planta de la fase Alorda Park IIb (cedida per C. Belarte).	115
Fig. 60.- Planta de la fase Alorda Park III (cedida per C. Belarte).	115
Fig. 61.- Planta de la fase Alorda Park IV (cedida per C. Belarte).	116
Fig. 62.- Planta de l'assentament d'Alorda Park, corresponent a la fase AP IIb, amb els espais públics identificats (cedida per C. Belarte, modificada per l'autora).	117
Fig. 63.- 1.-Vista del carrer CU des de l'interior del poblat, reconstruït. 2.- Vista del carrer CU, reconstruït, des de la porta d'accés, a l'est.	119
Fig. 64.- 1.- Detall de les voreres del carrer CC reconstruït. 2.- Vista del carrer CC, reconstruït, des del nord.	120

Fig. 65.- Vista del carrer CB, reconstruït, des de l'est, on s'aprecia al final a la dreta la claveguera i a l'esquerra la vorera.	121
Fig. 66.- Vista del carrer CA des del sud.	122
Fig. 67.- Vista del carrer CE, reconstruït, des de l'est, on es pot apreciar la reconstrucció del forn localitzat.	123
Fig. 68.- Vista del tram de carrer BO, amb l'estructura de combustió restaurada.	124
Fig. 69.- Vista del carrer CF, reconstruït, des de l'oest. S'aprecia a la dreta la claveguera.	125
Fig. 70.- Planta general de l'assentament del Castellet de Banyoles amb els diferents espais públics marcats (cedida per D. Asensio, modificada per l'autora).	128
Fig. 71.- Planta detallada de la zona d'entrada amb els espais públics marcats (cedida per D. Asensio, modificada per l'autora).	128
Fig. 72.- Planta de la zona nord-oest de l'assentament amb els diferents espais públics marcats (cedida per D. Asensio, modificada per l'autora).	129
Fig. 73.- Planta general de l'assentament del Castellot de la Roca Roja amb els diferents espais públics marcats (cedida per C. Belarte, modificada per l'autora).	132
Fig. 74.- Vista general del poblat on es veu en primer pla el carrer 101 i en perpendicular el carrer 100.	133
Fig. 75.- Vista del moment d'excavació de la zona d'accés (Belarte, Noguera, Sanmartí 1998-1999).	134
Fig. 76.- Vista del carrer 100 des del sud.	135
Fig. 77.- Vista del carrer 101 en el moment d'excavació l'any 1999 (Belarte, Noguera, Sanmartí 1998-1999).	136
Fig. 78.- Restitució de la planta de la fase del primer Ferro (Garcia 2006, 157, retocada per l'autora).	138
Fig. 79.- Estructures de la fase ibèrica (Garcia 2006, 156, retocada per l'autora).	138
Fig. 80.- Planta de l'assentament a les fases ME 4 i ME 3 (Principal, Bermúdez, Saula 2007, 17).	142
Fig. 81.- Planta de l'assentament a la fase ME 2 (Principal, Bermúdez, Saula 2007, 19).	142
Fig. 82.- Planta de l'assentament a la fase ME 1 (Principal, Bermúdez, Saula 2007, 21).	143
Fig. 83.- Planta general del jaciment del Molí d'Espígol amb els espais públics marcats (cedida per J. Principal, modificada per l'autora).	144
Fig. 84.- Vista del carrer 1 des del carrer 3.	145
Fig. 85.- Vista actual del carrer 2 des del nord.	145
Fig. 86.- Vista de l'estructura de forn en negatiu.	146

Fig. 87.- Vista aèria de la zona central de la ciutat amb l'entramat de carrers, el carrer 3 al centre de la fotografia (fotografia de O. Saula).	147
Fig. 88.- Vista del carrer 3 des de l'est, on es pot apreciar la vorera situada davant del sector 17.	148
Fig. 89.- Vista des del nord del carrer 4 un cop excavat (Maluquer de Motes 1986, 8).	148
Fig. 90.- Vista actual del carrer 4 des del nord.	149
Fig. 91.- Vista del carrer 5 a la cruïlla amb el carrer 3. Al centre, l'Edifici Singular A.	150
Fig. 92.- Vista de la plaça des del carrer 2, a l'esquerra queda l'Edifici Singular C i a la dreta la zona 18.	151
Fig. 93.- Vista actual del carrer 7 des del sud.	152
Fig. 94.- Vista del carrer 7 en el moment d'excavació (Maluquer de Motes 1986, 15).	152
Fig. 95.- Vista del carrer 8.	153
Fig. 96.- Planta de l'assentament ibèric d'Estinclells amb l'espai públic definit (modificada a partir de Jornet 2004-2005).	155
Fig. 97.- Vista aèria de l'assentament ibèric (Jornet 2004-2005).	156
Fig. 98.- Vista dels sectors de la zona oest i la bassa (Jornet 2004-2005).	156
Fig. 99.- Vista de detall de l'enllosat del carrer en el moment de l'excavació (Jornet 2004-2005).	157
Fig. 100.- Vista del carrer i la bassa (Jornet 2004-2005).	157
Fig. 101.- Vista de l'enllosat amb el canal davant de la casa 10.	158
Fig. 102.- Planta de l'assentament de Vilars amb els espais públics marcats (modificada a partir de Junyent <i>et al.</i> 2009, 308).	160
Fig. 103.- Vista del carrer principal a la zona sud.	161
Fig. 104.- Vista del carrer principal davant de l'accés a la porta nord i on s'aprecia, a l'esquerra, una vorera.	161
Fig. 105.- Vista des de l'exterior de la porta oest restaurada.	162
Fig. 106.- Vista de la porta est restaurada.	163
Fig. 107.- Vista des de l'exterior de l'assentament de la porta nord restaurada.	164
Fig. 108.- Planta de l'assentament del Puig de la Nau amb els espais públics identificats (modificada a partir d'Oliver 2006, 15).	166
Fig. 109.- Vista del carrer A des de l'est.	167
Fig. 110.- 1.- Vista del carrer B a la cruïlla amb el carrer A. 2.- Vista del carrer B en el seu tram final.	167
Fig. 111.- 1.- Vista del carrer C des de l'est. 2.- Vista del carrer C des de l'oest.	168
Fig. 112.- Vista de la cruïlla entre carrer B, E i D.	169

Fig. 113.- Vista del carrer E des de l'est.....	169
Fig. 114.- Vista del carrer F des del sud.....	170
Fig. 115.- Vista del carrer G, a la cruïlla amb F.....	170
Fig. 116.- Vista del carrer H des de l'est.	171
Fig. 117.- Vista del carrer I des del nord.	172
Fig. 118.- 1.- Vista del carrer I on gira cap el sud. 2.- Vista del carrer I vers el carrer J.	172
Fig. 119.- 1.-Vista del carrer J des de l'est. 2.- Vista del carrer J des de l'oest.....	173
Fig. 120.- Planta general de l'assentament de Sant Miquel amb els espais públics identificats (modificada a partir de Bonet 1995, 41).....	175
Fig. 121.- Vista general de la vessant est (carrers VII i VIII), on es pot apreciar el pronunciat desnivell del turó.	176
Fig. 122.- Vista del carrer VII des del sud i des del nord.	177
Fig. 123.- 1.-Detall dels petits carrerons que separen els habitatges. 2.- Vista general de l'assentament del nivell I.	179
Fig. 124.- 1 i 2.- Vista de dos carrers datats de l'ibèric antic.	180
Fig. 125.- Vista general de l'assentament de l'ibèric ple.....	180
Fig. 126.- Planta del nivell IV de Kelin (modificada a partir de Pla 1980, figura 4).....	181
Fig. 127.- Vista des de l'est del carrer A.....	182
Fig. 128.- Vista des del sud del carrer B.	183
Fig. 129.- Planta general de l'assentament de Puntal dels Llops amb els espai públics identificats (modificada a partir de Bonet, Mata 2002, 9).....	185
Fig. 130.- 1.- Vista de l'entrada al poblat del Puntal dels Llops. 2.- Vista del passadís d'accés al carrer central.....	186
Fig. 131.- Vista general del carrer central.	187
Fig. 132.- Vista del carrer est – oest.	188
Fig. 133.- Planta de la fase antiga (Guérin 2003, 159).	189
Fig. 134.- Planta de la fase recent (Guérin 2003, 160).....	190
Fig. 135.- Planta general de l'assentament amb els espais públics identificats (planta modificada a partir de Díes <i>et al.</i> 2003, 9).....	191
Fig. 136.- Passadís d'accés a la plaça i plaça.....	192
Fig. 137.- Vista del carrer central des de l'est i des de l'oest.....	193
Fig. 138.- Planta on s'aprecien els principals eixos viaris. Es pot apreciar la via que uneix la porta oest amb l'est i creua tot el nucli sense que quedi tallada per cap construcció (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 87).....	195
Fig. 139.- Planta de la zona d'hàbitat amb les places i els carrers identificats (modificada a partir de Bonet, Vives-Ferrándiz 2011, 65-66).	196

Fig. 140.- Vista general de la plaça central, a l'extrem esquerre s'aprecia el forn comunitari.....	197
Fig. 141.- Vista del costat oposat de la plaça central, mirant cap el conjunt 4.	198
Fig. 142.- Vista de l'espai públic entre la muralla i el conjunt 3.....	199
Fig. 143.- Vista de la Porta Oest.	200
Fig. 144.- Planta general de l'assentament de Puig d'Alcoi (cedida per I. Grau, retocada per l'autora).....	201
Fig. 145.- Vista general de l'espai obert o plaça.....	202
Fig. 146.- Vista del carrer 3.....	203
Fig. 147.- Planta general de l'Oral amb els carrers identificats (modificada a partir de Abad, Sala 2001, 19).	205
Fig. 148.- Vista del carrer II-III des de l'est.....	206
Fig. 149.- Vista del carrer III-IV des del nord.....	207
Fig. 150.- Planta de l'assentament ibèric de la Illeta dels Banyets amb els espais públics identificats (modificada a partir de Olcina 2005, 148).....	210
Fig.151.- Vista del carrer 1.....	211
Fig. 152.- Vista de la cruïlla entre el carrer 2 i el carrer 3.	212
Fig. 153.- Vista del carrer 3 davant de l'entrada a l'habitatge.....	212
Fig. 154.- Planta de l'assentament del Taratrato amb els espais públics identificats (modificada a partir de http://www.iberosenaragon.net/yacimientos/42/el-taratrato.html).	213
Fig. 155.- Zona d'accés i carrer central.....	214
Fig. 156.- Vista de la plaça.....	215
Fig. 157.- Nova planimetria amb les torres identificades en les darreres excavacions (Melguizo <i>et al.</i> en premsa).....	215
Fig. 158.- 1.- Carreró 22. 2.- Carreró 14. En tots dos casos s'aprecia com els carrerons finalitzen al mur de tanca	216
Fig. 159.- Carreró 7.....	216
Fig. 160.- Planta de l'assentament de San Antonio amb els espais públics identificats (modificada a partir de Moret, Benavente, Gorgues 2006, 156).....	218
Fig. 161.- Vista del carrer des de l'extrem sud, tram 18 i 20.....	219
Fig. 162.- Vista del tram 27, on s'aprecia la possible vorera.	220
Fig. 163.- Vista del tram 38 ^{II}	220
Fig. 164.- Detall on s'aprecia la possible vorera del tram 38 ^{II}	220
Fig. 165.- Vista del tram 70.....	221
Fig. 166.- Vista de la zona d'accés a la terrassa inferior, davant la cisterna i al fons la torre semicircular.	222

Fig. 167.- Vista del tram 14.....	222
Fig. 168.- Accés a la terrassa superior.....	222
Fig. 169.- Planta general de El Cabo 1 i El Cabo 2 (cedida per J. A. Benavente).....	225
Fig. 170.- Vista general on s'aprecia el fort pendent del turó (fotografia de J. A. Benavente).	225
Fig. 171.- Planta general de l'assentament de El Cabo 2 (cedida per J. A. Benavente, modificada per l'autora).	226
Fig. 172.- Planta de l'assentament de Palomar de Oliete amb els espais públics identificats (planta modificada a partir de Benavente, Fatàs 2009, 217).....	228
Fig. 173.- Vista del carrer descobert amb més longitud.	228
Fig. 174.- Diferents vistes dels carrers que envolten l'illa de cases excavades a Palomar de Oliete.	229
Fig. 175.- Vista general del nucli ibèric de la Tallada on es poden apreciar les dues plataformes amb la bassa central.	230
Fig. 176.- Planta de l'assentament amb els espais públics identificats (modificada a partir de Benavente, Fatàs 2009, 183).....	231
Fig. 177.- Desgast de la roca natural pel pas continuat de carros en un dels accessos al poblat.	231
Fig. 178.- Detall de les escales excavades a la roca que donen accés a la terrassa superior.....	232
Fig. 179.- Planta de l'assentament de Verberie/la Plaine d'Herneuse amb la distribució del material (Malrain 2010, 48).....	237
Fig. 180.- Planta de l'assentament de Lattes i la situació de la plaça 123 (Buxó 1997, 53).	238
Fig. 181.- Preparació d'un foc amb excrements secs per a la cocció de ceràmica a Soudat (El Kef, Tunísia).	240
Fig. 182.- Carreró de l'assentament de Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) per a l'evacuació d'aigua.....	245
Fig. 183.- Planta de la 14 i la seva evolució per fases (Martín Ortega <i>et al.</i> 2004, 268).	247
Fig. 184.- Fases de l'assentament de Puig Castellet (planta modificada a partir de Pons, Llorens, Toledo 1989, 220).	248
Fig. 185.- Detall de la planta de l'assentament de Puig Castellar on s'aprecia l'accés del carrer 4 (cedida per C. Ferrer, modificada per l'autora).	249
Fig. 186.- 1.- Fase IIa. 2.- Fase IIb (plantes cedides per C. Belarte).	250
Fig. 187.- Taula resum de la privatització dels espais públics.	252
Fig. 188.- Taula resum de l'ampliació d'espai públic vers espai privat.....	252

Fig. 189.- Evolució de la casa 406 de Lattes (Belarte 2009, 242).....	254
Fig. 190.- Evolució urbanística de l'assentament de Nages. Les illes de cases s'amplien de manera uniforme, reduint l'espai viari (Py 1978, 154).....	255
Fig. 191.- Evolució d'un carrer a Reims (Alberti 2008, 109).	256
Fig. 192.- Carrer CE d'Alorda Park (Calafell) on s'aprecia el forn comunitari.	263
Fig. 193.- Forn a la població del Souidat (El Kef, Tunísia).....	264
Fig. 194.- 1.- Terracota de Byrsa (Cartago), que representa una dona i un nen que couen pa en un forn. 2.- Terracota de Xipre, on es veu una dona coent pa (750-480 aC) (imatge extreta de Delgado 2010, 32). 3.- Dona coent pa <i>tabouna</i> a Souidat (El Kef, Tunísia) (fotografia d'Irene Cruz).	265
Fig. 195.- 1.- Dones fent pa. 2.- Dona amb el pa ja cuit.	265
Fig. 196.- Carrer de l'assentament d'Ile à Martigues (Bouches-du-Rhône) (Chausserie-Laprée 2005, 121).....	267
Fig. 197.- Aquil·les i Ajax jugant a daus (àmfora àtica de figures negres d'Exèquies, 550-525 aC, Museus Vaticans, Roma).....	270
Fig. 198.- Jocs d'infants de Pieter Brueghel, 1560 (Kunsthistorisches Museum, Viena).	271
Fig. 199.- Noies jugant a <i>ephedrismós</i> (Musée du Louvre).	272
Fig. 200.- Nou peces de joc de ceràmica amb taula de joc de pedra (Gizeh, Egipte, XIX-XX dinastia) (British Museum nº 00505778001).	274
Fig. 201.- Noies jugant a tabes (terracota hel·lenística de Capua, segle III aC) (British Museum nº 00503056001).	276
Fig. 202.- Noies jugant a tabes (dibuix sobre marbre d'Herculà, del segle II – I aC) (Museo Archeologico Nazionale di Napoli, nº 9526).	277
Fig. 203.- Planta de la zona 01 d'Olièrdola (Molist 2009, 164).	280
Fig. 204.- Planta del nivell IV de Kelin (Pla 1980, figura 4).	285
Fig. 205.- Imatge d'un ase de l'interior de Tunísia (fotografia de C. Belarte).	286
Fig. 206.- Zona detallada de situació de l'estructura d'aigua i el tancat (planta cedida per E. Pons i modificada per l'autora).	291
Fig. 207.- Planta de l'assentament del Puig de Sant Andreu (Ullastret) amb les restes humanes i panòpia recuperades (modificada a partir de Codina <i>et al.</i> 2011, 159)....	296
Fig. 208.- Planta de l'assentament de l'Illa d'en Reixac (Ullastret) amb la situació de les restes humanes i metal·lúrgiques (modificada a partir de Codina <i>et al.</i> 2011, 159)..	297
Fig. 209.- Planta detallada de la plaça amb la situació de les restes humanes i metal·lúrgiques (modificada a partir de Martín Ortega, Mataró, Caravaca 1997, 49).	298
Fig. 210.- Planta de l'assentament rural de Mas Castellar amb la situació de les restes (cedida per E. Pons).	298

Fig. 211.- Crani recuperat de l'assentament de Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) (Ciesielski <i>et al.</i> 2011, 135).....	299
Fig. 212.- Planta de l'assentament amb la distribució de les restes humanes (modificada a partir de Oliver 2006, 210).	301
Fig. 213.- Planta del jaciment de Sant Antoni de Calaceit amb la localització de les armes (P. Moret <i>et al.</i> 2006, 160).....	303
Fig. 214.- Fragments de l'escultura de Cal Posastre (Guitart 1975, 79).	304
Fig. 215.- Estela del Camp de les Lloses (Duran, Mestres, Principal 2008, 15).	305
Fig. 216.- Estela de la Vispesa (Garcés 2007, 341).	305
Fig. 217.- Detalls de l'estela localitzada en el jaciment de Palao (Marco 1976, 77)...	306
Fig. 218.- Reproducció dels espais on es troben les escultures i les restes humanes dels jaciments d'Entremont, Glanum i Roquepertuse (D. Garcia 2004, 106).....	309
Fig. 219. Un <i>dani</i> mostrant un líder momificat (en Salazar <i>et al.</i> 2008, 152).....	312
Fig. 220.- Planta general d'Alorda Park i planta de detall de les estances 2A, 2B, 2C, 2D i 2E (Asensio <i>et al.</i> 2005).	317
Fig. 221.- Representació del "càlat de la dansa" (Aranegui 1997, 97).	325
Fig. 222.- Kylix de ceràmica àtica de figures negres (Tarquinia RC4194). Heracles i Triton (Carruesco en premsa).	326